НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (521)
березень–квітень
2015

Головний науковий редактор:
академік НАН України ***В.А.СМОЛІЙ***

Наукова рада:
Любомир Винар (Кент, США), ***Андреа Ґраціозі*** (Неаполь, Італія), ***Зенон Когут*** (Едмонтон, Канада), ***В.М.Литвин*** (Київ), ***С.М.Плохій*** (Кембридж, США), ***Анджей Поппе*** (Варшава, Польща), ***О.О.Рафальський*** (Київ), ***В.Ф.Репринцев*** (Київ), ***В.С.Степанков*** (Кам'янець-Подільський), ***Т.Ґ.Таїрова-Яковлева*** (Санкт-Петербурґ, Російська Федерація), ***П.П.Толочко*** (Київ), ***Б.М.Флоря*** (Москва, Російська Федерація)

Редколеґія:
Г.В.Боряк, ***В.Ф.Верстюк***, ***С.В.Віднянський***, ***В.М.Горобець***, ***О.І.Гуржій***, ***В.М.Даниленко***, ***О.М.Донік*** (заст. гол. ред., відпов. за вип.), ***С.В.Кульчицький***, ***О.Є.Лисенко***, ***М.Р.Литвин, І.К.Патриляк, Р.Я.Пиріг***, ***О.П.Реєнт*** (заст. гол.ред.), ***В.М.Ричка*** (заст. гол. ред.), ***О.С.Рубльов*** (заст. гол. ред.), ***П.М.Сас, В.Ф.Солдатенко***, ***В.П.Трощинський***, ***О.А.Удод***, ***Ю.І.Шаповал***

Наукові редактори:
канд. іст. наук ***О.М.Донік***, д-р іст. наук ***О.П.Реєнт***,
д-р іст. наук ***В.М.Ричка***, д-р іст. наук ***О.С.Рубльов***

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №3 від 26.03.2015 р.

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Редактори:
С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:
А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Ґарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2325
Підписано до друку 28.04.2015 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавом
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:
www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних наукометричних базах даних:
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 455-91-52
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL
Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. *© Редакція «УІЖ»*

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 70-річчя
Перемоги над нацизмом в Європі

Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом) 4

Вронська Т.В., Пастушенко Т.В. Зворотний бік війни: Історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців 22

Стяжкіна О.В. (*Донецьк / Вінниця*). Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання 42

Титаренко Д.М. (*Донецьк / Кривий Ріг*). Культурне життя на Донбасі під час нацистської окупації 67

***

Одрін О.В. Кочовики й торгівля зерном у Надчорномор'ї VI–III ст. до н.е. 85

Ващук Д.П. Становлення та розвиток правової системи Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст.: на прикладі Київщини й Волині 99

Русина О.В. Радзивілли та Україна: культурні конотації 113

Пекарчук В.М. (*Дніпропетровськ*). Культура етноменшин України: відродження й розвиток (1990–2000-ні рр.) 131

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Арістов В.Ю. Коли і як виник Початковий літописний звід? 148

Захарчук О.М. Наполеон Бонапарт та українське суспільство: історичні документи в інтерпретаціях дослідників 163

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Томашівський С.Т. Схід і Захід: Історично-політичний нарис **(*вступна стаття О.В.Яся*)** 184

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.) **(*Д.С.Вирський*)** 197

Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна **(*В.П.Кононенко*)** ... 206

Нуссбаумер А. Примусові робітники в Пінцґау: трудові відносини в період націонал-соціалізму, життєві історії **(*Т.В.Пастушенко*)** 213

Гончарук Г.І., Іваніченко Л.М. Син болгарський – патріот український **(*О.І.Гуржій, Київ; М.С.Кучерук, Одеса*)** 222

ХРОНІКА

Осіпян О.Л. (*Краматорськ*). Міжнародна наукова конференція «Культури голосування в домодерному Середземномор'ї (1200–1700 рр.)» 226

Паршин І.Л. (*Львів*). Наукова конференція «Король Данило Романович 1264–2014» 230

Блануца А.В. (*Київ*), Доброчинська В.А. (*Рівне*). IV Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспіранів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» 233

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 236

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кеґль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» **в автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК**, **дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторові **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 70-річчя Перемоги над нацизмом в Європі

УДК 930.1+005:94 (100) «1939/1945»

О.Є.Лисенко *

ПОДОЛАННЯ «МІФУ ВІЙНИ», АБО ВІД ЯКОЇ СПАДЩИНИ МИ ВІДМОВЛЯЄМОСЯ: НАУКОВИЙ ДИСКУРС, ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом)

Розглядається комплекс методологічних проблем, пов'язаних з інтерпретаціями подій Другої світової війни у сучасній вітчизняній історіографії. Розкриваються особливості сприйняття тогочасних реалій в українському суспільстві. Аналізується алгоритм державної комеморативної політики у цій сфері.

Ключові слова: *Друга світова війна, Україна, історична пам'ять, державна політика комеморації.*

8 травня 2010 р. в Парижі ніщо не нагадувало про 65-ту річницю завершення бойових дій в Європі: жодних плакатів, білбордів, розтяжок чи стрічок з якоюсь символікою. Лише в конференц-залі ЮНЕСКО відбувалася міжнародна, але дуже камерна наукова конференція, організована Російською Федерацією, узяти участь в якій запросили винятково представників держав СНД. Сучасна Франція воліє врочисто відзначати день висадки союзного десанту в Нормандії (де на морському узбережжі функціонує сучасний музей війни) та майже непомітно «проживати» день перемоги над нацизмом і фашизмом. Пройшовши через кримінальне переслідування воєнних злочинців і колабораціоністів, гострі дискусії, в яких брали участь представники церкви, руху Опору, інтелектуальної еліти та політикуму, французька нація здійснила своєрідний обряд очищення й залишила війну фаховим історикам. Повоєнне братання ветеранів Франції та Німеччини довершило справу. Німці по-своєму долали важку спадщину, принципово засудивши нацизм і формалізувавши покуту у визнання жертв націонал-соціалізму та компенсаційні виплати, науково-просвітницькі й гуманітарні міжнародні проекти тощо. Чи не найгостріші ремінісценції, пов'язані з Другою світовою, на захід від України – у Польщі. Величезні жертви, що їх зазнав сусідній народ, трагічні події, котрі

* *Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ*
E-mail: ukr2ww@ukr.net

розгорталися на теренах ІІ Речіпосполитої після 1 вересня 1939 р., музеї на місці колишніх таборів смерті, зусилля поляків, які боролися проти нацизму, не залишають байдужими сучасне суспільство.

В Україні річниці війни переживають у найвищих емоційних реґістрах і водночас дуже неодномірно. Показна монолітність остаточно розсипалася в останнє двадцятиліття, як тільки, здавалося б, міцно «забетоноване» штучне річище офіційної пам'яті розпалося на декілька «рукавів», прокладених публіцистами, дослідниками, митцями, громадськими діячами й політичними силами. Як би до цього не ставилися зарубіжні чи вітчизняні критики, так званий національний історичний наратив став органічним виявом прагнення суспільства спізнати й усвідомити своє справжнє, а не «запропоноване згори» чи ззовні минуле в усіх його проявах. Опрацювання тематичних ніш, які до того були табуйованими чи вкрай ідеологізованими (колабораціонізм, національно-визвольний рух, релігійне життя, військовий полон, проблема людських втрат та ін.), засвідчило прагнення вітчизняних істориків відійти від усталених схем і жорстко визначених рамок для наукової полеміки, інтеґруватись у світовий науковий простір.

Скептицизм опонентів україноцентричних концептів легко долається не пошуком теоретичних арґументів, а жагою самоусвідомлення та самоідентифікації, некерованим пізнавальним інтересом дослідників, які здебільшого інтуїтивно, виходячи з власного культурного досвіду, виховання, родинних традицій обирають пошукові вектори. При цьому незрідка виникають цілком зрозумілі тематичні «перекоси», що пояснюється ефектом маятника. Саме так сталося з історією Голокосту чи ОУН та УПА (насправді, проблема українського національно-визвольного руху ХХ ст. виходить за межі функціонування цих інституцій): після довгих десятиліть замовчування й фальшувань суспільство одержало можливість за допомогою науковців ознайомитися з цими складними для сприйняття сторінками нашого минулого. Про те, що ця тенденція залишається доволі автономною від «іншорідних» впливів, свідчить той факт, що навіть різкі коливання гуманітарної (у вужчому сенсі – культурно-освітньої) політики у часи президентства В.Ющенка та В.Януковича не змусили більшість науковців якось змінювати пріоритети й обслуговувати сьогочасне, кон'юнктурне політичне замовлення.

Та як би того не бажали історики, вони не можуть залишатися ізольованими й цілком відстороненими від суспільних і політичних процесів. Оскільки ніхто спеціально не готує фахівців із «технологій пам'яті», вони змушені часто виступати в подвійній іпостасі: і як продуценти фундаментального знання, і як «користувачі» чи політтехнологи (теоретики й менеджери державної політики комеморації) в тій мірі, в якій цього потребує суспільство та держава.

Щоразу з наближенням 9 травня в Україні розгортаються дискусії довкола того, що ми святкуємо, як і що потрібно відзначати на державному рівні. Розбіжність у ставленні до цієї дати лежить у широкому спектрі: від готовності й надалі відзначати День Перемоги в радянських традиціях (із помпезними парадами, брязканням зброєю, георгіївськими стрічками, «прапорами

перемоги», ґлорифікаційними меседжами) до повного заперечення чи кардинального переформатування.

Як зазначає А.Портнов, у сучасних Росії та Білорусі на офіційному рівні значно легше звертатися до міфології перемоги, оскільки там відсутній рівний за силою національний наратив, що спирався б на національну традицію, регіональну пам'ять, на відміну від України, де наратив націоналістичного підпілля конкурує з наративом Великої Вітчизняної війни. Дослідник стверджує:

> «І зараз ми можемо спостерігати цікаву річ, як ця конкуренція, як ця взаємодія дасть про себе знати, наприклад, 9 травня цього року. А як відзначати перемогу над нацизмом, ураховуючи те, що зараз відбувається на Донбасі? Це питання не прозаїчне й не банальне. Воно показує, наскільки ця історія залишається елементом, інструментом, складовою частиною жорстокої політичної боротьби, в якій серйозні питання про ідентифікацію, відповідальність, про моделі поведінки, про моделі пам'ятання й забування просто не мають місця. Важливо, щоб у цій ситуації професійне співтовариство істориків, не заперечуючи, що всі ми так чи інакше залучені до політичного процесу та політичних дебатів, щоб це професійне співтовариство пропонувало, у тому числі й у публічному просторі, деяку інтелектуально-відчутну, відповідальну альтернативу тій розмові про історію, яку нам пропонують політики, у тому числі й ті, котрі активно ведуть нинішню війну»[1].

Що пропонували політики?

За інерцією радянських часів (слід визнати – дуже потужною) керівництво суверенної України в 1990 – на початку 2000-х рр. продовжувало вважати оптимальною конфіґурацію «влада – суспільство» та місце в ній історичної науки. Однак події розвивалися швидше, ніж звичне уявлення номенклатури про ідеологічні зобов'язання істориків як таких собі «політичних ґарсонів». Попри те, що в комеморативних церемоніях, пов'язаних із війною, не сталося жодних змін, у публічному просторі, збуреному публікаціями в «товстих» журналах другої половини 1980-х рр. та післяперебудовними реаліями, уже вирували пристрасті довкола радянської спадщини. Тоді ще не ставився під сумнів сакралізований репертуар радянських за змістом і формою свят із супутніми атрибутами, але перші «тріщини» в міфологізованому до дрібниць концепті Великої Вітчизняної війни ставали дедалі очевиднішими.

Уже початкові спроби леґітимізувати дефініцію «Друга світова війна» як універсальну й позбавлену ідеологічного навантаження наразилися на опір тих, хто вважав статус ідеологеми «Велика Вітчизняна війна» недоторканним. Термінологічні баталії, що тривають донині, набули для політикуму та значної частини громадян України політичного сенсу, а для науковців – методологічного, оскільки в останньому випадку йшлося про принципово новий спосіб

[1] Андрей Портнов об «избирательной этнизации» и «конкуренции за Победу» [Електронний ресурс]: http://net.abimperio.net/node/3360

мислення та підхід до реконструкції подій від серпня 1939 (і навіть раніше) до вересня 1945 рр., а не в канонізованих рамках 22 червня 1941 – 9 травня 1945 рр. Мало хто пам'ятає тепер, якого тиску зазнало керівництво академічного Інституту історії України, коли вирішило дати профільному підрозділу установи нову назву – відділ історії України періоду Другої світової війни (замість «історії Великої Вітчизняної війни»). Тодішній його очільник, професор М.Коваль, першим зробив спробу підважити офіційну версію війни. Сутність цього повороту визначили кілька позицій: а) переведення народу України у центр наукових досліджень як суб'єкта історичного дійства; б) критика сталінського режиму; в) деромантизація й деґлорифікація війни; г) концептуальне осмислення її в контексті подій від осені 1939 до осені 1945 рр. Методологічною основою нового погляду на історію війни став україноцентризм у його широкому розумінні: суто етатистський підхід поступався місцем антропологічному виміру воєнної доби, коли у фокус наукового пошуку переміщувалося українське суспільство та різні його соціальні, етнічні, конфесійні, політичні, марґінальні групи.

Символічним компромісом між запитами суспільства й тиском національно-демократичних сил з одного боку, та інерцією мислення лівого політичного спектра й керованої ним ветеранської організації, їх небажанням «поступатися принципами» – з іншого, стала санкція влади на підготовку багатотомної «Книги Пам'яті України». Для тих, хто стояв біля витоків цього унікального за масштабами пошукового проекту, він мав стати справжньою даниною пошани всім жертвам війни в Україні та водночас способом донесення до світової громадськості інформації про внесок українського народу в боротьбу з нацизмом і фашизмом. Та коли в головній редколеґії «Книги Пам'яті України» почали превалювати представники лівого спектра громадських організацій, стало зрозуміло, що йдеться про підготовку чергової версії такої собі історії України «у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу». Автор цих рядків мав власний неприємний досвід «викручування рук» такими «редакторами», які просто викреслювали з текстів усе, що містило означення «український». Слід віддати належне керівникам пошуково-видавничого аґентства «Книга Пам'яті України» (Р.Вишневському, В.Конашевичу та ін.), котрі, незважаючи на неймовірний тиск, зуміли принаймні у загальних рисах зберегти й відстояти україноцентричне спрямування проекту. Обласні редколеґії змогли підготувати майже 150 томів, де зафіксовано стислу біографічну інформацію про загиблих у роки війни. До електронної бази даних занесено прізвища 6 млн 038 тис. наших співвітчизників, яких забрало воєнне лихоліття.

Пошуково-видавниче аґентство «Книга Пам'яті України» підготувало низку видань, в яких ішлося про втрати українського народу в інших збройних конфліктах, зокрема у Зимовій війні 1939–1940 рр.[2] Розроблялися плани-проспекти ще кількох проектів такого змісту. Однак реалізувати ці задуми не вдалося. Без перебільшення можна сказати, що у середині – другій половині 1990-х рр. «Книга Пам'яті України» стала справді національним проектом,

[2] Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем. – Т.2. – К., 2004.

котрий сприяв консолідації суспільства. Однак спроба на вимогу групи провідних істориків, які через ЗМІ звернулися до вищих органів влади і громадськості, зробити зміни в керівництві головної редколеґії спричинила малоочікувану реакцію: питання залишилося відкритим, але фінансування аґентства по суті припинилося. Таким невтішним виявився фінал, здавалося б, доволі успішного старту. На жаль, так і не вдалося встановити більш-менш точну цифру людських втрат України у Другій світовій війні. Тому науковці послуговуються оціночними (заснованими на екстраполяційних методиках) показниками безповоротних людських втрат у межах 8–10 млн (демографічних – 13 млн осіб)[3]. Нині можна по-різному оцінювати наукову цінність наративної частини проекту. Так, канадський історик Р.Сербин доволі гостро й небезпідставно піддав критиці його «двоїстість», суперечливе поєднання радянської риторики з національно-патріотичною, спосіб трактування та замовчування окремих подій[4].

Ще один приклад того, як непослідовна позиція держави перешкоджає складанню адекватних уявлень суспільства про доленосні й надзвичайно важливі для формування української політичної нації історичні події та явища. Ідеться про вітчизняний національно-визвольний рух ХХ ст. та, зокрема, його самостійницьку складову, що не тільки в побутовій свідомості, а й багатьма представниками інтелектуальної еліти або політикуму асоціюється винятково з ОУН та УПА. Насправді український самостійницький рух став феноменом зі значно ширшими політичними, соціальними параметрами. Він охоплював не тільки націоналістичний табір (власне ОУН), а й національно-демократичні сили (відповідні партії та громадські об'єднання в довоєнній Польщі, гетьманців-державників, прихильників уряду УНР в екзилі та ін.). Утім усталений, нав'язаний радянською ідеологічною службою спосіб сприйняття й оцінки українського самостійницького руху крізь призму діяльності радикальної частини націоналістів та їхніх теоретиків (у першу чергу Д.Донцова) і донині перешкоджає науковому, неупередженому осмисленню цього складного явища.

У передмові до історичних нарисів «Організація українських націоналістів» та «Українська повстанська армія» Ст.Кульчицький виклав своєрідну хроніку спроб вироблення офіційної позиції держави у цьому питанні. Деякі «віхи» справжньої «епопеї» заслуговують на те, щоб їх нагадати. Практично відразу після проголошення суверенітету нашої країни низка громадсько-політичних організацій порушила питання про визнання УПА воюючою стороною. 1 лютого 1993 р. Президія Верховної Ради України ухвалила постанову «Про перевірку діяльності ОУН – УПА», згідно з якою Мін'юст мав сформувати урядову комісію для виконання цього завдання. За півтора роки (!) відбулася нарада представників міністерств юстиції та внутрішніх справ, Служби безпеки й Головного архівного управління, на якій вирішили створити дослідницьку групу з позапартійних учених. Утім далі справа так і не пішла. Наступна спроба датується 13 вересня 1996 р., коли Верховна Рада України своїм рішенням створила парламентську комісію з представників різних політичних сил.

[3] Безсмертя: Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С.561.

[4] *Сербин Р.* «Велика вітчизняна війна»: советський міт в українських шатах // Сучасність. – 2001. – №6. – С.63–88.

Остання обставина й спричинила параліч її роботи. Про вагу проблеми свідчить і той факт, що ставлення до неї розкололо ветеранський рух: у жовтні 1996 р. відбувся установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання ветеранів Другої світової війни на чолі з І.Юхновським. У програмних документах нової організації закладалися вимоги надати статус учасників війни та відповідні соціальні преференції ветеранам УПА. У вересні 1997 р., згідно з дорученням Президента України, постановою Кабміну було створено урядову комісію з діяльності ОУН та УПА на чолі з віце-прем'єр-міністром, до складу котрої ввійшли очільники кількох міністерств, Національної академії наук, Інституту історії України НАНУ та Інституту стратегічних досліджень. При комісії діяла робоча група істориків на чолі з професором Ст.Кульчицьким, до роботи в якій на підставі трудових угод залучалися фахівці з різних установ. Урядовій комісії доручили підготувати історичний та юридичний висновки з цієї проблеми. Отже, минуло майже 6 років, поки бюрократична машина перейшла до практичних кроків. Масштаби науково-дослідницької роботи виявилися такими, що комісія не змогла швидко надати рекомендацій для вироблення офіційної позиції в оцінці діяльності ОУН та УПА. До 2004 р. в Інституті історії України НАНУ було видано 27 книг загальним обсягом 290 друк. арк. (5723 стор.) – переважно монографічних розвідок у найменш розроблених сеґментах теми, попередні історична довідка, варіант історичного висновку тощо[5]. Наслідком багаторічних зусиль став вихід друком 2005 р. підсумкового тому «Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія», а також історичний висновок про діяльність ОУН–УПА, переданий голові урядової комісії. Таким чином, ця частина «епопеї» тривала майже 15 (!) років. Цікаво, скільки потрібно фахівцям із права, аби підготувати юридичний висновок? Адже без такої експертизи вищі органи влади не можуть вийти на законодавчий рівень вирішення проблеми. Отже, визнання ОУН та УПА воюючою стороною залишається донині відкритим. Можливо, першим кроком на цьому шляху стане закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX ст.»[6].

Іншим прикладом подібного «довгограючого» серіалу може послужити історія зі створенням та визначенням відомчої належності заповідника Бабин Яр, останню крапку в якій, очевидно, ще не поставлено. Бюрократія, від котрої залежить вирішення організаційних, матеріально-технічних, фінансових питань для реалізації комеморативних та інших суспільно (й політично) значущих проектів, не демонструє помітної зацікавленості навіть у тих випадках, коли йдеться про образ держави у світі.

Зупинімося лише на одній із невикористаних можливостей. Під час візиту Президента України до Польщі в 2005 р. українська сторона одержала пропозицію створити в державному музеї Аушвіц-Біркенау (м. Освенцим) постійну національну експозицію (на той час російську, а до того – радянську, було закрито на реконструкцію). Одночасно представника нашої країни запросили до

[5] Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Історичний нарис. – К., 2005. – С.5–14.

[6] Див.: [Електронний ресурс]: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54648

Міжнародної Освенцимської ради (МОР; англ. IAC – International Auschwitz Council) – авторитетної громадської інституції, покликаної координувати функціонування музейних установ, створених у місцях колишніх нацистських концтаборів, представляти їх перед Радою Європи, контролювати реалізацію асигнувань ЄС, призначених для розвитку музейної сфери, навчання й виховання молоді тощо. До складу МОР входять представники громадськості, науковці, музейні фахівці з Польщі, Німеччини, США, Великобританії, Ізраїлю. За домовленістю президентів України та Польщі від 6–7 грудня 2007 р. група фахівців з Інституту історії України НАНУ, Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» підготували попередні варіанти концепції експозиції України в Аушвіц-Біркенау та передали її на розгляд міжвідомчої робочої групи, сформованої згідно з наказом Міністерства культури і туризму України №163/0/16-09 від 20 березня 2009 р. Однак відбулося лише одне засідання робочої групи, після чого державні органи втратили інтерес до цього проекту. Ще кілька років завдяки ентузіазму групи дослідників з Інституту історії України НАНУ та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» та за підтримки Державної архівної служби України тривав збір документів, матеріалів і речових реліквій для національної експозиції. Утім через відсутність організаційно-матеріальної підтримки та зацікавленості з боку держави пошукові роботи з часом згорнулися. У 2008 р. колектив Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. підготував виставку «Концтабір Освенцим – український вимір», а до 70-ї річниці визволення його в'язнів – експозицію «Концтабір Аушвіц-Біркенау – український вимір: дослідження, документи, свідчення» (січень 2015 р.), що мали широкий суспільний резонанс. Президент України П.Порошенко, який був присутнім на врочистостях в музеї Аушвіц-Біркенау, доручив поновити підготовчі роботи з метою організації експозиції нашої країни на площах цієї музейної установи. Однак якщо й цього разу не буде фінансово-матеріального підкріплення, справу не вдасться довести до логічного завершення.

Відсутність системних контактів між державою й науковими інституціями обертається тим, що про можливості науки згадують, коли потрібно «гасити чергову пожежу». Так, свого часу МЗС України створило з дипломатів та співробітників НАНУ робочу групу для вивчення історичного досвіду українсько-румунських відносин і підготовки відповідних рекомендацій. Відбулося одне (!) її засідання, після чого науковців уже не «турбували». Аналогічно про істориків згадують, коли наближається чергова річниця «Волинської трагедії». Замість того, щоб налагодити системне опрацювання проблеми українсько-польських відносин у 1930–1940-х рр., у рамках фінансованого державою центру чи комісії, напередодні чергових роковин «згори» даються доручення, на які кволо реагують «знизу». Можна тільки уявити, як це сприймається громадськістю та в офіційних колах на міжнародній арені, але з прикрістю доводиться констатувати, що з року в рік ми «в одні ворота» програємо інформаційне поле своїм колегам із Польщі через те, що в держави відсутнє прагнення змінити ситуацію на краще. Ця байдужість особливо дошкульна на тлі марнотратства,

профанаційних та амбіційних (і нереалізованих) проектів, котрі час від часу полонять уяву можновладців.

Державна політика пам'яті: блукання без наукового азимута

Історичне знання має двоїсту природу: з одного боку, воно слугує пізнавальною фактурою, засобом самоідентифікації й формування повноцінної особистості з іманентними ознаками внутрішньої культури, людської гідності та виразної громадянської позиції, з іншого, – це надзвичайно ефективний інструмент політтехнологій та електоральних практик. Виконуючи у суспільстві й державі цю делікатну місію, професійний історик до певної міри може екстраполювати на свою діяльність принцип, що ним керуються лікарі: «Не зашкодь!». Коли дослідник починає перейматися тим, як саме скористається кінцевим результатом його діяльності – історичним знанням – політик, він ризикує стати ідеологічно/політично/соціально заанґажованим. У науковця й політика принципово різні функції: перший продукує фундаментальне знання, другий – використовує його з електоральною чи іншою політично зумовленою метою (наприклад, для мобілізації соціуму або якоїсь частини на вирішення певних завдань). Саме політики формують модель пам'яті, котру засобами державних комеморативних церемоній пропонують (нав'язують) суспільству.

Відсутність продуманої, змодельованої на перспективу політики особливо яскраво демонструє ситуація з Українським інститутом національної пам'яті. Створений радше як наслідування польського досвіду, він уже від самого початку став «блідою тінню» початкового задуму, оскільки не мав ані чітко визначених повноважень, ані належного фінансово-матеріального забезпечення. Посада директора УІНП, як і всі інші керівні посади в гуманітарних відомствах (Державному комітеті архівів, міністерствах культури, освіти і науки та інших), залишається політичною, що спричиняє періодичні ротації його очільників в унісон із політичними змінами. Водночас різко трансформується весь зміст і спрямування роботи інституції, на яку за визначенням покладається вироблення рекомендацій для вищих органів влади у сфері державної комеморативної політики. Прагнення перетворити УІНП на структуру, схожу на польський Інститут національної пам'яті, котрий поєднує як дослідницькі, так і люстраційно-прокурорські функції, видаються позбавленими сенсу – для цього бракує політичної волі, а також фінансових можливостей. Багато дискусій викликала передбачена законом про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.[7] передача під егіду УІНП архівних фондів комуністичних спецслужб. Та сама по собі «форма власності» на документальні масиви мало що важить, адже вони набувають цінності тоді, коли отримують можливість «говорити», свідчити.

Невизначеність держави з імперативами гуманітарної політики, аморфність інститутів, які мали б опікуватися формуванням ідентичності,

[7] Див.: [Електронний ресурс]: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54651

збалансованою політикою пам'яті, упродовж двох останніх десятиліть опосередковано чи безпосередньо формує підґрунтя для конфронтаційних політтехнологій.

В Україні так склалося, що багато залежить від особистих переконань і широти мислення керівника держави. За президентства Л.Кравчука, Л.Кучми практично ніхто не ставив під сумнів усі традиційні форми комеморації (хіба що додавалися нові елементи, скажімо леґітимація Голокосту як спільної трагедії євреїв та інших етносів України). Президент В.Ющенко демократизував церемонії 9 травня. Щороку у цей день він приїздив до Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», виступав перед ветеранами, а потім оглядав основну експозицію, тематичні виставки, після чого спілкувався з присутніми в неформальній обстановці. Намагаючись примирити радянських ветеранів із бійцями УПА, В.Ющенко налаштував проти себе ліві сили, які продовжували трактувати учасників самостійницького руху «колабораціоністами». Залишаючи посаду після виборів 2010 р., він «грюкнув дверима», присвоївши Р.Шухевичу та С.Бандері звання Героїв України.

В.Янукович і його найближче оточення відразу взяли курс на реставрацію радянсько-російської моделі пам'яті. Підкреслена синхронізація церемоніальних акцій із Москвою («паради перемоги», георгіївські стрічки, радянська символіка) супроводжувалася переформуванням тезаурусу. Насамперед було розпочато наступ проти «національної», україноцентричної історії, усталеної у цивілізованому світі термінології, санкціоновано «витіснення» з підручників «самостійницьких» сюжетів. На догоду певним внутрішнім і зовнішнім чинникам на вчених справлявся прямий адміністративний тиск задля реалізації ідеї підготовки спільних українсько-російських підручників. Аби спростити собі завдання й отримати важелі впливу на академічне середовище, влада пішла на безпрецедентний крок, підпорядкувавши Національну академію наук України Міністерству освіти і науки. Але й це не допомогло. Провідні науковці не пішли на компроміс, спільні підручники так і не було підготовлено. Не сталося очікуваних владою змін і в концептуальних підходах вітчизняних істориків.

Одним із головних напрямів реваншу стали зусилля, спрямовані на дискредитацію українського самостійницького руху. Напередодні 9 травня 2010 р. в київському Українському домі було організовано виставку «Злочини українських націоналістів проти польського та єврейського населення». Доручення віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань фахівцям Інституту історії України НАНУ здійснити експертизу експозиції реалізувати не вдалося, оскільки матеріали виставки було встановлено буквально за ніч перед її відкриттям. Як і очікувалося, ця акція викликала обурення й протести широких кіл громадськості, оскільки її виразно антиукраїнський характер і кричуща тенденційність недвозначно мали показати, «хто в домі господар».

Прагнучи грати на контрастах, влада всіляко стимулювала реанімацію міфу про «всенародну боротьбу в тилу ворога», відзначення Дня партизанської слави (22 вересня) і жодним чином не згадала про 70-річчя УПА

(14 жовтня 2012 р.), хоча вітчизняні дослідники, широкі кола громадськості відгукнулися на цю подію науковими виданнями та конференціями, зборами, мітинґами тощо.

Постколоніальний наратив повертався й у меморіальний ландшафт. Не беручи до уваги неоднозначну діалектику подій, керівництво держави взялося за реалізацію амбітного проекту – створення меморіалу, присвяченого Корюківській трагедії. Цілковито іґноруючи той факт, що більшість знищених українських населених пунктів (Корюківка серед них – на першому місці за числом жертв) стали об'єктом нацистського геноциду через провокативні або безвідповідальні дії радянських «народних месників», влада перетворила зведення меморіалу на піар-акцію, переклала всі фінансово-матеріальні проблеми на Чернігівську обласну державну адміністрацію, задум до логічного завершення не довела й помпезно відкрила напівготовий пам'ятник.

Слід погодитися з білоруським дослідником С.Ушакіним, який, характеризуючи досвід своєї країни на прикладі історико-культурного комплексу «Лінія Сталіна», наголошує на прагненні властей «використати Велику Вітчизняну війну для консолідації постсоціалістичної нації». Автор зазначає, що «саме матеріальність простору, саме фізична осяжність структур і залишків минулого покликані, аби підтримувати, виправдовувати й переконувати. Як матеріальні якорі, ці просторові побудови радше стимулюють дебати щодо минулого нації, аніж репрезентують його»[8].

Спробу реваншу можна побачити й у прагненні групи ветеранів «протиснути» через органи влади так зване «поновлення» нібито «знищеного націоналістами» напису на постаменті пам'ятника ґенералові М.Ватутіну, у тексті якого нібито містилося звинувачення українських повстанців у смерті цього радянського воєначальника. Фахівці пояснили, що такого напису на меморіалі ніколи не існувало.

Не інакше як «палацовим реверансом» у бік очільника держави громадськість розцінила ініціативу зі створення Алеї героїв у столичному Парку слави. Фахівці висловили своє здивування з приводу втручання в існуючий історико-культурний простір, але це не зупинило процес. Алею облаштували швидко, утім її персонажами стали тільки неодноразові Герої Радянського Союзу І.Кожедуб, Амет-Хан Султан, Г.Береговий (другу Золоту зірку останній здобув як космонавт у 1968 р.), а також партизанські ватажки С.Ковпак і О.Федоров. Зважаючи на участь відомого льотчика-космонавта й ветерана війни в долі тодішнього очільника держави – В.Януковича, нескладно зрозуміти мотивацію такої собі «приватизації» меморіального простору. Вивчаючи феноменологію «сакральних просторів» (пам'ятників, монументів тощо) Р.Гасснер указував на можливість спровокованих ними конфліктів, оскільки для прибічників певної віри вони неподільні[9]. І вже зовсім «театром абсурду» сприймається скасування судами президентських указів про присвоєння звання Героя

[8] *Ушакін С.* Зобов'язані простору: постколоніальний націепростір між Сталіним і Гітлером // Схід/Захід. – Вип.16/17. – Х., 2013. – С.168.

[9] Див.: *Hassner R.* War on Sacred Grounds. – Ithaca, 2009; *Idem*. «To Halve and to Hold»: Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibility // Security Studies. – 2003. – Vol.12. – №4.

України Р.Шухевичу та С.Бандері (в політичній, а не правовій природі таких рішень не сумнівався ніхто).

Гібридизація ідентичності, що практикувалася в Україні в останнє двадцятиліття, так і не сформувала «нову історичну спільноту» – однорідний, слухняний, зорієнтований на «російський світ» ностальгуючий охлос. Насправді, за цей час відбувалася наростаюча диференціація між тими, хто бажав жити в колишній «уявленій спільноті» та в межах імперії, і тими, для кого єдиною Батьківщиною стала незалежна Україна. Підтвердженням наявності цих тенденцій стали два Майдани та події 2014–2015 рр.

Виклики сьогодення й дихотомія 9 травня

Французький інтелектуал Ж.Мінк, звертаючись до «болісних сторінок» європейської історії, поділився таким своїм враженням:

> «Спостерігаючи за тенденціями, що проявляються в Європі, помічаєш, що у всіх випадках у той чи інший момент дієвці[10] вдаються до стратегії історизування конфліктогенного спадку – незалежно від того, чи така стратегія має на меті досягнення консенсусу (принцип замирення суспільних відносин), чи, навпаки, вона спрямована на повторне відкриття деяких аспектів витісненої історії (принцип відмінності, символічного визнання й інтеґрування в національну історичну оповідь), або ще на те, щоб утікати від відповідальності, "стираючи сліди злочинного минулого"».

Ж.Мінк уважає стратегію історизування центральною категорією для осягнення інституційного розмаїття й ваги питань пам'яті, як і для розуміння поведінки всіх зацікавлених сторін:

> «Ідеться про варіант символічної політики, котрий спирається на переконання, що деякі зображення історичних фактів, інтеріоризованих через офіційне (наприклад, у школі) чи неофіційне (наприклад, у сім'ї) поширення, мають потенціал колективної мобілізації, необхідної для політичного впливу»[11].

На щастя, будь-які спроби зупинити чи, принаймні, загальмувати процес історизування в Україні, стерилізувати суспільну свідомість від «ідеологічно шкідливих» або непривабливих епізодів минулої війни виявилися марними. Однак на кожному з пунктирно означених поворотів він мав свої особливості. Нині – це реалізація своєрідного «плану Б» з упокорення України Росією («план А» передбачав колонізацію суто політичними та економічними засобами й цілковито провалився). Американський дослідник Д.Бранденберґер в одній зі своїх праць, присвячених природі більшовизму, стверджує, що Й.Сталін і його найближче оточення використовували «російськоцентричний етатизм»

[10] Тобто учасники комеморативних практик.

[11] *Мінк Ж.* Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі // Європа та її болісні минувшини / Авт.-упор. Ж.Мінк, Л.Неймаєр. – К., 2009. – С.17.

як найефективнішу мобілізаційну технологію, засіб стимулювання державного будівництва та леґітимації сконструйованого режиму у широких верствах етнічних росіян із посереднім і низьким культурно-освітнім рівнем, оскільки апеляція до марксистських абстракцій з огляду на практику «будівництва соціалізму» не спрацьовувала[12].

Сучасна ситуація в Російській Федерації надто нагадує недоброї пам'яті сталінські часи, коли творець комуністичної імперії, цілковито іґноруючи ґарантоване конституцією 1936 р. право націй на самовизначення, на власний розсуд розставляв в етнічній «табелі про ранґи» народи СРСР. Нинішній президент Росії, як і Й.Сталін напередодні Другої світової війни, прагне перетворити свою державу на світового лідера. «Кремлівському горцеві» завдяки його віроломній політиці це вдалося.

У пошуку власної ідентичності й національної ідеї сучасне російське керівництво намагається синтезувати аксіологічні орієнтири та сконструювати відповідний політичний проект на часто несумісних концептах «євразійства», «панславізму», «православного російського світу», реанімованого імперського простору тощо, при цьому практично не озираючись на сусідів і нехтуючи думкою світової спільноти. На цьому тлі, що постійно та цілеспрямовано підкріплюється пропаґандистською роботою серед населення, великодержавні, імперські й шовіністичні елементи кремлівської зовнішньої політики знаходять підтримку переважної більшості росіян. Відсутність спрямованих у майбутнє конструктивних меседжів (добробут, мир, демократія, свобода) Кремль намагається компенсувати експлуатацією ледь перелицьованих міфів «Великої Вітчизняної війни» та «Великої Перемоги», що мало б стверджувати наступність і відповідний асоціативний ряд із сучасністю. Попри вихід у світ чималої кількості наукової, публіцистичної літератури з оцінками, що опонують неосталінській концепції, ґлорифікаційно-романтична версія війни в масовій свідомості російського населення залишається практично незайманою. Стійкий психологічний стереотип у сприйнятті «чужого» виявився настільки придатним для маніпуляцій, що вставивши у цю ідеологічну рамку українців, російський аґітпроп досяг такого ж ефекту, як свого часу радянський – у калейдоскопі «ворогів народу». Свідченням стану «загадкової російської душі» стало те, з якою легкістю на всіх рівнях у суміжній країні почали вживати стосовно українців лексеми 70-річної давнини «фашисти», «бандерівці», а також сленґові неологізми на кшталт «укронацистів», «укрів», «укропів» тощо.

В Україні деміфологізація війни розпочалася задовго до першого Майдану та з різним успіхом, непослідовно, спонтанно, екстенсивно й водночас неухильно триває дотепер. Експансіоністська політика Росії, пряма воєнна аґресія проти нашої країни, образлива для українських громадян риторика кремлівських можновладців стала потужним каталізатором різкої відмови та неприйняття будь-яких колоніальних і постколоніальних рудиментів у суспільно-політичному житті. Протестні настрої проти російських аґресивних дій охоплюють і сферу пам'яті. У соцмережах, ЗМІ, на шпальтах наукових видань

[12] *Brandenberger D.* National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. – Cambridge, 2002. – P.2.

зустрічаються заклики цілковито відмовитися від радянської спадщини, зокрема міфу «Великої Вітчизняної війни».

Однак реальна ситуація у сучасному українському суспільстві настільки складна, що простих рішень годі й шукати. Визнаючи справедливими закиди з приводу термінологічної еклектики та недовершеності сучасних концепцій вітчизняних науковців, не можна заперечити, що основна їх маса відійшла від традиційних постколоніальних схем, успішно інтеґрувавшись у світовий науковий простір на всіх векторах фундаментальних досліджень. Заклики до творення нового історичного концепту – національного – зустрічають арґументовані застереження. Так, шведський історик Й.Дітч на форумі «України модерної» зауважує, що перенесення центру ваги аксіології війни на ОУН та УПА спричинить заміну одного міфу іншим:

> «Результатом стане не більш неоднозначна чи діялогічна версія війни, а перетворення міту Великої Вітчизняної на такий, що відповідав би українським національним потребам. Як видно у перспективі, атрибути і підходи радянської версії історики, журналісти, політики та інтелектуали перенесли на українську боротьбу часів війни, і в результаті в українській історичній традиції з'явилися дві версії війни».

Змагання двох патріотичних – радянської й української – версій війни дослідник уважає безперспективним, оскільки «зміст Великої Вітчизняної» був загалом неетнічним, а отже, привабливим для більшої частини української спільноти.

> «Хоча міт радянської війни має певні етнічні складові, загалом він стосується громадянської історії [...] переводити Велику Вітчизняну війну в українську націоналістичну версію, сподіваючись, що вона виконуватиме таку саму інтеґративну функцію, яку міт війни відігравав у Радянському Союзі, є безнадійною справою».

Замість великих соціалістичних і націоналістичних наративів Й.Дітч пропонує альтернативу: нову громадянську історію Другої світової війни, що мала б охопити й Велику Вітчизняну, і досвід українського націоналізму, та

> «зосередитися на війні в Україні, а не проти українців чи між ними. Багато дослідників досі практикують написання національної історії або історії української нації. Захоплені національним проектом, вони свідомо нехтують чи просто несвідомо відкидають багато складників і досвідів війни. Етнічна націоналізація історіографії й історичної культури виявилася небезпечною у короткочасовій перспективі, особливо у Східній та Центральній Європі, часто нічого не вартою у перспективі довготривалій».

Побоювання Й.Дітча видаються дещо перебільшеними, коли взяти до уваги той факт, що впродовж майже півстоліття історики України не мали можливості вивчати цілий спектр принципово важливих для власної

самоідентифікації питань, і в першу чергу український національно-визвольний рух. На наше переконання, головною проблемою для сучасних дослідників Другої світової є «вписування» вітчизняного самостійницького руху у загальну картину війни, в якій усе ще домінують зусилля радянських властей, спрямовані на боротьбу проти нацизму. Водночас заслуговує на увагу думка шведського автора про те, що написання громадянської історії дасть змогу «подолати як комуністичний, так і націоналістичний наративи, і може забезпечити країну придатнішою історією», що поєднуватиме сучасні ворогуючі наративи[13]. Натомість Т.Снайдер із цього приводу висловлює іншу думку:

> «Відданість одному чи другому мітові, як і відданість справі подолання суперечностей між ними не створять доброї історії […] завдання історика не полягає в тому, щоб забезпечити людям комфортне чи дискомфортне самопочуття. Завданням історика є дати змогу свідченням минулого захоплювати і дивувати його. А вже потім він має відкрити іншим сенс цих свідчень»[14].

Особливість комеморативної політики полягає в тому, що з її допомогою не лише впроваджуються й закріплюються певні зовнішні атрибути та символи, які пов'язані з минулим у традиційний спосіб, а пропонуються нові, незвичні для більшості форми й меседжі. При цьому особливого значення набуває моделювання, передбачення можливих наслідків нововведень, вірогідної реакції різних груп суспільства. Таким чином, перші дві фази творення колективної історичної пам'яті – продукування наукового знання і його застосування для підготовки атрактивних меморіальних акцій – має доповнюватися третьою: науковою експертизою перспективних наслідків. Одним із найнадійніших інструментів цієї операції слугують методи соціологічного моніторинґу, які можна використовувати на всіх етапах (а що найважливіше – на початкових). Адже коли той чи інший захід перетворюється на самоціль, політичну демонстрацію з миттєвим ефектом, його наслідки передбачити важко, а долати – ще складніше.

Найкращі наміри влади (коли вони щирі й не вмотивовані політичною кон'юнктурою та популізмом) приречені на невдачу, якщо не враховуються конкретна ситуація у суспільстві, домінуючі настрої різних соціальних груп, сила зовнішніх впливів, світоглядні рудименти, інерція мислення та очікувань. Палкі прихильники революційних методів дерадянізації схильні до радикальних дій на всіх «фронтах», а особливо – на гуманітарному. Та, як показує досвід (зокрема останнього десятиліття), «кавалерійські наскоки» в мовному й інших складних питаннях мали наслідком різке збурення суспільства. Ба більше – вони раптом перетворилися на конфліктогенну зону вищого рівня та, вправно відрежисовані, спровокували переведення антагонізму з латентної у відкриту форму. Насправді мовне питання стало приводом (а не справжньою причиною) антиукраїнських дій. За аналогічним сценарієм

[13] Див.: Друга світова війна як виклик для української історіографії // Україна модерна: Війна переможців і переможених. – 2008. – Ч.13. – С.58–59.

[14] Там само. – С.13–14.

можуть розвиватися події в разі непродуманих заходів, наприклад, у конфесійній сфері.

У зв'язку з цим виникає питання: чи володіє таким конфліктогенним потенціалом пам'ять про Другу світову війну та державна комеморативна політика у цьому сеґменті? Аби хоча б з якоюсь часткою вірогідності прогнозувати можливу реакцію різних соціальних чи реґіональних груп населення України на практичні кроки керівництва країни у цій сфері, слід звернутися до результатів соціального моніторинґу. Один із найавторитетніших у цій справі Центр політичних та економічних досліджень імені О.Разумкова впродовж 2003–2011 рр. проводив опитування громадян із приводу їх ставлення до подій Другої світової війни та 9 травня. Нижче подано відповіді на питання: «З якою назвою війни проти фашизму[15] Ви більше згодні?»[16]:

	2003 р.	**2005 р.**	**2007 р.**	**2009 р.**	**2010 р.**	**2011 р.**
Велика Вітчизняна	61,9%	56,9%	69,8%	64,6%	69,2%	66,2%
Друга світова	26,9%	31%	23,3%	26,2%	24,7%	28,6%
Німецько-радянська	5,2%	5,4%	2,8%	5,2%	2,2%	2,1%
Інші назви	0,2%	0,9%	0,4%	0,3%	–	–
Важко відповісти	5,8%	5,9%	3,8%	–	–	2,8%

Як бачимо, пересічні громадяни (свідомо чи несвідомо) здебільшого сприймали цю війну як «Велику Вітчизняну». Навіть у західноукраїнських областях. У південному та східному реґіонах із великою перевагою домінували прихильники радянської ідеологеми.

Аналогічні пропорції демонструють відповіді на запитання про ставлення до Дня Перемоги[17]:

	2003 р.	**2007 р.**	**2008 р.**	**2009 р.**	**2010 р.**	**2011 р.**
Це дійсно велике свято	71,7%	72,5%	65,3%	68,5%	74,9%	70%
Це звичайне свято, як і решта офіційних свят	21,6%	21,8%	26,4%	21,3%	19,2%	23,6%

[15] Тут слід погодитися з Р.Пилявцем, який ставить під сумнів коректність постановки питання «нацизм» замість «фашизм», оскільки «націонал-соціалізм» і «фашизм» – поняття не тотожні (див.: *Пилявець Р.І.* Друга світова війна: історична пам'ять і необхідність деміфологізації // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу: Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип.1. – К., 2011. – С.198).

[16] [Електронні ресурси]: http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/news.php?news_id=336; http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/news.php?news_id=34; http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=371; http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=286; http://www.razumkov.org.ua/ukr/tag.php?t=135

[17] [Електронні ресурси]: http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/news.php?news_id=78; http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/news.php?news_id=3436; http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/news.php?news_id=34; http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=371; http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=286; http://www.razumkov.org.ua/ukr/tag.php?t=135

Це не свято, а звичайний вихідний день	5,5%	4,8%	5,8%	7,1%	4,1%	3,8%
Це не свято і має бути робочим днем	0,7%	0,8%	1,1%	1,5%	0,9%	0,9%
Важко відповісти	0,5%	1%	1,4%	1,6%	0,8%	1,6%

У регіональному вимірі розбіжності у відповіді на це запитання помітно менші, ніж у першому випадку, оскільки навіть у Західній Україні в деякі роки понад 40% громадян уважали 9 травня святом.

Можна припустити, що якби опитування проводилося навесні 2015 р., ми мали б справу з іншими цифрами. Але й без впливу політичних компонентів у сучасному українському суспільстві відбувається поступовий дрейф у бік неідеологізованого сприйняття цієї події. Прагнення правлячої верхівки Російської Федерації монополізувати реальну перемогу над нацизмом і фашизмом, педалювати «виняткову роль» росіян у війні, відсуваючи на периферію інші народи, лише стимулюють цю тенденцію.

На відміну від Росії в нашій країні дедалі більше громадян схиляються до того, щоб відзначати День Перемоги як день пам'яті жертв війни. Восени 2014 – весною 2015 рр. з ініціативи керівництва Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» проводилося опитування професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, наукових співробітників музейних та академічних установ. Нижче наводимо його попередні результати (опитування триває).

Стислий аналіз одержаних даних, проведений завідуючою сектором музею Т.Кураєвою та провідним науковим співробітником В.Грищенко, і люб'язно наданий авторові цих рядків, засвідчує таку картину. Загалом опитуванням було охоплено 118 науковців: 37 докторів історичних наук (у тому числі 1 член-кореспондент НАНУ та 1 академік АПН України), по 1 докторові політичних, психологічних і філософських наук, 60 кандидатів історичних, 2 – військових, по 1 – філософських і педагогічних наук, 7 наукових співробітників, 6 аспірантів, 1 старший учитель-методист.

На запитання: «Який термін коректно вживати в музейно-науковій комунікації стосовно участі українців у воєнних подіях 1939–1945 рр.?» 72% респондентів висловилися на користь дефініції «Друга світова війна», 21,2% – «Друга світова та Велика Вітчизняна як її складова», 0,8% – «Велика Вітчизняна» і 4% – «німецько-радянська війна».

На запитання: «Як у сучасній Україні слід відзначити пам'ятні дати 8 та 9 травня?» було одержано такі відповіді: «9 травня – День пам'яті жертв Другої світової війни» (37,3%), «8 травня – День пам'яті та примирення» (17,5%), «9 Травня – День Перемоги», «9 травня – День пам'яті й примирення. День Перемоги» (18,4%), «День завершення Другої світової війни в Європі» (16,1%), «9 травня – День Перемоги у Великій Вітчизняній війні» (7,6%).

500 респондентів (130 представників наукової громадськості й 370 відвідувачів, у тому числі зарубіжних) відповіли на запитання: «Якою Ви

бачите назву Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр." у майбутньому?». Тут пропорції істотно різнилися. Серед науковців існуючу назву обстоювали 13%, «Національний музей історії України у Другій світовій війні» – 50%, «Національний музей історії Другої світової війни» – 26,9%, власні варіанти – 6,1%, не визначилися – 3,8%. У 42,2% відвідувачів не викликала заперечень існуюча назва, 28,6% підтримали варіант «Національний музей історії України у Другій світовій війні», 19,2% – «Національний музей історії Другої світової війни», 2,4% запропонували власні назви, 7,3% не визначилися.

З аналізу результатів двох опитувань випливає, що цей сеґмент суспільної свідомості залишається надзвичайно делікатним, чутливим до будь-яких впливів, а також еволюціонує в бік сприйняття війни в річищі загальнолюдських цінностей. Свідченням деідеологізації пам'яті про воєнні роки стала відмова від штучної радянської («прапори перемоги», георгіївські стрічки) й поширення сучасної (зображення квітки маку) символіки.

Слід визнати, що держава з деяким запізненням позиціонувала власне ставлення до 9 травня. На відміну від попередніх років цього разу у суспільстві з певним напруженням очікували появи офіційного документа, в якому викладалася б ця позиція. Нарешті 24 березня 2015 р. з'явився указ Президента України №169/2015 «Про заходи з відзначення у 2015 р. 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». Як назва, так і зміст документа, що закладає підвалини державної політики пам'яті, спонукають до того, аби викласти декілька міркувань. Показово, що задовго до виходу указу академічні й навчальні заклади, музейні установи, громадські організації самостійно розгорнули підготовку до відзначення цієї події. Це, між іншим, засвідчило стійку тенденцію формування громадянського суспільства, суспільної самодіяльності активних соціальних груп, які відчувають відповідальність за цю сферу. У преамбулі документа наголошується, що всі передбачені ним заходи мають проводитися

> «з метою гідного вшанування подвигу українського народу, його визначного внеску в перемогу антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні, висловлення поваги усім борцям проти нацизму, увічнення пам'яті про загиблих воїнів, жертв війни, посилення турботи про ветеранів війни, учасників українського визвольного руху цього періоду, жертв нацистських переслідувань, утвердження спадкоємності традицій воїнів-переможців нацизму та нинішніх захисників Вітчизни, консолідації суспільства навколо ідеї захисту України та у зв'язку з відзначенням у 2015 р. 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни»[18].

Як бачимо, визначальною метою цих заходів проголошується консолідація суспільства й, можна припустити, що будь-яка принципова зміна акцентів у

[18] [Електронний ресурс]: http://www.president.gov.ua/documents/19104.html

формулюванні провідної ідеї ювілею та її змістового наповнення могла спрацювати проти єдності нації, посіяти зерна чергового розколу, знову відкинути нас до конфронтаційного стану. Слід відзначити ще одну особливість документа. Указом передбачається вшанування й утвердження спадкоємності традицій воїнів-переможців у Другій світовій війні та сучасних захисників Вітчизни, єднання суспільства навколо ідеї захисту України та у зв'язку з нинішнім ювілеєм. Чи немає тут певної «натяжки»? Очевидно, у цьому випадку спрацьовує правило: усе на користь, що не шкодить. Більше того, у поточній ситуації спадкоємність бойових традицій, пов'язаних із захистом Батьківщини від аґресорів різних мастей, постає не тільки як моральна, а й ідеологічна проблема, демонструючи цілковиту неспроможність намагань російських пропаґандистів почепити нашим воїнам ярлики «фашистів», «карателів», «укропів», «насильників» тощо.

У зв'язку з цим не можна обійти увагою одну ваду указу: у його назві й тексті відсутній термін «фашизм». На перший погляд, нічого принципового у цьому нібито немає. На нашу ж думку, це – помилка. Держави з фашистською ідеологією разом із німецькими нацистами брали участь у «поході на Схід», були окупантами та співучасниками більшості злочинів на завойованій території. Український народ має свій рахунок і до них. До того ж наявність у назві указу згаданого терміна ще раз нагадала б тим, хто любить розкидатися цим словом «наліво й направо», що са́ме становить сутність фашизму та хто насправді нині є носієм відповідної ідеології і практики.

Закон про декомунізацію, як можна передбачати, стане рубіжної віхою розвитку українського суспільства. Однак на основні тенденції історієписання це, припускаємо, принципово вплине мало, оскільки за два останніх десятиліття вітчизняна фундаментальна наука виробила певний імунітет до різких коливань політичного курсу. Водночас залишається бажаною підтримка державою досліджень Другої світової війни без ідеологічного тиску. Лише у цьому випадку керівництво країни може отримати інтелектуальний продукт, придатний для конструювання й реалізації вивіреної політики пам'яті. Сучасні геополітичні та внутрішні загрози й виклики особливо рельєфно демонструють актуальність взаємодії науки та державного управління у цій сфері.

The article deals with the complex of methodological problems associated with the interpretation of World War II in modern national historiography. The features of perception of wartime realities in contemporary Ukrainian society are revealed. The algorithm of state commemorative policy in this area is also analyzed.

Keywords: *World War II, Ukraine, historical memory, state commemorative policy.*

УДК 93/94 [342.78:355.441]

Т.В.Вронська, Т.В.Пастушенко *

ЗВОРОТНИЙ БІК ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ПОРТРЕТ РАДЯНСЬКИХ ОТОЧЕНЦІВ

На прикладі доль бійців і командирів Червоної армії, співробітників НКВС, які вийшли з оточення під Києвом, уперше в історіографії порушуються проблеми ставлення у СРСР до цієї категорії військовослужбовців, ототожнення їх правового статусу з військовополоненими. У центрі уваги – формування нормативної бази та особливості процедури перевірки колишніх оточенців фронтовими й регіональними підрозділами контррозвідки. Аналізуються пролонґовані на декілька повоєнних десятиліть соціально-правові наслідки дискримінації оточенців.

Ключові слова: *оточенці, спецтабори, перевірка, фільтрація, особливі відділи, штурмові батальйони, анкети.*

Ще на початку 1970-х рр. про оточенців влучно та правдиво написав О.Солженіцин. Відтоді історики мало що могли додати до цих промовистих слів:

> «Із кінця літа 1941, а надто восени хлинув потік оточенців. Це були захисники Вітчизни, ті самі, кого ще декілька місяців тому наші міста проводжали з оркестрами та квітами, кому після цього випало зустріти надважкі танкові удари німців і, у загальному хаосі та аж ніяк не з власної провини, побувати, – не в полоні, ні! – а бойовими розрізненими групами певний час провести в німецькому оточенні й вийти звідти. І замість того, щоби побратськи обійняти їх після повернення (як зробила б будь-яка армія світу), дати відпочити, з'їздити до родини, а потім повернутися у стрій, – їх везли в підозрі, під сумнівами, безправними обеззброєними командами – на пункти перевірки та сортування, де офіцери особливих відділів починали з повної недовіри кожному їхньому слову й навіть – чи ті вони, за кого себе видають»[1].

Уперше проблема оточенців з'явилася в мемуарній та художньо-документальній літературі[2]. Ця тема згадується також у деяких наукових працях,

---

* *Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України періоду Другої світової війни, e-mail: vronska_tamara@ukr.net*

Пастушенко Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України періоду Другої світової війни, e-mail: tetiana_p@ukr.net

[1] *Солженицын А.И.* Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования: В 3 т. – Т.1. – Кемерово, 1990. – С.77.

[2] *Попель Н.К.* В тяжкую пору. – Москва, 1959. – 336 с.; *Баграмян И.Х.* Так начиналась война. – Москва, 1971. – 226 с.; *Солженицын А.И.* Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования. – Ч.1/2. – Париж, 1973. – 607 с.; *Толстой Н.Д.* Жертвы Ялты. – Москва, 1996. – 543 с.; *Бетелл Н.* Последняя тайна. – Москва, 1992. – 256 с.; *Казанцев А.С.* Третья сила. – Франкфурт-на-Майне, 1972. – 761 с.; *Кузнецов М.В.* В угоду Сталину. – Лондон, 1968. – 93 с.; *Долматовский Е.А.* Зелёная брама. – Москва, 1985. – 328 с.; *Черон Ф.Я.* Немецкий плен и советское освобождение / *Лугин И.Я.* Полглотка свободы. – Париж, 1987. – 226 с. та ін.

присвячених репресіям періоду війни, військовополоненим, функціонуванню системи ҐУЛАҐ тощо[3]. У вітчизняній і сучасній російській історіографіях найбільш ґрунтовно описано дії армійських підрозділів в умовах оточення за 1941–1942 рр. – період катастрофічних поразок Червоної армії[4]. Але соціально-правовий статус цієї категорії військовослужбовців, їх подальша доля в армії та цивільному житті ніколи не ставали предметом спеціального дослідження. Ці питання побіжно розглядалися лише у зв'язку з проблемою реабілітації колишніх військовополонених. Маловивченою сторінкою історії Другої світової залишаються перевірки тих, хто зміг вийти з оточення. Більшість дослідників просто йшли за радянськими законодавчими актами та службовими інструкціями органів держбезпеки, в яких оточенці й військовополонені згадувалися через кому. Звісно, ті, хто потрапляв в оточення, були потенційними полоненими, проте їм усе ж удавалося уникнути такої долі. Тому ставити в один ряд (у соціально-правовому полі) тих, хто вийшов з оточення, і тих, хто потрапив у полон, – помилково.

Лише через 70 років після закінчення війни з'явилася можливість ознайомитися з матеріалами спецперевірок оточенців, зокрема співробітників наркомату внутрішніх справ. Ці досі невідомі документи – частина таємного діловодства НКВС–НКДБ. Дотепер вони не потрапляли в руки дослідників. Протоколи допитів, висновки відповідних органів, матеріали слідства вкупі зі спогадами самих колишніх оточенців дають змогу реконструювати поневіряння багатьох бійців і командирів Червоної армії, побачити інший бік війни: як трагедію виходу з «котлів», так і зламані долі багатьох людей, котрі в результаті перевірок потрапили до штрафних підрозділів і штурмових батальйонів, провели роки у сталінських таборах. Дехто з них навіть поплатився життям.

У цій статті, свідомо залишаючи поза увагою обставини воєнно-історичного характеру, які, власне, і спричинили потрапляння в оточення («котли») великих угруповань радянських військ, пропонуємо зосередитися на соціально-правових аспектах вирішення долі тих бійців і командирів, котрим пощастило вирватися з кільця оточення, уникнувши полону. Автори ставлять за мету

---

[3] *Савина Т.* Фильтрацию прошёл // Отчий край. – 1996. – №2. – С.197–199; *Звягинцев В.* Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. – Москва, 2006. – 754 с.; *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – 438 с.; *Пережогин В.А.* Из окружения и плена в партизаны // Отечественная история. – 2000. – №3. – С.45–53; *Петрушин А.* Окружение**:** Исторический очерк // Тюменский курьер. – 2006. – №6–7; *Шевченко В.В.* Содержание бывших военнослужащих в спецлагерях в 1942–1946 гг. // Вестник Волгоградского государственного университета: Серия 4: Отечественная история. – Вып.2 (18). – Волгоград, 2010. – С.38–39 та ін.

[4] 1941 год – уроки и выводы. – Москва, 1992. – 183 с.; Скрытая правда войны: 1941 год: Неизвестные документы. – Москва, 1992. – 384 с.; *Башмаков П.П. Окруженцы.* – *Брянск*, 2002. – 231 с.; *Исаев А.В.* Котлы 41-го: История Великой Отечественной войны, которую мы не знали. – Москва, 2005. – 400 с.; *Быков К.* Величайшая военная катастрофа: Киевский «котёл». – Москва, 2008. – 496 с.; *Грицюк В.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. – К., 2010. – 149 с.; *Його ж.* Операції з оточення на Правобережній Україні: 1941–1944 рр. // Краєзнавство. – 2012. – №2. – С.97–105; *Марінченко О.* Бойові дії радянських військ в умовах локальних оточень на території України влітку 1941 р. // Там само. – С.91–97; *Ларионов А.Е.* Повседневная жизнь советских окруженцев в «котлах» 1941–1942 гг. // Российские регионы: взгляд в будущее: Социально-экономическое интернет-издание [Електронний ресурс]: http://futureruss.ru/worldculture/history_now_days/kotls.html та ін.

«прибрати» згадану кому як ототожнення в неґативному ставленні до всіх оточенців, таврування їх потенційними зрадниками. У дослідженні розглядатиметься формування юридичної бази та практики перевірки оточенців у Червоній армії впродовж німецько-радянської війни на прикладі бійців і командирів, що вийшли з оточення під Києвом.

Передусім слід наголосити на тому, що жоден зі статутів Червоної армії (до 1942 р.) не передбачав, а отже й не прописував можливі обставини оточення та виходу з нього, позаяк прогнозувалося, що подібні стратегічні провали відбуватимуться лише з військами супротивника. Наступальну концепцію, закріплену у статутних армійських документах і ретрансльовану через пропаґанду війни «на чужій території» й «малою кров'ю», було успішно реалізовано на початку Другої світової, у 1939–1941 рр. Але вже невдовзі, у безпосередньому зіткненні з вермахтом, вона виявилася неефективною. Швидкому просуванню територією СРСР німецьких танкових клинів армія «країни Рад» перешкодити не могла. Натомість радянські війська, переходячи в контрнаступ, утримуючи власні позиції попри загрозу обхідного маневру противника, втрачали можливість вчасно відступити й опинялися в лещатах. Упродовж 1941–1942 рр. у тринадцяти «котлах» було знищено майже всі боєздатні частини Червоної армії першого ешелону, сотні тисяч бійців і командирів.

На території України в 1941 р. у великих оточеннях у районі Умані, під Києвом та Мелітополем вермахт ліквідував основні радянські ударні угруповання. На думку багатьох сучасних військових істориків, поразки та втрати 1941 р. значною мірою зумовлювалися нездатністю Й.Сталіна й вищого військового командування відмовитися від доктрини наступальної війни. Одним із прикладів такого стратегічного прорахунку стала оборона Києва, що завершилась оточенням і знищенням чотирьох армій Південно-Західного фронту. Сотні тисяч бійців і командирів виявилися «затиснутими» на лівобережжі Дніпра, у межах сучасних Київської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської областей. Усього, за даними радянської сторони, в оточення потрапило 452 720 осіб, із них 58 895 – командного складу[5]. Заключний епізод битви в умовах стратегічного оточення тривав до 27 вересня 1941 р. Деякий час ще зберігалися значні ресурси для опору[6]. Але вихід з оточення Москва санкціонувала занадто пізно, коли штаб фронту фактично втратив управління військами. В умовах паніки та хаосу бойові підрозділи перетворилися на некеровану, дезорганізовану людську масу. Усі спроби командування нашвидкуруч організувати боєздатні частини ні до чого не призвели. За найменшої нагоди особовий склад цих «формувань» поодинці та групами рухався на схід, намагаючись чимшвидше вийти з оточення[7]. Систематичні авіанальоти, артилерійсько-мінометні обстріли, танкові атаки німців знищували важке озброєння й

[5] Великая Отечественная без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание / Г.Ф.Кривошеев, В.М.Андроников, П.Д.Буриков, В.В.Гуркин. – Москва, 2010. – С.85.

[6] *Грицюк В.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. – С.40.

[7] Доклад о выходе из окружения войск ЮЗФ за период с 17 по 25.09 1941 г. заместителя начальника штаба генерал-майора И.Баграмяна [Електронний ресурс]: http://117sd.nsknet.ru/info/glava-xiii-boi-v-okruzhenii/134-vyhod-iz-okruzhenija-vojsk/doklad-general-majora-bagramjana-o/

техніку, а прорватися лише силами піхоти було неможливо. Оточенець, заступник начальника штабу Південно-Західного фронту ґенерал-майор І.Баґрамян у своєму донесенні від 26 жовтня 1941 р. підкреслював, що з київського «котла» врятувалися лише ті, хто «непомітно для противника знайшов глухе місце фронту і стежками, винятково в нічний час вийшов у розташування своїх військ»[8]. Станом на 1 жовтня 1941 р. з оточення прорвалася 21 тис. бійців та командирів і 10 представників вищого командування, що загалом становило всього 4% особового складу армій фронту[9].

Хтось з оточенців, не маючи можливості дістатися до своїх, поступово долучався до руху опору на окупованій території. Деякі військовики тихо осіли в містах і селах, приховуючи свій статус та очікуючи на повернення Червоної армії. Складно встановити їх загальну кількість, але очевидно, що таких оточенців теж було чимало. Перебуваючи на окупованій території, кожен облаштовував своє життя по-різному – когось депортували на примусову працю в Німеччину, а дехто свідомо пішов на співпрацю з окупантами, навіть зробив кар'єру в каральних органах (служба в поліції, наглядачами в тюрмах тощо).

Більшість оточенців, зокрема й під Києвом, потрапили в полон. Про це свідчать німецькі дані обліку радянських втрат[10]. Цифри щодо бранців не збігаються[11]. Про це вже понад півстоліття сперечаються дослідники, але всі одностайні в оцінках жахливого становища полонених. Відомості щодо загиблих і поранених червоноармійців під час боїв у «котлі» також відсутні.

Оточенці, яким пощастило залишитися живими та, уникнувши полону, вийти в розташування своїх військ, перш ніж знову повноправно стати до лав армії, мали пройти чимало перевірок. До них ставилися так само суворо, як і до колишніх військовополонених. І тим, і іншим не довіряли. Оточенців, зокрема, підозрювали в тому, що вони могли бути завербованими й закинутими для розвідувальної або підривної роботи.

Певну кількість бійців затримували загороджувальні загони[12]. Таку ж функцію в межах своєї компетенції з охорони тилу діючої армії виконували й війська НКВС. Із доповідної записки наркомату внутрішніх справ СРСР до

---

[8] Там же.

[9] *Грицюк В.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. – С.40.

[10] Частини вермахту в Київській операції взяли в полон 665 тис. бійців і командирів Червоної армії (див.: *Overmans R.* Die Kriegsgefangenepolitik des Deutsches Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Bd.9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. – München, 2005. – S.805).

[11] Див.: *Марінченко О.* Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.151–171.

[12] Загороджувальні загони у Червоній армії було створено 27 червня 1941 р. Окрім виявлення та взяття під варту диверсантів, ворожих парашутистів, охорони продовольчих і військових складів на них покладалося завдання затримувати оточенців, котрі виходили з чергового «котла». У перший місяць війни керівництво НКВС СРСР було незадоволене ефективністю загороджувальних загонів і вже 28 липня ухвалюється рішення про «зміцнення» цих підрозділів досвідченими оперативними працівниками. Але, на переконання вищого військового командування, уже наявні загороджувальні загони, у тому числі й окремі стрілецькі формування, створені наказом НКВС СРСР від 19 липня 1941 р. при особливих відділах дивізій, корпусів, армій та фронтів, не виконували належним чином своїх завдань. Тож було ухвалене рішення про формування паралельних структур із такою ж назвою, але з ширшими повноваженнями, радикаль-

Держкомітету оборони про наслідки таких заходів дізнаємося, що станом на 1 квітня 1942 р. було затримано 842 432 особи, у тому числі 3869 оточенців, які підлягали фільтрації[13].

Іноді затриманих доправляли до командирів найближчих військових частин, які проводили первинне, спрощене, опитування та ухвалювали рішення про подальшу долю вояків. Але частіше, як це й належало, перевірку обставин виходу з оточення та інші «процесуальні» дії здійснювали відповідні підрозділи контррозвідки – особливі відділи[14].

Якщо оточенці виходили групою на чолі зі своїм командиром, збереженою зброєю, або ще й навіть із прапором частини, то їх доволі швидко без особливих зволікань (після одно – дводенної перевірки) включали до складу найближчого військового формування, чи відправляли в тил у розпорядження військових комендатур, а звідти – на передову або пункт комплектування нових частин. Так, наприклад, сталося з групою оточенців Південно-Західного фронту під командуванням старшого лейтенанта К.Ґолубєва. Йому вдалося зберегти своїх бійців і 4 жовтня 1941 р. вийти до лінії фронту. Уже 27 жовтня після перевірки всієї групи командир отримав нове призначення – став помічником начальника охорони тилу однієї з дивізій[15]. Утім навіть ці, «чисті» з погляду контррозвідки, колишні оточенці залишалися під пильним контролем. За ними наглядали як особливі відділи, так і політпрацівники частин, де вони служили.

Одинакам було набагато складніше, особливо тоді, коли вони не могли чітко пояснити, де так довго блукали, чому втратили зброю, документи, а нерідко й форму зі знаками розрізнення. Таких за щонайменших підозр у супроводі співробітника особливого відділу відправляли далі – як правило, до штабу дивізії або в тил для ретельнішої перевірки.

Принагідно зауважимо, що в тогочасних умовах, з огляду на активну роботу німецьких спецслужб, які намагалися впровадити свою аґентуру в лави

нішими засобами впливу, зокрема й на відступаючі військові частини. 5 вересня 1941 р. директивою Ставки ВГК №001650 спочатку лише командувачеві Брянського фронту А.Єрьоменкові, а 12 вересня й іншим воєначальникам такого рівня, у тому числі головнокомандувачеві військами Південно-Західного напрямку, наказувалося створити загороджувальні загони у стрілецьких дивізіях, яким належало «не допускати самовільного відступу частин, а в разі втечі зупиняти, застосовуючи за необхідності зброю». На озброєнні цих підрозділів, які передбачалося сформувати в найкоротший термін, до 18 вересня, окрім штатної стрілецької зброї були бронемашини та декілька танків. «Надійний бійцям» зі складу загороджувальних загонів наказувалося «не зупинятися перед застосовуванням зброї, ліквідовуючи ініціаторів паніки» (див.: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док.: В 8 т. – Т.2. – Кн.1: Начало: 22 июня – 31 августа 1941 г. – Москва, 2000. – С.411–412; Там же. – Т.2. – Кн.2: Начало: 1 сентября – 31 декабря 1941 г. – Москва, 2000. – С.20, 85–86).

[13] Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.3. – Кн.1: 1 января – 30 июня 1942 г. – Москва, 2003. – С.383–384.

[14] На початку війни особливі відділи (контррозвідка) перебували в підпорядкуванні НКВС СРСР. 8 лютого 1941 р. за постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР їх було передано до системи наркоматів оборони та військово-морського флоту з перейменуванням у 3-ті управління НКО. Постановою ДКО №187сс від 17 липня 1941 р. останні реорганізовано в особливі відділи НКВС СРСР. 14 квітня 1943 р., згідно з постановою ДКО, створене Головне управління контррозвідки НКО, особливі відділи повернули до військового відомства, але вже під новою назвою – «Смерш» («Смерть шпигунам»).

[15] *Татаринова И.* Это моя война: Жизнь в эпоху беды [Електронний ресурс]: http://www.regnum.ru/mywar/courier/courier11.html

Червоної армії та глибокий радянський тил під виглядом оточенців або колишніх військовополонених, необхідність перевірки була цілком виправданою. Доволі ефективно працювала розгалужена мережа шкіл абверу, де саме ці контингенти колишніх червоноармійців користувалися чи не найбільшим «попитом». Іноді німецьких аґентів виявляли доволі швидко, навіть без ретельної оперативної роботи. Їх видавали, як правило, незначні, але дуже важливі деталі: неголодні, чисто виголені, у незношених чоботах та обмундируванні, що в умовах довгого блукання видавалося неправдоподібним. Утім такі випадки траплялися не часто, оскільки німецькі спецслужби готували леґенди своїм аґентам ретельно та з урахуванням усіх деталей.

При аналізі концептуальних карально-репресивних приписів слід уникати спрощеного підходу. Будь-яка держава, навіть зі сталими демократичними традиціями, в умовах надзвичайного стану підвищує рівень відповідальності всіх і кожного перед законом, особливо коли йдеться про військові злочини. Тому слід зважено давати оцінку такій політиці, беручи до уваги воєнний стан, реальну оперативно-бойову обстановку, а також засади моралі та гуманізму.

У процесі формальних перевірок колишніх оточенців спрацьовував фактор традиційної недовіри, підозри й навіть ворожості до тих, хто хоча б якийсь час перебував на території, контрольованій противником. Притаманна сталінському режимові шпигуноманія, підозріливість, зневага до власних громадян і нехтування людським життям не залишали жодних сумнівів щодо спрямування та змісту директивних приписів. Навіть поверховий аналіз правових актів воєнної доби дає змогу переконатися, що в перший рік війни спостерігалася стала тенденція до непомірного підвищення планки репресалій.

Лінію поведінки бійців в оточенні вище керівництво зафіксувало 16 серпня 1941 р. у наказі Ставки ВГК №270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї». У документі прописувався єдиний можливий сценарій: «Частинам і підрозділам, які потрапили в оточення ворога, [наказується] самовіддано боротися до останньої можливості, берегти матеріальну частину, як зіницю ока, пробиватися до своїх по тилах ворожих військ, завдаючи поразки фашистським собакам». Далі йшов доволі дивний, з огляду на вимоги військових статутів, припис, який фактично нівелював засади субординації: «Зобов'язати кожного військовослужбовця, незалежно від його службового стану, зажадати від командира, навіть вищого за ранґом, частина якого перебуває в оточенні, битися до останньої можливості, аби пробитися до своїх»[16].

Не відмовляючись від своїх попередніх доктринальних поглядів – бачити в кожному, хто не з власного бажання, а через об'єктивні та суб'єктивні обставини опинився в тилу противника, потенційних зрадників або завербованих аґентів німецьких спецслужб, – 13 вересня 1941 р., у найбільш драматичні дні оточення військ Південно-Західного фронту, наркомат внутрішніх справ СРСР видав директиву №239 «Про поліпшення взаємодії в аґентурно-оперативній роботі особливих відділів та місцевих територіальних органів НКВС СРСР»,

[16] Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.2. – Кн.1. – С.485.

яка містила докори на адресу згаданих підрозділів, котрі, на переконання авторів документа, «не докладали належних зусиль для виявлення дезертирів та аґентури, завербованої серед оточенців»[17].

Директива НКВС СРСР №292/к від 19 листопада 1941 р. про боротьбу з аґентурою німецької розвідки приписувала наркомам внутрішніх справ союзних і автономних республік, начальникам УНКВС країв та областей зосередитися на виявленні «ненадійних осіб» в армійському тилу. Серед кандидатів на серйозну перевірку згадувалися ті, хто видавав себе за біженців, відстав від своїх частин, а також військовослужбовці – утікачі з ворожого полону. У документі наказувалося: «Проводити ретельну фільтрацію всіх осіб, які перейшли через лінію фронту з території, зайнятої противником, і направляти їх у глибокий тил, не допускаючи осідання у прифронтовій смузі»[18].

У кожній зі згаданих директив оперативний склад НКВС, фронтові особливі відділи націлювалися на підвищену пильність та жорстке ставлення до тих, хто вийшов з оточення. Такі ж тенденції спостерігалися й у ході спецперевірок. За правилами судочинства та чинними кримінально-процесуальними положеннями слідчі дії (в ідеалі!) повинні були спрямовуватися на об'єктивне, усебічне, повне й швидке розслідування, установлення обставин потрапляння в оточення, визначення рівня провини, справедливе покарання для винних і виправдання невинних. У реальному житті, особливо за умов відступу радянських військ, ця процедура спрощувалася, набуваючи форм швидкої розправи, особливо в тих випадках, які були прописаними в директивах репресивного характеру (втрата зброї, документів тощо). У листопаді – грудні 1941, як і на початку 1942 рр., спецперевірка здійснювалася шляхом допитів, опитування свідків та вивчення матеріалів по запитах, які надійшли з місць попереднього проживання. Щоправда, останнє ускладнювалося (а іноді було просто неможливим) через евакуацію або знищення архівів.

Вимоги до різних категорій оточенців (бійці, командири, політпрацівники, співробітники НКВС, члени партії) були диференційованими. Так, командирам військових частин та підрозділів, які не могли пояснити причин свого тривалого перебування на окупованій території, втратили особовий склад, зброю й документи, іноді інкримінували різні пункти ст.193 Кримінального кодексу (військові злочини в умовах воєнного часу) та висували звинувачення: «невиконання наказу» (п.2), самовільне залишення частини (дезертирство – п.9), «бездіяльність» (п.17), «самовільний відступ» (п.21). А коли обвинувачення, зокрема і в недостатньо послідовному та запеклому опорі, неефективному керівництві, пропаґанді подальшого відступу Червоної армії (загалом – у розвалі фронту!) не підпадали під формулювання жодного пункту ст.193, застосовувалася ст.16 КК (аналогія): «Якщо та чи інша суспільно-небезпечна діяльність прямо не передбачена цим кодексом, то підстави й межі відповідальності за неї встановлюються за тими статтями кодексу, котрі передбачають найбільш схожі за родом злочини»[19].

---

[17] Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.2. – Кн.2. – С.87.
[18] Там же. – **С.**321.
[19] Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты). – Москва, 1957. – С.41, 72–78.

На слідстві для командирів неабияке значення мали й положення згаданого вище наказу Ставки ВГК №270 – битися «до останньої можливості», «пробиватися до своїх». Так, в одній із доповідних записок про наслідки перевірки на політкомісії при політичному управління Південно-Західного фронту оточенців-командирів читаємо:

> «Колишній воєнком 146 с[трілецької] д[ивізії] Л. потрапив у ворожe оточення, знищив партквиток та особисту зброю. Вийшов з оточення лише 24.12.[19]41 р. Відсиджувався на території, окупованій противником, і таким чином залишався в тилу ворога 5 місяців, не вживаючи зусиль для своєчасного виходу до своїх частин»[20].

Зважаючи на загальну звинувачувальну тональність, чинні приписи репресивного характеру, тогочасну атмосферу підозри та недовіри командири середньої й нижчої ланок фактично відповідали за прорахунки, помилки вищого політичного керівництва, воєначальників.

У НКВС, як у жодному іншому відомстві, ретельно наглядали за своїми співробітниками, особливо тими, хто за тих чи інших обставин певний час перебував на окупованій території. Оточенці опинилися «в авангарді» цієї групи. На кожного, хто залишався в підконтрольних противнику районах, або вже вийшов до своїх заводилися дві (іноді три) спеціальних облікових картки. До першої вносили не лише особові дані, а й свідчення того, хто зустрічав співробітника на окупованій території. Друга («Облікова картка співробітника НКВС УРСР, який вийшов з оточення») на лицьовому та зворотному боці містила дванадцять граф: прізвище, ім'я й по батькові, рік народження, спецзвання, посада, коли та де потрапив в оточення, коли й де вийшов з оточення; (на звороті): коли прибув до особливої інспекції відділу кадрів НКВС УРСР, чи був у полоні та скільки часу, чи піддавався затриманню на території, тимчасово окупованій противником, чи зберіг форму, документи і зброю, вийшов один чи з групою; і в останній графі («Результати розслідування») фіксувався доленосний вердикт: залишений або звільнений зі служби в органах внутрішніх справ. Іноді цей висновок містив окреме застереження: «...з правом роботи лише в тилу». Подібний запис фіксувався у справах тих, кому не вдалося переконливо довести свою «бездоганну» поведінку в тилу противника. Ці особи, хоча й зберігали право працювати в радянських органах держбезпеки, цілковитою довірою вже не користувалися і їх допуск до аґентурної роботи обмежувався.

Із київського оточення виходила велика група співробітників НКВС УРСР на чолі з наркомом В.Сергієнком. Вони одними з останніх залишили Київ, прикриваючи відступ реґулярних військ та вивівши з ладу 16 підприємств[21]. Колона співробітників наркомату разом із підрозділами міліції, прикордонними та конвойними частинами нараховувала понад 10 тис. осіб, бронетехніку. Але вже через п'ять днів, після бою в районі Баришівки, транспорт покинули й

[20] Докладная записка о работе партийной комиссии при политическом управлении Юго-Западного фронта за период с 22.6.41 г. по 10.3.42 г. // Скрытая правда войны: 1941 год: Неизвестные документы [Електронний ресурс]: http://rkka.ru/docs/spv/SPV23.htm

[21] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.410. – Арк.1.

далі проривалися дрібними групами. Нарком В.Сергієнко доручив керівництво наявними силами своєму заступникові по роботі з кадрами Р.Крутову, а сам разом з іншими заступниками – Т.Строкачем і І.Горбенком – та декількома молодшими командирами відокремився від основної колони й вирушив у напрямку Чернігівської області. Дорогою вони переодяглися у цивільне, знищили особисті документи. Згодом В.Сергієнко залишив товаришів по нещастю й понад місяць переховувався у Харкові. Лише у грудні 1941 р. вийшов сам у розташування радянських військ[22]. Та незважаючи на такі обставини й не дуже позитивні відгуки підлеглих про поведінку наркома в оточенні, В.Сергієнко завдяки прихильному ставленню до нього Л.Берії все ж був поновлений на попередній посаді[23]. Проте серед матеріалів слідства є низка нез'ясованих і підозрілих моментів, які в 1954 р. (невдовзі після арешту та розстрілу його високопоставленого покровителя) стали приводів для звільнення В.Сергієнка з МВС. Ідеться про німецький документ щодо розшуку втікача-військовополоненого Василя Сергієнка, 1902 р.н., та несподівану загибель після вступу Червоної армії до Харкова господарки квартири, де переховувався нарком[24].

Поблажливе ставлення до В.Сергієнка стало приводом для обурення рядових бійців і молодших командирів, які разом із ним виходили з оточення, але після перевірки змушені були відбувати покарання у в'язниці за втрату документів чи зброї. Так, заарештований Фесенко заявляв: «У наркоматі всі падлюки, через наркома Сергієнка ми всі залишилися в оточенні, а він зараз нарком, а ми сидимо в тюрмах, це вийшло через його боягузтво та невміле керівництво групою»[25]. Ще один енкавеесівець Степаненко серед своїх співкамерників також висловлювався доволі гостро: «[За те, що потрапили] в оточення, виявилися винними ми, і тепер сидимо за це в тюрмі. Тим часом нарком внутрішніх справ Сергієнко покинув усе озброєння та нас, а сам утік і його не арештовують, а от я кинув лише зброю й мене заарештували»[26].

Повоєнна немилість вищого радянського керівництва до колишнього народного комісара внутрішніх справ УРСР В.Сергієнка залишила документальний «слід» для істориків – в архіві збереглися окремі матеріали з розслідування його перебування в оточенні. А от на його заступника – майбутнього керівника партизанського руху в Україні та повоєнного наркома внутрішніх справ Т.Строкача, котрий також потрапив в оточення під Києвом, документів перевірки в галузевих державних архівах СБУ та МВС України не виявлено[27]. Немає жодної згадки про це й у його офіційній біографії[28].

---

[22] ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.410. – Арк.1–15.

[23] Див.: [Електронний ресурс]: http://www.memo.ru/history/NKVD/kto/biogr/gb444.htm

[24] ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.410. – Арк.45–51.

[25] Там само. – Арк.52.

[26] Там само. – Арк.53.

[27] Справа Т.Строкача донині зберігається в Москві. На запит Галузевого державного архіву МВС України щодо її отримання надійшла відмова. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України є листок обліку кадрів, де Т.Строкач власноруч записав: «35 днів у серпні – вересні 1941 р. спочатку з боями, а потім без боїв виходив з оточення» (див.: ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.5. – Спр.107. – Арк.63–66).

[28] Див.: [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Строкач_Тимофій_Амвросійович; *Автомонов П.Ф.* Отчизны выполняя приказанье: О начальнике Украинского штаба

Факт активного втручання керівників різних ранґів у слідство особливої інспекції відділу кадрів НКВС СРСР, яка, власне, і відповідала за спецперевірку, підтверджують документи на молодшого лейтенанта Ф.Жилу – порученця заступника наркома внутрішніх справ УРСР І.Горбенка. Три місяці він блукав окупованою територією, зупиняючись у знайомих та родичів, доки в лютому 1942 р. не знайшов можливості перейти лінію фронту[29]. Покровительство Т.Строкача допомогло йому швидко отримати позитивний висновок про результати перевірки. Але провал розвідувально-диверсійної групи у Дніпропетровську, яку влітку 1942 р. очолив Ф.Жила, зумовив перегляд матеріалів його перевірки як оточенця. Старший слідчий особливої інспекції Ю.Ґерцберґ свідчив, що коли під час допитів він підвищував на Ф.Жилу голос, вимагаючи правдивих показань, той у відповідь погрожував «розмовою з керівними працівниками» наркомату: «Узагалі Жила обурювався, що його справа потрапила до особливої інспекції, і він підозрюється в нечесності»[30]. Із наявних матеріалів складно визначити, що саме стало причиною провалу диверсійної групи: зрада Ф.Жили, поспіх у підготовці, непрофесійна леґенда, непідготовлена база підпілля чи ефективна робота німецьких спецслужб. У контексті нашого дослідження важливе інше – після перебування в оточенні військовослужбовець постійно знаходився під підозрою незалежно від висновків розслідування, і будь-яка службова невдача могла розглядатися як його злочинна діяльність.

Матеріали слідства у справі заступника начальника особливого відділу 37-ї армії по роботі з аґентурою капітана держбезпеки І.Битневського[31], як і спеціальна «картка співробітника НКВС, котрий вийшов з оточення», дають змогу вичерпно реконструювати обставини тривалого перебування у ворожому тилу та організаційний бік самої перевірки. І.Битневського, який разом із групою командирів і політпрацівників 37-ї армії вийшов до своїх 4 листопада 1941 р. в районі м. Короча, доправили спочатку у штаб 21-ї армії, дислокований у Новому Осколі, а звідти до Воронежа, де перебував особливий відділ Південно-Західного фронту. Тут і відбувалося розслідування – допити й заслуховування свідків. І.Битневський, як ніхто інший, усвідомлював значення та вагу своїх показань. Тому на перших допитах він приховав низку вагомих фактів, зокрема й те, що під час виходу з оточення покинув свого пораненого товариша по службі – начальника 4-го відділення особливого відділу НКВС 37-ї армії Коґана, позбувся форми, двічі затримувався німецькими патрулями, певний час проживав в одному з сіл Курської області в місцевої мешканки під виглядом її чоловіка. Матеріали розслідування надійшли до особливої інспекції відділу кадрів НКВС СРСР і лягли в основу документа, складеного вже в Куйбишеві[32] 11 січня 1942 р.: «Висновок у справі колишнього заступника

партизанского движения Т.А.Строкаче. – Москва, 1975. – 104 с.; Строкач Тимофій Амвросійович // Енциклопедія історії України. – Т.9: Прил – С. – К., 2012. – С.870.

[29] ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.410. – Арк.206–207 зв.

[30] Там само. – Арк.237.

[31] Докл. див.: *Вронська Т., Лясковська С.* Кар'єра І.Битневського в контексті історії спецслужб радянської України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №2 (37). – С.207–235.

[32] Відповідно до спільного наказу НКДБ та НКВС СРСР від 16 липня 1941 р., відділ кадрів наркомату внутрішніх справ евакуювався з Москви до Куйбишева.

начальника особливого відділу НКВС 37-ї армії капітана державної безпеки Битневського І.М., який вийшов з оточення противника». Тут детально описано, як у районі Києва особливий відділ 37-ї армії потрапив у лещата. 24 вересня 1941 р. після бойового зіткнення в районі с. Семенівка штаб 37-ї армії був притиснутий до болота й розсіявся, після чого ті, хто вижив, намагалися прорватися з оточення дрібними групами:

> «Битневський ішов у групі з начальником політвідділу 37-ї армії бриґадним комісаром [Ґ.]Мішенєвим, начальником 4-го відділення особливого відділу 37-ї армії лейтенантом держбезпеки […] Коґаном і льотчиком 52-ї авіадивізії […] Митрофановим. Перед тим, як виходити з болота, Битневський знищив своє службове посвідчення, запропонувавши зробити це й Коґану. 5.10.1941 р., проходячи с. Сосновку, Битневський, Мішенєв, Митрофанов і Коґан переодяглися у цивільне, причому перші троє там само сховали свою особисту зброю, а Коґан залишив [її] при собі. У зв'язку з цим Битневський та Мішенєв почали наполягати, щоб Коґан від них пішов, незважаючи на те, що останній був поранений. 10.10.1941 р. під приводом того, що йти великою групою небезпечно, Битневський і Мішенєв залишили Коґана самого»[33].

Як можемо переконатися, фіґурант розслідування мав «гріхи», за які інших оточенців суворо покарали б. Але цей доволі деталізований документ завершувався неочікуваним вердиктом: «На підставі викладеного, уважати можливим Битневського Ісидора Михайловича залишити на роботі в органах особливого відділу НКВС у тилу». Свій підпис під таким висновком поставив заступник начальника особливої інспекції відділу кадрів НКВС СРСР майор держбезпеки Ґ.Балябін, а затвердив його співробітник вищого рівня – заступник начальника управління особливих відділів НКВС СРСР Ф.Тутушкін[34]. Отже, не можна виключати факт певної кланової підтримки між «особистами». До І.Битневського проявили очевидну поблажливість, закривши очі як на факт покинення бойового товариша, так і на те, що, виходячи з оточення, він мав контакт із ворожими солдатами. Згодом, уже при виході на пенсію, ці обставини пригадають, коли І.Битневський наполегливо клопотатиметься про чергову урядову нагороду для себе.

За вищою планкою суворості під час перевірки ставилися до бійців та командирів, мобілізованих у, так би мовити, «нелояльних» до радянської влади районах. Це передбачалося не лише відповідними приписами НКВС, а й спеціальною директивою Й.Сталіна та Л.Мехліса №090 від 20 липня 1941 р. про завдання військових комісарів і політпрацівників у Червоній армії. У документі зазначалося, що «серед мобілізованих у західних областях України, Білорусії, а також серед мобілізованих у Молдавії, Буковині та Прибалтиці виявилася значна кількість зрадників». Наказувалося осіб, які потрапили в оточення у згаданих реґіонах і вийшли звідти поодинці чи групами, у тому

[33] ГДА СБУ. – Ф.12. – Спр.10874. – Ч.2. – Арк.41; Ч.3. – Арк.161.
[34] Там само.

числі командирів та політпрацівників, перевіряти особливо ретельно, спільно з особливими відділами, «для того, аби в наші частини не зміг пробратися жоден шпигун»[35].

Члени ВКП(б) піддавалися подвійній перевірці. Ними займалися політорганы Червоної армії. Окрім стандартної процедури в особливих відділах, на них чекав ще й прискіпливий допит у парткомісіях військових частин[36], які прагнули з'ясувати обставини втрати партійного квитка. Отже оточенцям, котрі пройшли крізь «сито» перевірки контррозвідки, загрожувало ще одне серйозне (з наслідками) покарання – виключення з партії. Так, із доповідної записки відповідального секретаря парткомісії при політуправлінні Південно-Західного фронту полкового комісара Добрякова начальникові політуправління дивізійному комісарові С.Ґаладжеву можна дізнатися, що за період з 1 вересня 1941 до 1 січня 1942 рр. на розгляд надійшло 1470 справ комуністів, які вийшли з окупованої території без партдокументів. Ретельно розбираючи їх, устигли перевірити лише 697 справ. У документі зазначалося:

> «[…] частина товаришів, особливо молоді політпрацівники, опинившись на території, зайнятій противником, розгубилася, запанікувала, а дехто перелякався. Побоюючись затримання німцями, удалися до знищення партійних квитків. Із 697 справ 451 випадок знищення партійних документів пояснюється тим, що товариші вважали, ніби вони не вийдуть з території, тимчасово окупованої противником»[37].

Парткомісія при політичному управлінні Південно-Західного фронту, дислокована спочатку у Воронежі, а згодом – в Урюпінську, упродовж 25 вересня 1941 – 16 лютого 1942 рр. розглянула 241 справу[38]. Більшість перевірених виключали з партії з такими формулюваннями: «Знищив партійні документи та особисту зброю», «Виявив боягузтво в оточенні, не чинив спротиву»[39]. Частині таких комуністів уже пізніше вдалося поновити своє членство в партії, а деякі так і залишилися поза нею й вимушено по війні проходили додаткові перевірки. Декому пощастило: їх не виключили з партії, обмежившись доганами.

Спецперевірки оточенців, здійснювані у фронтових умовах або у ближньому тилу, були, на переконання каральних органів, малоефективними. До того ж після контрнаступу під Москвою осіб, які підлягали фільтрації, більшало з кожним днем. Відповідно до постанови ДКО №1069 цт від 27 грудня 1941 р. з метою «виявлення серед *колишніх військовослужбовців Червоної армії* (курсив наш – *авт.*), які перебували в полоні та в оточенні, зрадників

[35] Русский архив: Великая Отечественная. – Т.17-6 (1-2). – Москва, 1996; Великая Отечественная: Главные политические органы. – Москва, 1996. – С.48–51.

[36] Партійна комісія – колегіальний орган при політвідділі з'єднання, армії, політуправлінні фронту тощо. Розглядала персональні справи комуністів, у тому числі питання прийому до лав ВКП(б). У своїй роботі керувалася статутом партії, наказом Ставки ВГК №270, а також директивами голови ДКО СРСР Й.Сталіна та начальника політуправління Червоної армії Л.Мехліса.

[37] Скрытая правда войны: 1941 год: Неизвестные документы [Електронний ресурс] http://rkka.ru/docs/spv/SPV23.htm

[38] Там же.

[39] Там же.

Батьківщини, шпигунів і дезертирів», передбачалося створити спеціальні табори[40]. Усі сім пунктів документа присвячувалися організаційним питанням. Передусім в армійському тилу наказувалося створити збірно-пересильні пункти, де планувалося концентрувати згадані категорії осіб. Військовим радам фронтів та армій, а також командуванню з'єднань і підрозділів приписувалося конвоювати затриманих до збірно-пересильних пунктів, підпорядкованих наркоматові оборони. І вже звідти цих людей групами належало організовано переправляти до новостворених під егідою НКВС СРСР чотирьох спецтаборів[41], де співробітники особливих відділів (використовуючи свої спеціальні знання, методи та навички) мали забезпечити ретельне «просіювання» всіх, хто потрапив до цих місць тимчасового позбавлення волі. Колишніх бранців та оточенців Південно-Західного й Брянського фронтів передбачалося утримувати в таборі, створеному в Тамбовській області. П'ятий пункт постанови приписував усіх осіб, стосовно яких табірними особливими відділами «не буде встановлено компрометуючих матеріалів», передавати відповідним військкоматам, звідки направляти до підрозділів діючої армії[42]. Навіть особливо не вчитуючись у зміст документа, упадає в очі офіційно проголошувана нова лінія стосовно бійців та командирів, які опинилися в полоні чи оточенні. Відтепер вони ставали «колишніми військовослужбовцями Червоної армії», або спецконтинґентом. Останнє визначення застосовували щодо в'язнів системи ҐУЛАҐ.

Умови та порядок утримання у спецтаборах військовослужбовців, котрі вийшли з оточення, реґулювалися спеціальною інструкцією, оголошеною наказом НКВС СРСР від 13 січня 1942 р. Організаційні питання покладалися на управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих. Територія табору мала огороджуватися колючим дротом, його охорона доручалася конвойним військам НКВС, утримуваним тут заборонялося виходити за межі, листуватися з родичами. Військовослужбовців після відповідної перевірки (в разі позитивних висновків) приписувалося звільняти й направляти до військкоматів для подальшого включення у частини діючої армії. Цікаво, що між тимчасово позбавленими волі зберігалися статутні відносини та субординація. До того ж усі військові, як і раніше, носили форму зі знаками розрізнення[43]. Утім прописані на папері правила були дуже далекими від реального життя. Людей випробовували не лише недовірою, допитами та знущаннями, а й складними побутовими умовами, тривалим очікуванням на вирішення їхньої долі.

Стратегічний перелом у перебігу війни спричинив певні зміни у ставленні до колишніх оточенців. Вище керівництво держави дещо скорегувало свою репресивну політику, спростивши процедуру перевірки. Згідно з наказом ДКО №2779

[40] У лютому 1945 р. спецтабори перейменували на перевірочно-фільтраційні.

[41] Для Карельського, Ленінґрадського, Волховського та Північно-Західного фронтів передбачалося створити табір у Вологодській, для Західного й Калінінського – в Івановській, для Південного фронту – у Сталінґрадській областях.

[42] Див.: [Електронний ресурс]: http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=2056&Itemid=120

[43] *Шевченко В.В.* Содержание бывших военнослужащих в спецлагерях в 1942–1946 гг. – С.38–39.

від 21 січня 1943 р., оточенців та визволених із полону військовиків у збірно-пересильних пунктах НКО (а не у спецтаборах, як раніше – *авт.*) мали перевіряти армійські комісії[44]. Молодший комсклад та рядових, на яких не знайшли «компромату», відправляли до прифронтових запасних збірних пунктів для подальшого поповнення армійських частин, натомість представників командного й політичного складу – у розпорядження командування для отримання відповідних призначень. Тих, кого визнали «нестійким, ворожим елементом», етапували до вже згаданих спецтаборів НКВС для глибшої перевірки[45].

Для командирів Червоної армії, які навіть після ретельної фільтрації залишалися під підозрою НКВС, винайшли спеціальне визначення-тавро: «пройшов перевірку частково». Їм вище військове командування також знайшло застосування на фронті – у створених згідно з наказом наркома оборони СРСР від 1 серпня 1943 р. окремих штурмових стрілецьких батальйонах[46], які використовувалися на «найбільш активних ділянках фронту». Штурмовиків, котрі йшли попереду основних сил, у військовому середовищі називали «смертниками», адже втрати серед них були найбільшими. Спочатку (до 25 серпня) такі підрозділи планувалося створити лише в Московському, Приволзькому та Сталінґрадському військових округах. Але пізніше, упродовж року, їх було сформовано, зокрема, на 2–4-му Українських фронтах. Включення колишніх оточенців та військовополонених до згаданих частин (кожна чисельністю 927 осіб) арґументувалося наданням їм «можливості […] зі зброєю в руках довести свою відданість Батьківщині». Термін перебування в окремих штурмових стрілецьких батальйонах встановлювався 2 місяці «участі в боях». Нагороджені орденами за виявлену хоробрість або у випадку поранення переводилися до польових підрозділів на відповідні командно-начальницькі посади. В умовах війни важливим положенням наказу про організаційні особливості штурмових формувань було те, що для родин командирів, у тому числі оточенців, які ввійшли до складу батальйонів зі спецтаборів НКВС, зберігалося грошове забезпечення[47]. Станом на 1 жовтня 1944 р. зі спеціальних таборів до штурмбатів прибуло 18 382 командира[48]. За даними Комісії з реабілітації

[44] На початку 1942 р. схожу ініціативу намагався реалізувати полковий комісар І.Пономарьов (10-та армія Західного фронту), який своїм усним розпорядженням на одному з пересильних пунктів почав формувати армійський запасний полк із колишніх оточенців. Тодішній командувач Західного фронту Ґ.Жуков 15 лютого 1942 р. заборонив створення таких підрозділів у спеціальному наказі, зовні просякнутому турботою про стан функціонування збірно-пересильних пунктів і здоров'я людей (див.: Скрытая правда войны: 1941 год: Неизвестные документы [Електронний ресурс]: http://rkka.ru/docs/spv/SPV10.htm).

[45] *Рибченко Л.* Радянські військові мобілізації 1943 р. на території України 1941–1945 рр. // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси у 2 кн. – Кн.1. – К., 2010. – С.308.

[46] Публіцисти та навіть історики часто плутають штурмовиків зі штрафниками. Також помилково стверджують, що оточенців серед останніх не було. Це не так. У штрафні підрозділи, відповідно до наказів НКО №227 від 28 липня та №298 від 28 вересня 1942 р., направлялися командири й рядові бійці, засуджені військовими трибуналами з відтермінуванням виконання вироку. Оскільки серед оточенців були й такі, хто отримав відповідну кримінальну статтю, то їх наявність у штрафних підрозділах цілком очевидна.

[47] Див.: [Електронний ресурс]: http://reibert.info/threads/otdelnyj-shturmovye-strelkovye-batalony.309699/

[48] Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.9401. – Оп.2. – Д.68. – Л.229–230.

жертв політичних репресій при Президенті РФ, до штурмових батальйонів за весь період війни було передано близько 25 тис. військовослужбовців Червоної армії, які вийшли з оточення та звільнилися з полону[49].

Ілюстрацією долі колишнього оточенця, котрий згодом опинився у штурмовому батальйоні, може служити історія М.Тарасова – уродженця Орловської області 1918 р.н., який воював у складі 189-ї стрілецької дивізії 21-ї армії[50] Південно-Західного фронту у званні політрука. Він разом з іншими бійцями й командирами потрапив в оточення у вересні 1941 р., був поранений у ногу під час спроби прориву в районі Пирятина, Лубен, Лохвиці. Із групою червоноармійців подолав значну відстань, аби дістатися розташування своїх військ. У квітні 1942 р. оточенці перейшли лінію фронту в районі Чугуєва на Харківщині. В особливому відділі всі успішно пройшли перевірку. Їм повірили. Політрук М.Тарасов знову став до лав діючої армії, його навіть призначили командиром роти 274-ї стрілецької дивізії 44-ї армії Південно-Західного фронту. Утім уже у січні 1943 р. до особливого відділу підрозділу, де воював колишній оточенець, надійшов «сиґнал»: у лавах – людина з «сумнівним» минулим. М.Тарасова спочатку викликали на партійну комісію при Головному політичному управлінні Червоної армії, а звідти відправили на перевірку до дислокованого в Рязанській області спецтабору №178. Після восьми місяців принизливих процедур із формулюванням «пройшов перевірку частково» М.Тарасова направили служити командиром відділення стрілецького взводу у 4-му окремому штурмовому батальйоні Західного фронту. У листопаді 1943 р. під час бою він був поранений і півроку перебував на лікуванні в московському госпіталі. На момент виписки, у травні 1944 р., йому повернули офіцерське звання. Пізніше, уже в боях з японцями в Маньчжурії, М.Тарасов зазнав третього важкого поранення, утративши ліве око. Згодом його знайшли й нагороди, до яких він був представлений за бойові подвиги. Статус однієї з них було знижено через «сумнівне» минуле (перебування в оточенні): замість ордена Олександра Невського М.Тарасов отримав медаль «За перемогу над Японією»[51]. По війні він учителював на Орловщині. Дата смерті невідома.

Із початком очищення радянських територій від військ нацистської Німеччини та її союзників проблемою оточенців, інших категорій «підозрілих елементів» почали займатися й територіальні підрозділи НКВС. У циркулярі наркомату внутрішніх справ СРСР від 18 лютого 1942 р. про організацію оперативно-чекістської роботи на визволеній території оточенці потрапили до першого персоніфікованого переліку осіб – потенційних «зрадників» та «колаборціоністів». Вони згадувалися в пункті «ж» і підлягали не лише взяттю на аґентурний облік, а й арешту[52]. Утім ця репресивна директива, особливо

[49] *Дембицкий Н.П.* Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 2004. – С.257.

[50] 6 вересня 1941 р. 21-шу армію було передано Південно-Західному фронту, у складі якого вона й опинилася в «котлі» під Києвом. Після виходу з оточення доукомплектовувалася в районі Охтирки на Сумщині.

[51] *Полынкин А.* Жизнь и судьба Максима Тарасова: «окруженец», штрафник, герой [Електронний ресурс]: http://klub-mastera.narod.ru/publ/istorija_pokrovskogo_kraja/iz_istorii_pokrovskoj_srednej_shkoly/zhizn_i_sudba_maksima_tarasova_okruzhenec_shtrafnik_geroj/39-1-0-31

[52] ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.35. – Спр.2. – Арк.104–108 зв.

на території України, яка в той період була ще майже повністю окупованою, практично не виконувалася. Натомість контроль за колишніми оточенцями залишався таким самим пильним, як і раніше. Спеціально організовані оперативні групи НКВС збирали дані про «ворожі, ненадійні та підозрілі» категорії осіб. Циркуляром НКВС УРСР від 30 березня 1942 р. заступник начальника 1-го (розвідувального) управління цього відомства В.Карлін, який перебував о тій порі у Старобільську, вимагав від своїх підлеглих встановити кількість згаданого «спецконтинґенту» в кожній з окупованих областей. Серед них називалися й ті, хто «потрапив в оточення та не перейшов на бік радянських військ», а також особи призовного складу, не мобілізовані в армію й не евакуйовані в тил[53]. Отже, як і раніше, визначався «гріх» багатьох: свідоме чи вимушене перебування на окупованій території. Уже 7 липня 1942 р. (навздогін до згаданої березневої) з'явилася директива НКВС СРСР №265 про посилення боротьби з дезертирством та ухиленням від військової служби. У документі приписувалося особливо ретельно контролювати й суворо перевіряти громадян, які стояли на військовому обліку, «з числа евакуйованих і тих, хто вийшов з оточення, німецького полону, підозрілих за антирадянську роботу, шпигунство та диверсії»[54].

Аналіз згаданих приписів дає змогу зрозуміти, що, окрім суто репресивної мети, НКВС шукав потенційні людські ресурси для наступної, так званої повторної мобілізації. Інформація про виявлення колишніх оточенців почала надходити доволі оперативно. Так, за даними НКВС УРСР, на 15 березня 1943 р. з відвойованої в нацистів частини Ворошиловградської області мобілізовано до військ Південно-Західного фронту 37 452 особи, з яких у тому числі 25 674 визнано придатними до стройової, 5044 – нестройової служби, 6704 оточенців і колишніх радянських полонених зарахували до запасних підрозділів Червоної армії[55].

Під час активних наступальних боїв на території України почав змінюватися склад утримуваного у спецтаборах на фільтрації континґенту. Тепер до військовиків додалися й ті, кого підозрювали у співпраці з окупаційною владою. Їх у документах іменували «другою обліковою категорією». Поступово змінювалася й дислокація спеціальних таборів. Якщо на початку їх існування домінувала доцільність організації таких установ якомога ближче до лінії фронту з метою оптимізації фільтрації, то тепер їх розгортання орієнтувалося на потреби економіки у трудових ресурсах, наближенні до конкретних промислових об'єктів, де відчувався брак робочих рук (здебільшого видобувна галузь)[56]. Про це свідчать і спогади в'язнів таких установ, дислокованих

[53] Там само. – Арк.116–116 зв.

[54] Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.3. – Кн.2: От обороны к наступлению: 1 июля – 31 декабря 1942 г. – Москва, 2003. – С.18.

[55] *Муковський І., Лисенко О.* Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997 – С.396.

[56] В інформації наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії для голови радянського уряду В.Молотова про організацію перевірки у спецтаборах НКВС бійців та командирів Червоної армії повідомлялося, що всі спеціальні табори на жовтень 1944 р. організовано при промислових підприємствах і за час перевірки військовослужбовці використовуються на роботах (див.: ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.68. – Л.232).

в УРСР. Так, у фільтраційному таборі №240 у м. Сталіно в 1944 р. проходили перевірку колишні червоноармійці-оточенці – бійці розформованої Житомирської партизанської дивізії С.Малікова. Їм не лише заборонили листування, а й позбавили права носити військову форму. Керівництво та охорона спецтабору, самочинно зрівнявши їх у правах із колишніми поліцейськими та старостами, які утримувалися тут, практикували побої та моральні приниження. Спроби пояснити, що партизани й поліцаї – це не одне і те саме, призводили тільки до посилення режиму утримання. Після проходження перевірки одного з колишніх оточенців, а згодом партизана, зарахували до штату заводу у Харцизьку, решту його товаришів чекала гірша доля: розжалувані в рядові бійці вони продовжили війну у штрафному батальйоні[57]. Частину колишніх партизанів, котрі мали офіцерські звання, включили до сформованих на базі спецтабору №240 18-го та 19-го окремих штурмових стрілецьких батальйонів[58]. Старший лейтенант І.Коржик (він, як і решта, також пройшов оточення, партизанський загін, а згодом і спецтабори) вже по війні, розмірковуючи над причинами такого поводження, слушно зауважував: «[…] провина полягала лише в одному: після потрапляння в оточення 1941 р. під Києвом такі, як я, мали застрелитися»[59].

Ті, хто проходив перевірку у спецтаборах, були не в найгіршому становищі. Щодо колишніх оточенців розгорталися й інші, трагічніші, події. Так, 17 березня 1943 р. на території Кіровоградської області заарештували О.Чичканова (1895 р.н., члена ВКП(б), командира 189-ї стрілецької дивізії), який проживав під окупацією. На допитах він визнав те, що вимагали від нього слідчі: «Злочинно керував військами, унаслідок чого у серпні 1941 р. потрапив в оточення, піддався паніці, кинув доручені йому війська, знищив партквиток, посвідчення особи – ґенерала Червоної армії, викинув зброю й з поля бою втік до німецького тилу». Єдине, чого він не визнав – «зв'язок із німцями»[60]. 21 серпня 1952 р. О.Чичканова було засуджено за ст.193-17«а» КК на 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1953 р.

Загалом у 1943 р. на очищених від вермахту радянських територіях підрозділи НКВС з охорони тилу діючої армії затримали для перевірки 931 549 осіб (у тому числі 582 515 військовослужбовців, дезертирів, тих, хто відстав від своїх частин, мав невідповідні документи тощо). Серед останніх оточенці становили 18 086 осіб[61].

Зміна воєнно-політичної обстановки в 1944 р. – перенесення Червоною армією бойових дій на територію країн Європи, висадка англо-американських військ у Франції, підготовка до міжнародних переговорів щодо повоєнного розподілу світу між союзниками по антигітлерівській коаліції, а головне,

[57] ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1364. – Арк.4–6.

[58] *Рубцов Ю.В.* Кому отбывать срок до ордена, ну а кому – до «вышки» // Независимое военное обозрение. – 2006. – 28 апреля [Електронний ресурс]: http://www.sunapse.ru/rushistory/Oruzie/Oruzie39.html

[59] Там же.

[60] *Звягинцев В.* Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. – С.754.

[61] ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.64. – Л.9–13.

створення спеціальної структури для репатріації радянських громадян – усі ці обставини внесли певні корективи до порядку перевірки військовополонених та оточенців. Постанова ДКО №6884с від 24 жовтня 1944 р. приписувала рядових бійців Червоної армії, звільнених із полону радянськими чи союзними військами, направляти для перевірки до спеціальних запасних частини військових округів. Ті, хто не викликав підозр, мали поповнювати війська фронтів. Виявлених під час перевірки підозрілих осіб (колишніх поліцейських, власівців, комбатантів різноманітних формувань вермахту) відправляли до спецтаборів НКВС для подальшої їх перевірки органами держбезпеки та «Смерш» НКО. Як і раніше, усіх офіцерів, визнаних «ненадійними» чи «підозрілими», звідти направляли на формування штурмових батальйонів[62]. Окремими пунктом у постанові йшлося про передачу «військовополонених та оточенців рядового й сержантського складу» після їх перевірки в «робітничі кадри промисловості, або використовувати на будовах НКВС, а також для служби з охорони спецтаборів і таборів ҐУЛАҐ НКВС СРСР»[63]. «Передача в робітничі кадри промисловості» нормальною мовою означала ніщо інше, як кріпацтво й фактичне позбавлення волі таких працівників (колишніх оточенців і військовополонених) при шахтах та на заводах. Єдине, що відрізняло їх від в'язнів системи ҐУЛАҐ – це відсутність конвою. У спільній постанові РНК УРСР та ЦК КП(б)У про мобілізацію робітників для вугільної промисловості Донбасу від 13 травня 1944 р., мобілізованим, у тому числі колишнім оточенцям, рекомендувалося «перевозити свої родини до місця постійної роботи на підприємствах наркомвугілля»[64]. Оскільки термін їх перебування при шахті чи на будівництві був невизначеним, влада «великодушно» дозволяла родинам об'єднатися. Лише після смерті Й.Сталіна в 1950-х рр. ці люди змогли повернутися додому, улаштовувати своє життя за власним вибором, хоча й під пильним наглядом влади.

Згідно з довідкою наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії, із 354 592 осіб, які на жовтень 1944 р. пройшли через спецтабори, у промисловість було відправлено порівняно незначну кількість – 30 749. Тривала війна, потреба в поповненні для армії не зменшувалася, тому більшість із загальної кількості утримуваних у спецтаборах, тобто 231 034 особи, повернулися до військових частин через військкомати. Решта направлялися до штурмових батальйонів – 18 382, у тому числі 16 163 офіцери, 2219 рядових і сержантів, та до конвойних військ – 5924. Арештовано й засуджено за різними обвинуваченнями – 11 556 осіб. На час складання довідки у спецтаборах продовжували перебувати 51 601 особа, серед них 5657 офіцерів[65]. Як і раніше, у всіх документах репресивного характеру категорії в'язнів подавалися однією спільною статистикою – без поділу на колишніх військовополонених та оточенців.

Завершення війни з нацизмом не зменшило «пильності» органів держбезпеки у ставленні до колишніх оточенців. Для тих, хто пройшов чистилище

[62] Там же. – Д.68. – Л.229–230.

[63] Там же.

[64] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.979. – Арк.106–109.

[65] ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.68. – Л.232.

перевірок і спецтаборів, приниження та безпідставні звинувачення на цьому не вичерпувалися. Більше того, після війни почалися повторні перевірки, арешти, службові розслідування. На повсякденному рівні недовіра й підозра часто призводили до позбавлення можливості здобути освіту, мати гідну професію, просуватися по службі, змінити місце проживання.

Лише у спільній постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. «Про усунення наслідків грубих порушень законності у ставленні до колишніх військовополонених і членів їх родин», де знову ж таки через кому згадувалися оточенці та полонені, засуджувалася згубна практика політичної недовіри до цих людей[66]. У документі було зафіксовано наміри припинити переслідування вказаних категорій учасників війни та почати заходи з відновлення їхніх громадянських прав. Невдовзі, 23 липня, директивою заступника міністра оборони СРСР наказувалося весь час, який оточенці перебували на спецперевірці та у штурмових батальйонах, зарахувати до загального терміну служби в армії[67]. Але, незважаючи на такі декларації, ці люди (як і їхні родичі) продовжували перебувати «під ковпаком». До кінця свого життя, заповнюючи службові анкети, вони писали: «Перебував на окупованій території [стільки-то] днів. Із ворожого оточення вийшов поблизу [такого-то населеного пункту]. Перевірку пройшов в особливому відділі [такого-то] фронту». Вони вже й були начебто «чистими»: пройшли спецперевірку, спокутували свої «гріхи», але все ж до кінця 1980-х рр. їм нагадували: ти – людина «не зовсім радянська», адже «був», «перебував», «брав участь»... Довгий час боялися навіть згадувати події війни, унаслідок яких опинилися в оточенні.

Проблему суворого, нерідко несправедливого ставлення до оточенців у СРСР необхідно розглядати у ширшому контексті функціонування тоталітарної держави. Перебування радянських людей на окупованій противником території, у статусі полоненого або цивільної особи, було по суті втратою контролю над ними з боку комуністичної влади. Тому насправді необхідна й виправдана з погляду безпеки, особливо у воєнну пору, процедура опитування та перевірки військовослужбовців, які певний час змушені були провести в тилу противника, перетворювалася на один зі способів репресування.

Моральна сліпота, хвороблива підозріливість влади, бажання будь-що власну відповідальність за стратегічні прорахунки перекласти на плечі звичайних вояків і, зрештою, намагання тримати у страху всіх без винятку спричинили появу зловісної коми в документах репресивного характеру, котра зрівняла в безправ'ї тисячі людей, на багато років визначивши їх статус у суспільстві.

Сталінська система призвела до повного знецінення людського життя та особистості. Узаконене рабство стало повсякденної формою політичних і соціально-економічних відносин, а дух і душу роз'їдало всезагальне лицемірство. Тоталітарний режим беззастережно узурпував лаври переможця у війні, відібравши це право у солдатів та офіцерів, які ціною свого життя і здоров'я боролися з нацизмом.

[66] Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. – К., 1997. – С.92–94.
[67] Там само. – С.94–96.

Аналіз нормативних документів, змін у законодавчих приписах та підзаконних відомчих інструкціях, реконструкція проходження процедури перевірки оточенців дає змогу краще зрозуміти концептуальні засади політики державної влади СРСР у роки війни. Знання про цей тіньовий бік воєнного протистояння, незліченні втрати, безкінечні, найчастіше втаємничені для зовнішнього світу людські жертвопринесення, як і особливості діяльності органів держбезпеки, створюють умови для поглибленого, неупередженого наукового студіювання подій світового збройного конфлікту XX ст.

In this article by example of fates of Red Army soldiers and commanders, NKVD officers that broke out of encirclement under Kyiv, for the first time in the historiography raised the problems of attitude in USSR to this military servant category, their legal status identification as captives. In the spotlight is the formation of regulatory framework and features of procedure of verification of ex-encirclee by front and regional departments of counterintelligence. Prolonged for several after war decades socio-legislative consequences of discrimination of encirclee are analyzed.

Keywords: *encirclee, special camps, check, filtration, special departments, assault battalions, profiles.*

УДК 94 (477) «1939/1945»–055.2

О.В.Стяжкіна*

ЖІНКИ УКРАЇНИ В ПОВСЯКДЕННІ ОКУПАЦІЇ: ВІДМІННОСТІ СЦЕНАРІЇВ, ІНТЕНЦІЇ Й РЕСУРСИ ВИЖИВАННЯ

Розглядаються проблеми вивчення жіночого досвіду повсякденного життя періоду окупації України під час Другої світової війни. У фокусі уваги – відмінності, що спричиняли різницю сценаріїв виживання/життя/загибелі жінок. Охарактеризовано зовнішні та внутрішні настанови «правильної жіночої поведінки», їх конвертацію у практики жіночого повсякдення. Визначено й проаналізовано стратегії та ресурси виживання, котрі за умов окупації набули жіночого ґендерного модусу чи можуть бути позначеними як специфічно жіночі.

Ключові слова: *жінки, жіночий досвід, повсякдення, окупація, Друга світова війна, стратегії виживання, інтенції.*

Історія або, радше, історієписання Другої світової війни в нинішній Україні – «гаряча тема», у рамках котрої відбуваються прямі зіткнення радянських політик пам'яті та спроб нового теоретичного осмислення подій, реанімація «культу Великої Вітчизняної»[1] зіштовхується з намаганням почути й проаналізувати не воєнно-стратегічну, а людську історію війни. Незважаючи на суттєве прирощення знань, що відбулось як завдяки доступу дослідників до закритих раніше архівів, так і через розширення інструментарію, методологій, а головне – зміщення фокусу уваги фахівців від «великих подій» до «історії людей»[2], певні конструкції радянської історіографії та її образного втілення залишаються якщо не безсумнівними, то, у режимі умовчання, непохитними.

Власне до таких конструкцій «культу війни» належить образ/історія/рамки сприйняття жінок, які пережили (чи не пережили) досвід окупації. Роздумуючи над радянським способом аналізу жіночого досвіду, американська дослідниця В.Ґертьєянссен зауважила, що в ідеологічній системі СРСР не було «кімнати» для промовляння чи відтворення будь-яких проявів специфічно жіночого страждання[3]. Це – і так, і не зовсім так.

Повна або часткова відсутність аналізу специфічного жіночого страждання зумовлювалася декількома факторами. Причиною цього явища була, по-перше, непевність у конструюванні концепту окупації як такої. Її історія

* *Стяжкіна Олена Вікторівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету (на час проведення в деяких районах Донецької й Луганської областей антитерористичної операції навчальний заклад переведено до м. Вінниця)*
E-mail: fotodonetsk@ukr.net

[1] *Tumarkin N.* The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia. – New York, 1994. – 242 p.

[2] Див.: *Марущенко О.* Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – Кн.1. – К., 2011. – С.83–142; *Лисенко О.* Повсякденна історія війни: методологічні нотатки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.13. – К., 2010. – С.8–22.

[3] *Gertjejanssen W.J.* Victims, Heroes, Survivors: Sexual Violence on the Eastern Front During World War II: A Thesis Submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota. – Minnesota, 2004. – P.45.

не вписувалась у переможний стиль описання війни. Радянська ідеологічна машина так до кінця й не визначилася з тим, як «правильно» теоретизувати окупацію. З одного боку, репрезентація й аналіз звірств нацистів та їхніх союзників були чинником, котрий формував відповідні настрої в багатьох поколінь радянських людей[4]. А факти партизанського й підпільного рухів додавали очевидного переможного символізму навіть через найтрагічніші сторінки історії війни. З іншого боку, історія окупації була тривалою, а люди, залишені на зайнятих ворогом територіях, назавжди стиґматизувались як «підозрілі». Уже з 25 листопада 1943 р., від моменту ухвалення сумнозвісної постанови пленуму Верховного суду СРСР[5], радянська ідеологічна система розпочала формування концепту «зради», що нібито масштабно відбувалася на окупованих територіях. Рамки пам'яті вибудовувалися таким чином, щоб перебування на зайнятих противником теренах пов'язувалося з очікуванням визволення та певним відчуттям провини (чи навіть страху) за життя (а не смерть) в умовах окупації. «Правильною» її історією була така, яка акцентувала смерть, жертви, насильство, спротив, але аж ніяк не практики повсякденного виживання. «Пазли» дозволеного пригадування містили концепт єдності («всі як один»), непересічного страждання, а власне жіночий портрет вимальовувався як колективний у тріаді «самі жінки, старики та діти». Жіночий образ під окупацією вкарбовувався в пам'ять (через книги, кінофільми, промови, статті) як образ одруженої жінки, але без чоловіка, на плечах котрої залишилися діти різного віку та старі. Власне в такій історії окупації, а особливо в її художньому втіленні, було місце жіночому стражданню: знущання над матерями, розстріл малих дітей, насильство над молодими жінками[6]. Однак часто-густо ці кричущі факти подавалися не як специфічно жіночі, а специфічно радянські, оскільки найбільш жорстоко покараними загарбниками виступали жінки-комуністки, жінки-партизанки, жінки-зв'язкові, жінки-підпільниці[7].

Другим чинником відсутності власне жіночої специфіки було (і почасти залишається) тяжіння до універсалізації та ґенералізації людського досвіду в аналітичних розвідках з історії війни. З одного боку, цей цілком зрозумілий підхід дозволяє вирішувати певні наукові завдання, як-от створювати масштабні, «усебічні» картини воєнної доби. З іншого, зведення всіх проявів людського досвіду до схематично універсального завжди використовується тоталітарними режимами для власної леґітимації. «Усі як один»», «колеса та

[4] *Іонов О.* Злочинства німців у Донбасі. – К., 1946. – 39 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. док. та мат. – К., 1965. – 412 с.; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986. – 264 с. та ін.

[5] Постановление пленума Верховного Суда СССР №22/М/16/У/СС от 25 ноября 1943 г. «О квалификации действий советских граждан по оказанию помощи врагу в районах, оккупированных немецкими захватчиками» // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – Москва, 1993. – С.43–45.

[6] Див.: *Василевська В.* Райдуга. Просто любов. – Л., 1984. – 280 с.

[7] Див.: *Довженко О.* Кіноповісті: Оповідання. – К., 1986. – 709 с.; *Донченко О.* Вчителька: Вибрані твори. – К., 1973. – 182 с.; *Збанацький Ю.* Ми – не з легенди. – К., 1973. – 699 с.; *Горбатов Б.* Непокорённые [Електронний ресурс]: http://militera.lib.ru/prose/russian/gorbatov1/01.html; *Фадеев А.А.* Молодая гвардия. – Минск, 1967. – 686 с. та ін.

ґвинтики», «радянський народ» – ці й інші «ігри номінацій» створюють бажану картину суспільної єдності та підтримки влади. Натомість, за словами угорської дослідниці А.Пето, приватні історії, унікальні досвіди працюють як стратегія підриву офіційних уявлень про минуле[8].

«Узагальнені» радянські жінки були такою самою «уявною спільнотою»[9], як й інші, бажані для влади, спільноти «робітників», «колгоспного селянства», «молоді» тощо[10]. Жінки були проявлені в ідеологічному дискурсі радянських часів через їх суспільно-виробничу активність та материнське призначення. Радянський ґендерний контракт «працюючої матері», котрий формувався з 1930-х рр.[11], фактично став рамкою для опису, аналізу, презентації жіночої долі за часів окупації. Цей контракт був найбільш безпечним, оскільки дозволяв «не помічати» специфічність жіночого національного, жіночого вікового, жіночого соціального, жіночого тілесного досвідів.

Сучасні українська й зарубіжна історіографії вочевидь прирощуються розвідками щодо аналізу специфічного жіночого досвіду в умовах війни[12]. Особливість жіночих практик виживання та загибелі оприявлена у працях істориків, фокус уваги досліджень яких зосереджено на повсякденних практиках існування під нацистською владою[13]. Суттєві зрушення сталися і в проблемі вивчення сексуального насильства проти жінок, примусу до проституції, використання тіла як ресурсу виживання[14].

---

[8] *Peto A.* Memory Unchanged: Redefinition of Identities in Post-Was Hungry. – Budapest, 1999. – P.139.

[9] Термін Б.Андерсона, використаний ним для позначення процесів націєтворення (див.: *Anderson B.* Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London, 1983).

[10] Див.: *Фицпатрик Ш.* Как большевики изобретали классы // Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX в. – Москва, 2011. – С.41–64; *Геллер М.* Машина и винтики: История формирования советского человека. – Москва, 1994. – 336 с.

[11] *Lapidus G.* Sexual Equality in Soviet Policy: A Developmental Perspective // Women in Russia / Ed. by D.Atkinson, A.Dallin and G.Lapidus. – Stanford, Calif., 1977. – P.115–138; *Айвазова С.* Русские женщины в лабиринте равноправия: Очерки политической теории и истории: Документальные материалы. – Москва, 1998. – 408 с.; *Темкина А.А.*, *Роткирх А.* Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России // Социс. – 2002. – №11. – С.4–15 та ін.

[12] *Мамроцька О.* Жінки України у роки Другої світової війни: Історіографія: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.; *Шалигіна Д.* Жіночі образи в радянській та німецькій плакатній пропаганді // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. – Вип.12. – Х., 2007. – С.132–140; *Реброва И.* Женская повседневность в экстремальной ситуации: по материалам устных и письменных воспоминаний женщин о Великой Отечественной войне // Российская повседневность в зеркале гендерных отношений: Сб. ст. / Сост. Н.Л.Пушкарёва. – Москва, 2013. – С.606–630; *Campbell D.* Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany and the Soviet Union // The Journal Of Military History. – Vol.57. – №2. – 1993. – P.301–323; *Білівненко С.М.*, *Молдавський Р.Л.*, *Соляник Н.О.* Радянська жінка в умовах Другої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.XXXII. – Запоріжжя, 2012. – С.256–263; *Podolsky A.* The Tragic Fate of Ukrainian Jewish Women Under Nazi Occupation, 1941–1944 // Sexual Violence Against Jewish Women During the Holocaust / Ed. by dr. S.M.Hedgepeth and dr. R.G.Saidel. – Waltham, 2010. – P.94–107.

[13] *Скоробагатов А.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х., 2006. – 376 с.; *Заболотна Т.* Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.) // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – Кн.2. – К., 2011. – С.7–43; *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. – К., 2010. – 368 с.; *Беркгоф К.* Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К., 2011. – 455 с.; *Пастушенко Т.* Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.11. – К., 2008. – С.166–175 та ін.

[14] *Mühlhäuser R.* Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945. – Hamburg, 2010. – 410 s.; *Burds J.* Sexual Violence in Europe in World

Однак проблематизація власне жіночої історії існування в окупації супроводжується певними труднощами, що пов'язані не тільки з політичним небажанням бачити негероїчні сторінки історії війни, визнавати провини влади, усвідомлювати наявність «поганих своїх». Ускладнення спричиняють також цілком інструментальні категорії: невизначеність термінологічного апарату (як-от «повсякденння», «колабораціонізм», «примусова праця», «опір», «проституційні відносини» тощо); необхідність долати стійкі міфологічні конструкції та працювати поза межами усталеної дихотомії «добрі наші – погані загарбники»; можливість чи неможливість внутрішнього авторського дозволу сприймати історію окупації не тільки в категоріях суцільного страждання; дискусійність загальноприйнятої хронології окупації; специфіка джерельної бази; зіткнення парадигмальних підходів щодо аналізу джерел усної історії, візуальних джерел, художніх текстів.

Усвідомлюючи неможливість охопити всі дискусійні простори проблеми, у цій статті ми намагатимемося зосередитися на певних рамкових завданнях. Це, по-перше, аналіз факторів, що спричиняли відмінності жіночого досвіду виживання, життя чи загибелі в умовах окупації. По-друге, дослідження основних, зовнішніх і внутрішніх, настанов щодо «правильної» жіночої поведінки та аналіз процесів конвертації цих інтенцій у практики жіночого життя. По-третє, визначення й вивчення таких стратегій і ресурсів виживання, що за умов окупації набули жіночого ґендерного модусу чи можуть бути позначеними як специфічно жіночі.

Погоджуючись із російським дослідником М.Кромом у тому, що будь-яке визначення поняття «повсякденння» – це завжди певна «умовна конструкція, яка виникає тоді та набуває тих рис, коли та які розмежування ми проводимо між сферами суспільного життя»[15], для окреслення розуміння повсякденних практик ми виходитимемо з тієї пропозиції, що її для описання феномену жіночої повсякденності запропонувала А.Белова: «Жіноче повсякдення – способи проживання і переживання всіх різновидів, форм, сфер, проявів неінституціалізованого жіночого досвіду (як відрефлексованого, так і ментального, вербального, тілесного, емоційного, культурно-символічного, господарського, релігійного, сексуального тощо)»[16]. Таке визначення жіночого повсякдення позначилося на формуванні джерельної бази, яка складається з документів офіційного та особового походження. Серед перших: законодавчі акти, матеріали

War II, 1939–1945 // Politics & Society. – Vol.37 – №1. – March, 2009. – P.35–74; *Gertjejanssen W.J.* Victims, Heroes, Survivors. Sexual Violence On the Eastern Front During World War II. – Minnesota, 2004. – 401 p.; *Beck B.* Rape: The Military Trials of Sexual Crimes Committed by Soldiers in the Wehrmacht, 1939–1944 // Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany / Ed. K.Hagemann and S.Schüler-Springorum. – Oxford; New York, 2002. – 255–273 p.; *Гінда В.* Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях [Електронний ресурс]: http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamy-terytoriiakh та ін.

[15] *Кром М.* Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сб. науч. работ. – Санкт-Петербург, 2003. – С.12.

[16] *Белова А.* Методологические аспекты истории женской повседневности: «Женская повседневность» в контексте истории повседневности: гендерная чувствительность новой социальной истории // «Четыре возраста женщины»: Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII–XIX вв. – Санкт-Петербург, 2010. – С.45.

виконавчої влади, карні справи, стенограми допитів, статистика. Другі включають мемуари, щоденники, листування, усні історії, візуальні документи, художні тексти[17].

Акцент на поєднанні проживання та переживання досвіду дозволив вводити в аналітичну частину дослідження особисті свідчення, які мають не тільки інформаційний, але й оціночний характер, оперувати поняттями «образи пам'яті», «настрої» тощо. Позначення жіночого досвіду як неінституціалізованого дало можливість зосередити увагу на таких проявах і формах проживання повсякденності, які є чи були «невловимими у прямому та символічному сенсах»[18] для усталеної традиції історієписання, у тому числі й на таких, що позначені травматичним болем, соромом як соціальним маркуванням, штучною сліпотою, спричиненою владним патріархальним дискурсом.

Відмінності: хронологія, географія, демографія etc.

Аналіз факторів, які спричиняли відмінності та формували різні досвіди жіночого існування під час окупації, мають два пов'язаних між собою напрями роздумів. Перший стосується спроби унаочнити очевидні об'єктивні процеси, які, беззаперечно, впливали на формування біографічних траєкторій жінок на окупованих територіях. Другий лежить у площинах переосмислення певних усталених образів і міфологічних конструкцій історії окупації. До їх числа належить не тільки образ «жінки-матері», але й проблема хронології окупації, концепти суцільного страждання, «загальнонародної боротьби проти фашистів», соціальної єдності та інтернаціональної взаємодопомоги, колективного засудження «німецьких повій» тощо.

Хронологія окупації як події для тієї чи іншої території та спільноти, що мешкала тут, визначається двома датами: вступу й відходу ворожих військ. Вони відзначаються на державному рівні як дні пам'яті (22 червня 1941 р.) та визволення (28 жовтня 1944 р.) України. Для різних теренів, звісно, ці дати були іншими, їх зафіксовано в повідомленнях Радінформбюро та історичних літописах міст і сіл. Однак із хронологією окупації як образу пам'яті справа набагато складніша й багатозначніша, тут часові рамки сприйняття не збігаються з фактичною хронологією подій. «Якби могла існувати періодизація знизу, то як би вона могла виглядати?», – запитує вітчизняний історик М.Боровик[19]. «Якщо б існувала жіноча періодизація окупації, то як би вона виглядала?», – це вже наше запитання до джерел, аналіз яких дає змогу сформулювати наступне. Хронологія окупації як образу жіночої пам'яті вписана у два часових континууми. Перший – менш тривалий і більш конкретний: ідеться про евакуацію, котра пам'ятається як початок окупації, і про «повернення» чи «неповернення» (з фронту, партизанського загону, табору, східних областей

[17] Детальнішу характеристику джерельної бази, принципів і методів її аналізу та введення в науковий обіг див.: *Стяжкіна О.* Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. – Донецьк, 2013. – С.152–160.

[18] *Белова А.* Методологические аспекты истории женской повседневности... – С.45.

[19] *Боровик М.* Міт революції і нова схема української історії // Критика. – 2013. – №7/8. – С.16.

СРСР) чоловіків, сусідів, родичів, що пам'ятається як кінець війни, а з нею – і остаточний кінець окупації.

Наявність цього континууму має логічні пояснення. Руйнація усталених структур повсякдення – поділу часу на робочий і вільний, систем харчового та промислового постачання, торгівлі, медичної допомоги, організації дозвілля – приходила в кожен дім саме з початком складних і часто несправедливо організованих процесів евакуації:

> «Далі пішло інше життя. Терміново від'їжджало начальство. Малесеньке наше містечко через це просто стало дибки. Утеча влади була посильніше німецького наступу. Райкомівські дружини моталися містом у біґудях, збираючи в тих, хто пикою не вийшов для евакуації, валізи»[20].

Так само завершення війни, а з нею й окупації, укарбовувалось у пам'ять через стабілізацію повсякденних структур. Оскільки відповідальність за значну частину буденних практик – харчування, одяг, піклування про дітей, хворих – у радянські часи було маркованим як жіночий простір, то й рамки окупації сприймалися жінками не через прихід/відхід ворога, а через дестабілізацію/нормалізацію повсякденного існування.

Більш тривалий часовий континуум, до якого вписано персональні жіночі спогади про окупацію, викликає можливості різних трактувань. Так, В.Ґертьєянссен, створивши колекцію усних свідчень черкащанок, які пережили «новий порядок», зауважила, що люди цього покоління можуть багато чого розповісти: перед тим, як дійти до Другої світової, вони починали свої історії з громадянської війни та доходили до голоду 1930-х рр.[21] Одна з респонденток історика М.Боровика, мешканка Київської області, відповідаючи на запитання, за якої влади – окупаційної чи радянської – їй жилося краще, відповіла:

> «Знаєш, тоді такий час був, що за короткий проміжок відбулося надзвичайно багато подій. І голод, і колективізація, і війна – все разом, люди не встигали оговтатися від однієї біди, як приходила інша. Ми вже не розуміли, що для нас краще, а що гірше»[22].

Вітчизняні та зарубіжні дослідники сходяться на думці, що історію окупації було «вписано в пам'ять» як катастрофу серед інших катастроф, котрі випали на долю українського народу[23]. І для частини свідків цей катаклізм пригадується не як найбільший[24]: «А в войну у нас ещё хоть еда была… А когда уже пришла Красная армия, забрали всё на свете, ни на что не смотрели,

---

[20] *Щербакова Г.* Бабушка и Сталин [Електронний ресурс]: http://lib.rus.ec/b/118340/read

[21] *Gertjejanssen W.J.* Victims, Heroes, Survivors: Sexual Violence on the Eastern Front During World War II... – P.32.

[22] *Боровик М.* Міт революції і нова схема української історії. – С.17.

[23] *Snyder T.* Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York, 2010. – 524 p. (укр. переклад: *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. – К., 2011. – 448 с.); *Гриневич В.* Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.; Дніпропетровськ, 2012. – 508 с. та ін.

[24] Тут і нижче свідчення очевидців наводяться мовою першоджерела (*ред.*).

даже на детей. Забрали всё подчистую»[25]. Голод та репресії на шкалі трагедій посідали значно вище місце.

Є також ще один ракурс погляду на цей тривалий континуум. В.Ґертьєянссен звернула увагу, що багато мешканців Східної Європи зазнали не однієї, а декількох, двох чи навіть трьох окупацій. Це твердження цілком логічне з перспективи історії Західної України та Закарпаття. Його можна поширити й на українські підрадянські терени. Певною мірою діяльність більшовицької влади через людський вимір та повсякденний досвід може бути усвідомлена як окупаційна, або, за А.Еткіндом, колонізаторська. Внутрішня колонізація – це впровадження практик колоніального управління в межах політичних кордонів держави. Це такі практики керівництва, які створювали інтенцію ставлення до власних громадян як до підкорених під час завоювання, а до власної території – як до такої, що сприймалася владою «чужою», «захопленою», а отже потребувала заселення та «окультурення», запрограмованого з Центру[26]. Замість очікуваної емансипації, обіцяного революцією вивільнення людини політика комуністичної влади породжувала насилля, вектор якого було спрямовано всередину, на «підкорення» власного населення. А нібито ретельно створюваний «радянський народ» сприймався «іншим», «чужим», таким, котрий треба було залякувати, підозрювати та репресувати.

Вектор відносин радянського режиму та українців як на підрадянських, так і на західних землях мав колонізаційний характер. І цей факт, окрім бід та трагедій, на нашу думку, формував досвід життя за «чужої влади». В який спосіб цей досвід було використано жінками розглянемо нижче. А для завершення сюжету щодо образу пам'яті жінок про окупацію додамо ще один важливий сеґмент, внутрішній дозвіл на промовляння якого перед пам'яттю мільйонів загиблих отримати було вкрай непросто. Отже, проаналізовані документи свідчать, що для частини жінок, котрі фактично, фізично, перебували у зонах окупації, історія окупації не відбулась як така. Ми не можемо достеменно вирахувати, для якої кількості жінок окупація стала «непоміченою» чи такою, що не торкалась їхньої долі безпосередньо. Однак сценарії «просто життя», а не страждання, смерті, виживання, боротьби мали місце внаслідок багатьох обставин. Так, певна кількість сільських мешканок через особливості адміністративного устрою окупаційного режиму «не бачила німців»[27]: «Хуторяне видели немцев издали. […] Немцы в хутор пришли всего на три дня и старостой назначили Степана»[28]; «Коли війна погнала "руских" на схід, прийшли німці, але їх ніхто в селі не бачив. Вони були в містах. У нашому селі люди вибрали війта, і він мав урядувати»[29]. Деякі жінки не сприйняли окупацію як

[25] Анна Тихонівна П., 17.10.1939 (запис зроблено І.Гартман, 2008 р.).

[26] *Эткинд А.* Фуко и тезис внутренней колонизации: постколониальный взгляд на советское прошлое // Новое литературное обозрение. – 2001. – №47 [Електронний ресурс]: http://magazines.russ.ru/nlo/2001/49/etkind.html

[27] Див.: *Дерейко І.І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.). – К., 2012. – 174 с.

[28] *Щербакова Г.* Провинциалы в Москве. Реалисты и жлобы [Електронний ресурс]: http://lib.rus.ec/b/166741/read

[29] Зі спогадів бабусі (Прикарпаття) // Проект Бі-Бі-Сі: Про війну не з підручників [Електронний ресурс]: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/forum/story/2004/05/printable/040504_forum_ww2.shtml

страждання, виживання чи потенційну загибель з огляду на свій вік, можливо легковажність чи щасливу долю, риси характеру, особливості світосприйняття. Текст щоденника дівчини-комсомолки з Кіровоградської області – суцільні романтичні переживання, детальний опис перших ознак кохання, зустрічей, розмов:

> «Я хочу нового, поетичного кохання. Я хочу любити Ервіна, але не допускати того, що з Францем» (5 березня 1942 р.); «Як хочеться жити, кохати й бути коханою! Ми веселі немов маленькі бешкетники, бігаємо, граємось, співаємо; нам довколишній світ ніщо. Тільки ми й тільки все для нас» (18 квітня 1942 р.); «Та й що я взагалі? Перш за все, людина! Далі – дівчина. […] І я хочу бути коханою. Нехай навіть він буде німцем. Я молода – ось третє. Я шукаю пригод» (28 липня 1943 р.)[30].

Проаналізовані нами документи свідчать, що таке сприйняття окупації не було правилом, але не було й винятком. «Просто життя» – це один із пунктів ліній жіночих доль, на яких більшою мірою, звичайно, було розміщено страждання та проблеми виживання.

Уже аналіз сприйняття хронології окупації та окупації як такої фіксує очевидні відмінності образів пам'яті, а з цим і досвіду, який набували жінки. Цілком об'єктивним чинником, що впливав на відрефлексовану або невідрефлексовану різницю, був факт проживання в тій чи іншій зоні окупації, яких в Україні нараховувалося чотири, а із Закарпаттям, де 1939 р. встановився угорський режим, – п'ять. Стратегії та стилі поведінки нових управлінців були різними, залежачи від настанов і наказів вищої влади, кількості та якості керівників, наявності чи відсутності можливостей «домовитися», корумпувати нові власті, віддаленості або наближеності місця, де мешкали жінки, до умовного «центру влади» тощо[31]. Суттєва різниця між, наприклад, райхскомісаріатом Україна та прифронтовими районами, підпорядкованими командуванню частин вермахту, полягала в тому, що у військовій зоні окупації було встановлено порівняно «пом'якшений режим»[32]. Це, звісно, аж ніяк не означало, що тут не відбувалися масові страти єврейського населення, розстріли комуністів, підпільників, заручників, пограбування та насильство. Однак завдання німецьких військ на цій території полягали в тому числі у формуванні стратегій лояльності місцевого населення в безпосередній близькості до фронту, адже

[30] «Дневник. Мысли. Детали». Вступні зауваження О.Бетлій, К.Диси, Ю.Кислої // Міжкультурний діалог. – Т.1: Ідентичність. – К., 2009. – С.335, 344, 408.

[31] Про способи та стилі організації управління на окупованих землях див.: *Гончаренко О.*, *Лисенко О.*, *Першина Т.* Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – Кн.1. – С.321–367; *Науменко В.*, *Нестеренко В.* Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. // Там само. – С.368–391; *Кучер В.*, *Стефанюк Г.* Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» // Там само. – С.392–412; *Вінцковський Т.*, *Кязимова Г.*, *Михайлуца М.*, *Щетніков В.* Окупаційний режим у губернаторстві «Трансністрія» // Там само. – С.413–445; *Рендюк Т.* Румунська окупація території України у 1941–1944 рр. (за новітніми румунськими джерелами) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.14. – К., 2011. – С.193–202 та ін.

[32] *Гогун А.* Сталинские коммандос: Украинские партизанские формирования, 1941–1944. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 2012. – С.18–19.

його поведінка могла стати додатковим чинником небезпеки для гітлерівців. Суто прагматичні завдання окупаційної влади позначились і на modus operandi загарбників, а водночас – на образах у пам'яті людей. Пересічні жительки прифронтової зони здебільшого стикались у повсякденній практиці з військовиками, натомість мешканці райхскомісаріату Україна – із не найкращою бюрократією[33]. Кодекси честі цих двох спільнот суттєво різнилися. Свої відмінності мав і режим, установлений у Трансністрії. Однією з суттєвих його особливостей, зокрема, була дещо м'якша політика щодо єврейського населення.

На формат стосунків із місцевим населенням впливав також фактор активності/наявності партизанських та підпільних рухів: чим ширшою була їх діяльність, тим жорсткішою ставала політика окупаційної влади. Важливим чинником різниці виступав час. Якщо на початку нова влада була більш-менш прогнозованою та навіть такою, на яку можна було сподіватись у контексті вивільнення від комуністів, то з плином часу ілюзії розвіювалися, а режим ставав дедалі жорстокішим. Однак у контексті цієї очевидної тенденції мав місце ситуативний плюралізм і можливість спостерігати наявну дистанцію між репресивною політикою та її людським утіленням:

> «Когда же немцы отступали, то они брали по мужчине из каждого двора на расстрел, повели их к кукурузному полю и там, оставив одного немца, ушли, чтобы тот закончил своё чёрное дело, но этот немец как раз оказался человеком, сказав, чтобы мужчины спрятались в кукурузе до полного ухода немцев, что они и сделали»[34].

Ще один чинник, який впливав на формування стратегій виживання та відбився на досвіді жіночого повсякдення – тип місцевості. Слід визнати, що радянські ігри з простором, в якому місто маркувалося правильним осередком для життя «нової людини», а село – тільки від недавньої «перемоги» колгоспного ладу почало леґітимізуватись як «також радянське», однак унаслідок подій 1932–1933 рр. усе ще асоціювалось із голодом та смертю, не витримали реалій окупації. Для чималої кількості містян саме село стало тим простором мрії, в якому є, що їсти, де можна вижити. За даними перепису 1939 р., у сільській місцевості УРСР проживало 10 337 052[35], у містах – 5 855 600[36] жінок.

Однак і з містами не все було однозначним. У пастці голоду опинилися переважно мешканки історичних міст України – Києва, Харкова. Щодо значної кількості інших, «нових радянських міст», то урбанізований квазіпростір, який створювався владою навколо, наприклад, шахт чи рудників та насправді був конґломератом селищ, за окупації виявився менш голодним, оскільки присадибні ділянки «нових містян» давали змогу харчуватися власними

[33] *Гінда В., Дерейко І.* Корупція в Райхскомісаріаті «Україна»: маловивчена сторінка окупаційної дійсності // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.14. – С.175–186.

[34] Ніна Петрівна, 1919 р.н., м. Горлівка (запис зроблено В.Григор'євою, 2010 р.).

[35] Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Табл. ф.11: Возрастной состав населения [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_age_39.php?reg=2&gor=2&Submit=OK

[36] Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Табл. ф.11: Возрастной состав населения [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_age_39.php?reg=2&gor=1&Submit=OK

продуктами. Престижні центральні вулиці, забудовані багатоповерхівками, втратили своє елітарне символічне навантаження. Близькість до землі, наявність ділянки чи родичів, знайомих, які жили у сільській місцевості, стала для мешканок міст чи не єдиною запорукою виживання.

Ще одна проблематична для широких узагальнень жіночого досвіду зона полягає в тому, що на території України проживали жінки, різні за віком, освітою, соціальним походженням, професією, національністю. Низка демографічних та соціальних показників стала визначальною для стратегій виживання. Наприклад, німкені (за переписом 1939 р. на території УРСР – 214 453 особи[37]) були тією групою, яку радянська влада вважала потенційно ненадійною, натомість нацистська – потенційно своєю. Певними преференціями з боку окупантів користувалися румунські громади у Трансністрії, угорські – на Закарпатті. Посвідчення фольксдойче давало можливість претендувати на кращі умови харчування, працевлаштування, зарплатного та пайкового забезпечення. Бути німкенею за умов окупації означало також мати можливість допомагати іншим людям:

> «Побили её (дівчину, що була тимчасовою сусідкою німкені – *О.С.*) на базаре и привели в полицию. […] Тётя Эрна прибежала в полицию, стала в очередь под дверью начальника и от скуки потихонечку запела какую-то религиозную песню на немецком языке, дежурный по коридору подошёл и начал подтягивать эту национальную песенку. Начальник сквозь дверь услышал любимую сердцу мелодию и выглянул из кабинета. Увидев пожилую немецкую женщину в национальном головном уборе, расплылся в улыбке, поцеловал ручку и пригласил "мутер" в кабинет. Та быстро изложила свою просьбу, забрала голодную, избитую Наташу и увела домой»[38].

Зовсім по-іншому склалися долі жінок-єврейок (823 237 осіб[39]). Це спільнота, що зазнавала постійних втрат і зрад. Побутовий антисемітизм українців, підозріле ставлення до євреїв часто сприяли втіленню планів нацистів щодо повного винищення цього народу. Такої самої «солідарності» зазнавали по відношенню до себе ромські жінки. Бути єврейкою чи ромкою за часів окупації практично завжди означало загибель.

Крім того, під підозрою чи загрозою опинялися жінки від мішаних шлюбів, якщо їхні матері, батьки або чоловіки належали до згаданих вище народів. Трагічними були й долі тих жінок, діти котрих з'явилися на світ від чоловіка-єврея («Сама Пациоріна як арійка знищенню не підлягала, але з огляду на її відмову розлучитися з дітьми німці ліквідували і її»[40]).

---

[37] Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Табл. 15д: Распределение городского и сельского населения СССР и союзных республик по национальности и полу [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=2&gor=3&Submit=OK

[38] Наталія Микитівна А., 1924 р.н. (запис зроблено автором 2010 р.) // Особистий архів автора.

[39] Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Табл. 15д [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=2&gor=3&Submit=OK

[40] Дневник Лашкевича Х.Г. [Електронний ресурс]: http://dnevniki-okkupacii.narod.ru/lashkevich-dnevnik.html

Неоднакову «вартість» різні політичні режими визначали і для українок та росіянок у райхскомісаріаті Україна й зоні військової адміністрації. Українськість деякий час відчувалась (адже це було позначено в національній політиці нацистів) як перевага. Якщо радянська влада воліла розмовляти зі своїми підданими російською мовою, то новостворена нацистська – здебільшого українською. Утім суттєвих преференцій від цього жінки-українки та жінки-росіянки не отримували, якщо, звісно, не вважати перевагою той факт, що окупантам із метою продовження роду та залюднення захоплених територій у майбутньому можна було вступати у стосунки з представницями слов'янських народів, а з татарками, вірменками, єврейками – ні.

Інші демографічні та соціальні показники також впливали на відмінності досвіду, і також могли ставати як ресурсом (наприклад соціальне походження), так і загрозою (як-от належність до партії чи комсомолу – за наявності активної прорадянської позиції) для виживання. Окрім того, відмінності жіночого досвіду визначалися багатовимірністю персональних біографій та нелінійністю того досвіду, який набувався в умовах окупації. Одні й ті самі жінки у Станіславі могли в 1941 р. радо зустрічати ґенерал-ґубернатора С.Франка, а в 1942 р. – опинитися в лавах Української повстанської армії. Одні й ті самі жінки могли доносити на комуністів та рятувати єврейських дітей. Одні й ті самі жінки могли одночасно переховувати та лікувати як німецького, так і радянського солдата.

І, зрештою, ще один підхід, який має бути проявленим для руйнації усталеного та ледь не єдино можливого описання жінки в окупації – «одруженої, що залишилася з дітьми без чоловіка під владою загарбників» – стосується спроби піддати сумніву наведену вище формулу описання та осмислення жіночого досвіду. Уже з даних офіційної радянської статистики випливає, що не всі жінки на момент початку війни чи окупації були заміжніми. Згідно з матеріалами перепису 1939 р. (адже інших узагальнюючих даних немає; ми свідомі того, що ці цифри змінювалися за різних обставин, однак зараз нас цікавить тенденція), у віці 20–29 років частка заміжніх жінок становила 68,96%, 30–39 – 69,76%, 40–49 – 73,31%, 50–59 – 53,83%, 60–69 – 35,31%, понад 70 років – 16,73%[41]. Тобто, перша невідповідність образу реальній картині полягала в тому, що близько 30% у вікових групах від 20 до 49 років не перебували у шлюбі, у старших вікових групах не мали чоловіків 50–74% жінок. Очевидно також, що не всі вони мали дітей, і не всі діти були малолітніми та неспроможними про себе подбати.

Усні свідчення, візуальні документи, матеріали слідчих справ, спогади дають можливість констатувати ще одну невідповідність: не всі жінки, котрі пережили або не пережили окупацію, були самотніми, такими, що чекали батька/чоловіка/сина з фронту. Ідеться про те, що чоловіки з тих чи інших причин також залишалися у зонах окупації. Комуністична ідеологія здебільшого

[41] Підрах. за: Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Распределение населения СССР и союзных республик, состоящих в браке, по полу и возрасту: Табл. 12: Грамотность, образование и обучение по возрастным группам, число состоящих в браке [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_mar_39.php?reg=3

воліла вважати їх «зрадниками», особливо якщо йшлося про західноукраїнські землі, або «дезертирами». Інший концепт офіційного радянського дискурсу визнавав чоловіків на окупованих територіях такими, що їх було спеціально залишено з метою створення осередків опору.

Вітчизняні історики переконливо доводять, що причини залишення чоловіків призовного віку на окупованих територіях полягали в неспроможності влади як з об'єктивних (вермахт наступав дуже стрімко), так і суб'єктивних (поширення панічних настроїв, брак інформації, управлінський хаос) обставин організувати мобілізаційні процеси. Унаслідок цього мільйони чоловіків не дісталися фронту, сотні тисяч потрапили в полон чи оточення та змушені були повертатися додому зі статусом дезертирів. За даними Л.Рибченко, тільки по Київському особливому та Одеському військових округах на окупованій території залишилося, відповідно, 1 625 174 та 813 412 чоловіків[42]. Долі, сценарії їхнього життя складалися по-різному: певна частина активно переховувалася від примусових робіт, трудових мобілізацій, депортацій до Німеччини, постановки на облік нацистською владою. Інші реєструвалися як безробітні. За даними С.Гальчака, Т.Пастушенко та М.Шевченко, уже восени 1941 р. у Запоріжжі на біржі праці було обліковано 6,4 тис. безробітних чоловіків-металургів, у Харкові – понад 100 тис., у містах Донбасу – близько 144 тис. безробітних гірників[43]. Декотрі знаходили роботу та «працювали на ворога», адже іншого способу прогодуватися не було. Хтось влився в армію остарбайтерів. Чоловіки у сільській місцевості (вчорашні голови сільрад, учителі, бухгалтери) очолювали громади та ставали старостами. До 100 тис. чоловіків, за підрахунками М.Діна[44], опинилися в лавах допоміжної поліції. Десятки тисяч стали до збройної боротьби як радянські партизани чи бійці УПА. Траєкторії чоловічих доль, так само, як і жіночих, були нелінійними й багатовимірними.

Джерела, на які ми спираємося, засвідчують різні ситуації та сценарії, серед яких картини життя самотніх заміжніх жінок із чоловіком на фронті посідають чільне місце. Однак картини життя неодружених, бездітних і таких, що продовжували жити з чоловіком та дітьми, як у нуклеарних, так і в багатопоколінних родинах, не були унікальним явищем чи винятком. Наявність чоловіка на окупованих територіях, з одного боку, могла бути корисною й бажаною для жінки. Але могла бути (та часто була) загрозливою, небезпечною, такою, що створювала певні інверсії усталеного ґендерного порядку та змушувала жінку брати на себе відповідальність за дітей, старих і власного чоловіка – наприклад військовополоненого, червоноармійця, комуніста, єврея, пораненого, партизана, вояка УПА тощо («І дєдушка, і всі оті мужики, кого оставили, втекли від німців, шоб вони їх не забрали, там у нас були в полі терники. І ото мама Галя наготове, соберe їди, в вузелок завяже, а німці ж у

[42] *Рибченко Л.* Радянські військові мобілізації на території України // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – Кн.1. – С.303.

[43] *Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М.* Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // Там само. – Кн.2. – С.47.

[44] *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York, 2000. – P.106–107.

дворі!»[45]). Наявність чоловіків створювала й ситуації насильства щодо жінок. Доволі розповсюдженим був сценарій примусу до шлюбу або статевих відносин, який здійснювався не ворогами, а «своїми» чоловіками.

Підсумовуючи аналіз наведених вище сюжетів, можемо констатувати, що обличчя окупації не було суцільно жіночим. І, очевидно, воно не може бути виміряним середньостатистичними нормами – ані національними, ані шлюбними, ані конфесійними, ані віковими. Усні свідчення, спогади, художні тексти дозволяють, з одного боку, суттєво розширити способи описання та аналізу досвіду окупації, вписавши його в контекст інших соціальних катастроф, що їх зазнали люди в України, з іншого – поставивши на шкалі аналізу досвіду не тільки позначки «Виживання» та «Загибель», але й «зрадницьку» категорію «Просто життя, яке тривало». Незважаючи на всі очевидні відмінності жіночого життя за окупації, слід зазначити, що приватні тактики, котрі за умов повторення та втілення можуть розглядатися як стратегії, усе ж набували певних схожих ознак, але ніколи ними не вичерпувалися. Значну роль у формуванні поширених серед різних категорій жінок тактик і стратегій перебування в окупації відігравали настанови – як внутрішні, що формувалися під впливом усталених сімейних традицій, панівного ґендерного порядку, самоідентифікаційних механізмів, так і зовнішні, пропоновані або трансльовані владою.

Владні настанови, радянський досвід та способи їх конвертації у стратегії виживання

Настанови влади, владний погляд на місце жінки – це чинник, який у тій чи інший спосіб впливав на стратегії виживання. Слід визнати, що радянська влада в умовах війни весь народ трактувала ресурсом перемоги. Однак щодо жіноцтва певної політики вироблено не було – як комуністами, так і нацистами. Проте вже з перших днів війни владні вказівки з Москви містили акцентовану сліпоту щодо подальшої долі жінок на окупованих територіях і намагання максимально застосувати жіночу працю, у тому числі у прифронтових зонах, які, очевидно, мали бути залишеними. Так, уже 10 липня 1941 р. у відповідь на телеграму з Києва Державний комітет оборони наказав «здійснити руйнування на 70 верст після вивезення всього дорослого чоловічого населення, робочої худоби, зерна, тракторів та комбайнів»[46]. Про жіноче населення жодним словом не згадувалося. Жінки, яких не варто було навіть вивозити, мали стати «бійцями трудового фронту».

Погляд на жінку як на істоту другорядну, менш цінну, був притаманним і радянській, і нацистській владам. Так, організовуючи карткову систему для осіб, котрі числилися у дворових книгах, нацисти розміщували жінок у категоріях «Жінки-домогосподарки та жінки-утриманки», «Члени сімей, репресованих більшовиками», «Жінки та діти військовополонених». Однак, оголошуючи

[45] Тетяна Юхимівна Б., 1927 р.н., с. Камишеваха, Покровський р-н Дніпропетровської обл. (запис зроблено І.Осипович, 2008 р.) // Особистий архів автора.

[46] *Беркгоф К.* Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. – С.29.

трудову мобілізацію населення, та сама влада вже «бачила» жінок у віці від 18 до 55 років не як утриманок, домогосподарок і дружин, а як ресурс, придатний для використання згідно з потребами. Тож можна стверджувати, що й ті, і інші на рівні практичних дій та проголошених закликів убачали у жінці «ресурс» – резервну армію праці.

Наступ гітлерівців спричинив активізацію риторики радянської влади щодо жінки, основу якої становила пропозиція «стати замість» – бути, жити, працювати замість чоловіків. Ця риторика вже опрацьовувалася через локальні ситуації, пов'язані з розвитком індустрії, і часто формувалася через родинні сценарії, що передбачали сімейне наслідування професій, коли жіноча участь у суспільному виробництві зумовлювалася спеціальністю чи професією батька або чоловіка[47]. Упровадження настанови «стати замість» активно підтримувалося радянськими організаційною та пропаґандистською машинами. За даними І.Єсипа, у перші дні війни в Луганській та Сталінській областях преса й партійні осередки широко висвітлювали факт: на шахти Донбасу прийшли працювати до 15 тис. дівчат і домогосподарок[48]. Наслідуючи професії власних чоловіків, жінки, згідно з газетними повідомленнями, ставали не тільки шахтарками, але й, наприклад, керівницями цехів, заводів, трактористками, комбайнерками, бухгалтерками, комірницями, завгоспами тощо.

Слід визнати, що концепт «бути замість», «жити замість», «стати замість батька та чоловіка» було сприйнято не тільки як зовнішню інтенцію до оволодіння родинними професіями, але й настанову щодо подальшої соціальної поведінки в умовах окупації. З одного боку, ця інтенція була такою, що її транслювала влада, з іншого – вона відповідала внутрішній оцінці подій значної частини самих жінок. Цей примус до ґендерної інверсії традиційних ролей здійснювався через, у тому числі, традиційне уявлення про небезпеку війни для чоловіків, однак – не для жінок. І в певних випадках для певної кількості останніх він був усвідомлений як «корисна меншовартісність», котра конвертувалась у відчайдушну упевненість у тому, що «жінкам нічого не буде, тому що війна – не жіноча справа» («– Дитя спасла? Спасла, – объяснила она твёрдо. – А остальное не твоё дело… Пусть мужики воюют, если смогут…»[49]; «Я ничего плохого не делаю, и вы, немцы, мне не сделаете ничего»[50]).

Така конвертація діяла як дозвіл на активність у межах простору, що маркувався жіночим, та часто на більшу свободу й поза його межами. Частина жінок (ті, що мали дітей чи чоловіків, яким загрожувала небезпека, і ті, що були молодими, патріотично налаштованими) імпліцитно зголосилися на

---

[47] Шпальти газет кінця 1930-х рр. рясніли повідомленнями, в яких демонструвалася «взірцева» поведінка радянських домогосподарок, котрі нарівні з чоловіками працюють вибійницями, коногонами, навальницями вугілля, лебідчицями та перевиконують чоловічі норми на 140–160% (див.: *Якубова Л.* Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. – К., 2011. – С.300).

[48] *Есип И.* Трудовая деятельность женщин Донбасса (1941–1942 гг.) // Новые страницы истории Донбасса / Под ред. З.Г.Лихолобовой. – Кн.6. – Донецк, 1999. – С.186–187.

[49] Там же. – С.260.

[50] Письма супругов Индикт, г. Харьков: Свидетельства, письма, дневники // Международная школа преподавания и изучения Катастрофы [Електронний ресурс]: http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/testimonies/indikt.asp

сприйняття себе як ресурсу[51], «витратного матеріалу» або, якщо йшлося про вже немолодих – закономірних витрат заради виживання тих, хто вважався «своїм» та був слабкішим, молодшим чи потребував допомоги.

Примусову пропозицію «стати замість чоловіка» було також сприйнято жінками як внутрішню настанову. Її реалізація призводила до суттєвого розширення меж жіночої соціальної активності у вирішенні питань життя та смерті. Вимушені відповідати, годувати, захищати жінки вдавалися до таких дій і практик, які йшли врозріз із традиційним патріархальним розподілом ґендерних ролей.

Однак радянська влада надала жінкам не тільки настанову «стати чоловіками». Вона, прочитана слідом за А.Еткіндом як колонізаторська, така, що транслювала вороже та підозріле ставлення до власного народу, була чинником, котрий ще до приходу нацистів сприяв формуванню механізмів виживання в умовах тривалих соціальних репресій. Навички виживання, що їх засвоювали та транслювали пересічні люди, не були специфічно жіночими. До соціальних ігор із владою у 1920–1930-х рр. удавалися переважно чоловіки. Настанова «стати замість чоловіка» призвела, у тому числі, і до того, що напрацьовані в минулі десятиріччя схеми гри з владою стали жіночими ініціативами та запорукою виживання не тільки жінок, але й усіх «своїх», якими вони опікувалися.

Значна частина соціально маркованих навичок набувала при цьому визначеного ґендерного модусу. Серед найбільш розповсюджених та «опрацьованих» раніше механізмів виживання були «переписування» біографії, створення потрібної соціальності чи національності, маніфестація бідності, навички у використанні управлінських вад бюрократичного апарату (підкуп, підробка документів, хабарі), службового становища, ставлення до «державної власності» як інструменту годування родини тощо. Знання про те, в який спосіб переробити біографію, як використати своє приховане від радянської влади чи придумане для нацистів коріння, люди мали. Жінки за умов окупації «грали» у це свідомо й по-різному. Декотрі «формували» біографію, акцентуючи на репресіях, що їх зазнала родина:

> «Матері домовлялися, як нас рятувати далі. Вони розробляли два варіанти. Перший. Прийшли німці. Рятівницею стає мати Варвари. Німці її не чіпатимуть, не повинні, позаяк батька Варвари розстріляли наші. У 37-му. Якщо ж повернуться наші, то вже моя мати бере на себе головну функцію з порятунку дітей, оскільки наш тато на фронті. Такий ось розклад»[52].

Хтось будував прийнятну для нацистів біографію енергійним перекресленням своїх попередніх поглядів. Очевидці подій були здивовані тим, як «полум'яні» радянці швидко ставали не менш палкими антирадянцями:

---

[51] *Burds J.* Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945 // Politics & Society. – Vol.37 – №1. – March, 2009. – P.41.

[52] *Щербакова Г.* Эмиграция по-русску // *Её же.* Кто из вас генерал, девочки? – Москва, 2010. – С.263.

> «Сестри П. шаленіють. За радянської влади вони активно виступали переконаними більшовичками, були безбожницями й тримали релігійних бабусь у постійному страху викриття. […] натомість тепер сестри затято лають Сталіна, партію, радянську владу й гучно, по-давньому безсоромно, погрожують усім і кожному доносами німцям за радянські симпатії»[53].

Поширеними були випадки приховування та «переписування» своєї національності («Розгорнула вдома документ, там чорним по білому: Ротман Берта Генріхівна, за національністю – німкеня… Старі документи замотали в ганчірку, закопали у саду»[54]). Такі дії були вдалими й ефективними там, де солідарною в мовчанні була спільнота:

> «А в то врем'я у нас єврейка-врачиха била. Ну і она – діватися нікуди: не вспіла евакуїроваться – лічила нас, покуда лекарства були, а потом кончилися… Юза (начальник комендатури – *О.С.*) прийшов, а у нас в то врем'я она була. Юза прийшов, стоїть з кучером і з матір'ю балакає. А вона, врачиха, з ними шепоче, балакає по-настоящему, по-німецьки. Він у неї спрашує: "Ви хто по національності?". А вона: "Я, мол, гречанка. До тьоті в гості прийшла". Он так улибнулся і все. А сама ж на єврейку похожа! Чистокровна єврейка! [Усміхається]»[55].

Пошуки «правильної для окупантів» біографії часто ініціювалися жінками, оскільки для чоловіків за життя під ворогом така відверта брехня самоусвідомлювалась як слабкість та боягузтво. Жінці й те, і інше було немовби дозволеним. Отже, чоловіки воліли погоджуватися зі своїми «боягузками»-дружинами, «боягузками»-сусідками, приятельками. За їхньою пропозицією вдома вивішувалися портрети предків-дворян, змінювалися прізвища:

> «Анна Соломонівна зараз же вхопилася за цю нагоду: "А чому б вам, Олександре Гавриловичу, і не стати дворянином? У вас таке інтеліґентне обличчя, що ви можете зійти й за князя […] Анна Соломонівна зраділа та вирізала цей портрет разом із портретом ґенерала Меєндорфа. "Перший буде ваш батько, а другий – дядя по матері. Дивіться, ви схожі з вашим батьком як дві краплі води"»[56].

Їхніми зусиллями та зв'язками шукалися, знаходилися люди (чи то засоби) для виготовлення нових документів («Я достала мужу паспорт, но нужна была фотография. Нашла одного человека на окраине города, он сказал, что он мастер на все руки»[57]).

---

[53] Дневник Лашкевича Х.Г. [Електронний ресурс]: http://dnevniki-okkupacii.narod.ru/lashkevich-dnevnik.html

[54] *Хемлин М.* Про Берту // Знамя. – 2007. – №1 [Електронний ресурс]: http://magazines.russ.ru/znamia/2007/1/he5.html

[55] Микола Якович К., 1931 р.н., с. Олександрівка-2, Старобешівський р-н Донецької обл. (запис зроблено В.Бондаревою 2009 р.) // Особистий архів автора.

[56] Дневник Лашкевича Х.Г. [Електронний ресурс]: http://dnevniki-okkupacii.narod.ru/lashkevich-dnevnik.html

[57] Письма супругов Индикт, г. Харьков: Свидетельства, письма, дневники [Електронний ресурс]: http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/testimonies/indikt.asp

По-новому було опановано бажаний для радянської влади концепт бідності. За німців бути бідною легко, адже багатіти ні з чого. Однак сама процедура демонстрації бідності мала нові, у тому числі й ґендерно модифіковані ознаки. По-перше, бути бідною означало «погано жити за совєтів». По-друге, це означало не бути пограбованою, позбавленою останнього майна, а з тим – зберегти цінні для обміну на харчі речі. По-третє, акцентована в одязі бідність (навіть неохайність і маніфестована некрасивість) вирішувала важливі завдання: приховувала жінку як об'єкт сексуального домагання:

> «– Ти чого сиднем сидиш? Піди, прогуляйся. Та стареньку сукню надінь, чого наряджатися не за часом!
> І вона покірно надягала стареньке, пов'язувала голову рваною хустинкою, узувала стоптані туфлі. Але й з цих обносків, усьому наперекір, нестримно та переможно виривалась її молода врода. І Тарас тривожно зітхав: "Ось до чого дожив! Уроді рідної доньки не радий!"»[58].

Зловживання службовим становищем або його використання також було практикою, яка допомагала спільноті виживати, ховатися та годуватись у 1920–1930-х рр. Ідеться про видачу фальшивих медичних довідок, перепусток, інших документів. Так само і про крадіжки як привласнення того, із чим «працювали». Найбільшою цінністю, чи то за часів радянського голоду, чи за окупації, характеризувалися робочі місця, пов'язані з продуктами – їх привласнення мало характер і простих крадіжок, і «творчого» використання:

> «У жандармерію я поступила на посаду прибиральниці […]. Пропрацювавши чотири – п'ять місяців, мене розрахували за те, що ми крали продукти»[59]; «Бабушка Оришка моя украла у німців косу. Кузня була отут [показує] і костьол здоровий, їсти варили, і стояла коса німців, вони нею косили. Бабушка вкрала й однесла до когось»[60]; «Б. пропонувала робітникам рубати риб'ячі голови, щоб було побільше м'яса, і ці голови ми нелеґально передавали полоненим бійцям Червоної армії»[61].

Певним чином використання «службового» чи навіть «особистого» становища набувало ґендерного модусу: ідеться про інформацію та засоби її розповсюдження через так зване «сарафанне радіо» («одна бабка сказала»). Слід визнати, що джерелом інформації про збір дівчат і хлопців на примусові роботи, про облави, розшук євреїв могли бути як жінки, так і чоловіки. А от, власне, поширення відбувалося завдяки жіночим мережам спілкування:

> «Дядько Ігнат прийшов: "Дівчата! Сообщіть всім, шоб розбігалися, хто куди може!". Хто в комиші, хто куди поховався. Нємці ходили

[58] *Горбатов Б.* Непокорённые [Електронний ресурс]: http://militera.lib.ru/prose/russian/gorbatov1/01.html
[59] Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-1838. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.35.
[60] Респондент А., 1930 р.н., Луганська обл. (запис зроблено В.О.Бондарєвою, 2009 р.) // Особистий архів автора.
[61] ДАДО. – Ф.Р-6243. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.28.

> по хатам, а молодьож порозходилася… Так і сиділи по три дня. Питали: "А де ваша дочка?"."Пішла міняти хліба…". І шо? І шукай її. Так і осталися. Нікого не забрали. Із Феніно нікого не забрали»[62].

Ці мережі мали неабияке значення для рятування та виживання. Однак марковані як незначущі «бабські» часто-густо страшні звістки не сприймалися серйозно. Наслідком такого знецінення були криваві розправи, відправка на примусові роботи тощо.

Слід підкреслити, що цінність жіночих інформаційних мереж не зводилася тільки до прагматичних завдань рятування тих чи інших людей. Інформація, що її жінки передавали одна одній, була важливою як у сенсі можливості «не занепасти духом» («Набокіна дуже часто приносила до нас на квартиру радянські листівки, а також повідомляла нам про події на фронті... Повідомлення ці вона дізнавалася по радіо або від обізнаних осіб»[63]), так і щодо ймовірного вибору стратегії поведінки. Чутки про успіхи Червоної армії могли вберегти людину від зради сусідів чи надихнути на порятунок солдатів або євреїв, щоб, власне, цим «звітувати» перед радянцями.

Інші, так само освоєні ще за часів радвлади, практики «роботи на ворога» полягали в імітації трудової активності, саботажі, умисному неробстві, за яке, однак, можна було отримати гроші та пайок:

> «Служба у житловідділі управи на перших порах заспокоїла її. Працювати ніхто не хотів. Сиділи, гризли зернята. Лушпиння спльовували в порожні шухляди письмових столів.
> – Плюйте, дівчата, плюйте, – говорила їм Зоя Яківна, головбух відділу. – Тільки переконливо вас прошу, коли німець увійде вдавайте, що ви працюєте. Робіть вигляд, переконливо вас прошу»[64].

Ще один ракурс наявності попереднього досвіду виживання полягає в тому, що спільнота підрадянської України пережила не меншу катастрофу, ніж війна та окупація. Л.Нітгаммер, аналізуючи усні свідчення жінок на окупованих німецьких землях, виявив як імпліцитне акцентоване очікування зґвалтування[65]. Очікування, що притаманне чи то спогадам, усним свідченням, чи то офіційно зафіксованим особовим документам доби – це очікування голоду. Цей досвід не було забуто, стерто з пам'яті. На допиті, котрий відбувся наприкінці 1943 р. щодо роботи в публічному домі, одна з «баришень», Віра Глазунова (1912 р.н.), розповідала свою біографію: «У 1934 році я з цим чоловіком розійшлася з причини поганого характеру в нього. Від цього чоловіка я мала двох дітей, котрі померли до 1933 року»[66]. Голод був «ключовою подією доби», а відтак – простором набутих, і для тих, хто вижив, ефективних

---

[62] Микола Якович К., 1931 р.н., с. Олександрівка-2, Старобешівський р-н Донецької обл. (запис зроблено В.Бондаревою 2009 р.) // Особистий архів автора.

[63] ДАДО. – Ф.Р-326. – Оп.2. – Спр.92. – Арк.20.

[64] *Горбатов Б.* Непокорённые [Електронний ресурс]: http://militera.lib.ru/prose/russian/gorbatov1/01.html

[65] *Нитхаммер Л.* Вопросы к немецкой памяти: Статьи по устной истории. – Москва, 2012. – С.192–213.

[66] ДАДО. – Ф.Р-1838. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.34.

стратегій дії. Певні ресурси та стратегії були специфічно жіночими, саме вони стали підґрунтям виживання й життя за умов окупації. Їх внутрішня інтенція описувалася простою формулою: «Їсти та годувати».

Жіночі стратегії протидії й виживання

Аналізуючи ґендерні особливості пережитого досвіду Голодомору, О.Кісь виявила основні жіночі стратегії протидії та виживання. Перша здійснювалася через пасивний (приховування майна, продуктів) чи активний («бабські бунти») спротив і намагання леґітимно відстояти свої права. Стратегії виживання з виразним ґендерним маркуванням було позначено продажем та обміном жіночого майна на продовольство, жіночою взаємодопомогою, передачею дітей до державних дитбудинків, жіночим тілом[67]. Опрацьовані нами документи дають підстави констатувати, що жінки в роки окупації задіяли майже всі ці стратегії й ресурси. Єдина суттєва відмінність полягає в тому, що дітей (особливо якщо йшлося про єврейських) передавали не до сиротинців, а до інших сімей. Пасивний спротив, пов'язаний із приховуванням майна та продовольства, проявляється у свідченнях фактично кожної людини, котра пережила окупацію. Важливо підкреслити, що ця стратегія розповсюджувалася не тільки на власне, але й на державне чи колгоспне майно:

> «А Тунічка була депутатом облсовєта, комуністка до войны […] Когда вже в колхозі забрали всіх, їй поручили председательствовать. Она бачить: немці підходять. Она взяла і все людям роздала: зерно, овці – усе роздала людям, шоб нічого не осталось у колхозі. Два года пробула під немцами, і ніхто і слова не сказав!»[68].

Щодо активного спротиву – «бабських бунтів», їх зафіксувала при відступі радянська влада (причому аналогічні події за участі жінок пригадують і очевидці відходу німецьких військ). Такі вияви активності були пов'язаними з намаганням урятувати майно, від чого залежало подальше життя громади:

> «За останні дні в деяких районах Сталінської області, у зв'язку з роботами щодо демонтажу й евакуації обладнання шахт, а також підготовкою їх до виведення з ладу, мали місце гострі а[нти]/р[адянські] прояви волиночного характеру з боку окремої частини робітників та, особливо, жінок. […] Жінки, обеззброївши сторожову охорону шахти, порвали телефонний зв'язок, відібрали вибухові матеріали й вкинули їх до резервуару з водою, потім вимкнули електроенергію, узяли її (шахту – *О.С.*) під свою охорону»[69].

[67] *Кісь О.* Пережити смерть, розказати невимовне: ґендерні особливості жіночого досвіду Голодомору // Українознавчий альманах. – Вип.6. – К., 2011. – С.103–104.

[68] Микола Якович К., 1931 р.н., с. Олександрівка-2, Старобешівський р-н Донецької обл. (запис зроблено В.Бондаревою 2009 р.) // Особистий архів автора.

[69] Див.: *Бажан О.* Общественные настроения в Украинской ССР в первые дни Великой Отечественной войны (по документам Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №2. – С.45–46.

Спроби леґітимного відстоювання власного продовольства – через скарги на нацистських мародерів та місцевих поліцаїв – зафіксовано в документах військової адміністрації та усних свідченнях:

> «Як-то прийшли немці опять, а мати говорить: "А ну бєгі, Ніколай, за комендантом!". Оні поворачиваються: "Комендант! Комендант!" [Говорить із німецьким акцентом, змінюючи голос], – і тікать. Бояться ж! Он же грамотно об'ясняв! Вот такіє дела при немцах билі»[70].

Картинами продажу та обміну жіночого майна сповнені як офіційні відомості військових адміністрацій, так і щоденники, усні свідчення, художні тексти. Важливо підкреслити, що жінки міняли на харчі здебільшого власні одяг, взуття, прикраси, при цьому не пускаючи у хід речі своїх чоловіків. З одного боку, це пояснюється тим, що бартерні стосунки встановлювалися саме між жінками, з іншого – майно чоловіка було недоторканним, адже існувала стійка віра в те, що допоки воно є, останній – живий.

Запровадження стратегії жіночої взаємодопомоги суттєво розширювало кордони «своїх» навіть у тих ситуаціях, коли межа між «своїми» та «чужими» була нечіткою. Намагаючись віднайти принципи й механізми самоідентифікаційних процесів за умов окупації, дослідники формують різні концепти, у тому числі «національного солідаризму», «радянськості», «українського народу». Однак жоден із них не може надати остаточної відповіді на запитання: хто, коли та в який спосіб був позначений для людей «своїм», а хто – «чужим», або «не нашим»? В умовах окупації особистісний тип соціального зв'язку набував акцентованого значення. Щодо жінок, то кордони «своїх» у них вочевидь були розширеними за рахунок тих, із ким солідаризувалось їхнє серце та практики – жінок із дітьми, просто дітей, хворих, поранених, немічних і безпорадних:

> «Іноді через наше село гнали тисячні колони полонених. Жінки виносили їм картоплю, яблука – хто що мав. Конвоїри дивились на це крізь пальці»[71].
>
> «Моя сусідка Бирюкова добре знала, що мій чоловік – комуніст, і що я бідую. Вона сама прийшла до мене та запропонувала мені роботу, влаштувала в їдальню консервного заводу. Мені Бирюкова часто виписувала рибу, масло й інші продукти. І завдяки цьому я годувала своїх дітей та матір»[72].
>
> «Самовільно залишивши роботу, я з дому нікуди не виходила. Дістала довідку про хворобу… У цей період проходило масове відправлення дівчат до Німеччини. Начальниця жіночого відділу, перевіривши в мене на дому мої довідки, зробила позначку про це в картці, чим урятувала від Німеччини»[73].

---

[70] Микола Якович К., 1931 р.н., с. Олександрівка-2, Старобешівський р-н Донецької обл. (запис зроблено В.Бондаревою 2009 р.) // Особистий архів автора.

[71] *Корсун В.* Спогади // Проект: 1939–1945 рр.: Ненаписана історія [Електронний ресурс]: http://texty.org.ua/pg/article/solodko/read/21893

[72] ДАДО. – Ф.Р-6243. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.27.

[73] Там само. – Ф.Р-1838. – Оп-1. – Спр.13. – Арк.1.

Участь у мережах жіночої солідарності, з одного боку, була варіантом персонального вибору кожної, з іншого – ґрунтувалася на архаїчних практиках дару[74]. Виходячи з принципу «даю, щоб ти дала/дав», жінки не очікували миттєвої вигоди, вони ніби зобов'язували «вищі сили» побачити дар і спонукати незнайомих людей до того, щоб ланцюг добра не переривався та спрацьовував «потім» чи «десь там, де воювали/переховувалися діти або чоловіки». Зрозуміло, були й інші, більш прагматичні мотивації, у тому числі створення «факту біографії», зобов'язання матеріальної віддяки, формування символічного капіталу тощо.

Найбільш складною для аналізу через брак джерельної бази та дискусійність термінології («ґендерцид», «горизонтальна колаборація», «проституційні відносини», «примус до проституції», «секс за бартером» тощо[75]) є стратегія виживання, пов'язана з використанням тілесного ресурсу. Якщо спробувати окреслити всі можливі сценарії, то першою, відправною, точкою може бути позначене не тіло як сексуальний об'єкт, а тіло – як фізична оболонка життєвих процесів. Ідеться про обмін «життя на життя». Центральною фіґурою такого обміну поставали літні жінки. «Тіло для смерті», «тіло, якого не шкода» або «життя, котрого не шкода» – це один із механізмів поведінки жінок старшого віку: «Мы всё, что было с собой, поели. Бабушка говорит: "Я самая старшая, я пойду на разведку". Пошла она в город»[76]. Ці, ще «невидимі» для історичних дискурсів, жінки в умовах окупації впевнено призначали себе головним «витратним матеріалом»: вони вільно пересувалися забороненими для руху людей територіями, вступали у сутички з мародерами та грабіжниками, переховували молодших членів родини, за потреби брали на себе провину в діях, що їх окупаційна влада позначала як злочин.

Слід визнати, що така стратегія діяла й для певної кількості молодих дівчат, котрі були переконаними носіями радянської чи української національної ідентичності. Різниця, щоправда, полягала в тому, що літні вирішували переважно прагматичні завдання виживання родини, а юні жінки обирали стратегію «недаремної смерті» – заради ідей та подій експресивного порядку.

Інші сценарії стратегії використання тілесного ресурсу можуть бути позначеними як тіло в обмін на власне життя; тіло в обмін на життя інших (діти, чоловік, батьки); тіло в обмін на їжу; тіло в обмін на порятунок від примусових робіт:

> «– А в нього була жінка наша. – Так яким чином вона погодилася вийти за нього заміж: він же був поліцаєм? – Та як… Заставив жениться. Сказав, шо як не согласиться, застреле її»[77].

---

[74] *Мосс М.* Очерк о даре: Форма и основание обмена в архаических обществах // *Его же*. Общества. Обмен. Личность. – Москва, 1996. – С.85–111.

[75] *Brownmiller S.* Against Our Will: Men, Women and Rape. – New York, 1975. – 472 p.; *Card C.* Rape as a Weapon of War // Hypatia. – 1996. – №4. – P.5–18; *Mühlhäuser R.* Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945. – Hamburg, 2010. – 410 s.; *Beck B.* Rape: The Military Trials of Sexual Crimes Committed by Soldiers in the Wehrmacht, 1939–1944 // Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany. – Oxford; New York, 2002. – P.255–273.

[76] Тетяна Опанасівна Г., 26.07.1926, с. Троїцьке, Попаснянський р-н Луганської обл. (запис зроблено О.Бабкіною, 2010 р.) // Особистий архів автора.

[77] Респондентка А., 1930 р.н., Луганська обл. (запис зроблено В.О.Бондаревою, 2009 р.) // Особистий архів автора.

> «Користуючись своїм становищем, Усач зґвалтував Пациоріну. Він лякав її долею її дітей»[78].
> «Одна мамина знайома залишилася в окупації з двома дітьми, котрі гинули від голоду. І німці, що жили в них, почали їх підгодовувати. З одним із них – якимось вищим чином – вона жила до приходу наших і їхати до Німеччини відмовилася»[79].
> «Поїздка до Німеччина була страшною справою і я вирішила краще провести час з одним німцем і тим самим відкупитися. І я була з німцем-лікарем не більше трьох разів»[80].

Кожен із цих сценаріїв міг бути варіативним, таким, що змінювався залежно від зовнішніх обставин та внутрішніх настанов. Подеколи мало місце очевидне насилля, іноді – насилля було прихованим, замаскованим під «власний вибір» жінки. Насильниками поставали як окупанти, так і поліцаї й місцеві жителі (сусіди, знайомі). Випадки насильницьких дій щодо жінок та примушування до сексуальних стосунків зафіксовано як в еґо-документах, так і в офіційних відомостях про діяльність партизанських загонів і підрозділів повстанської армії[81].

В.Гінда зауважує, що була «категорія жінок, які вправно використовували власне тіло у розправі зі своїми недругами, або в намаганнях заволодіти чужим майном»[82]. Художні тексти та еґо-документи дають всі підстави розглядати й аналізувати цю стратегію виживання. Більше того, такі стратегії виживання, що їх запроваджували жінки та чоловіки, дають змогу унаочнити проблему «поганих своїх», яка на сьогодні певною мірою проявлена в дослідженнях з історії Голокосту в Україні, але очевидно, що вона мала значно ширші кордони. Однак була й інша категорія жінок, котрі свідомо – як у межах промовленої радянської ідентичності, так і національного патріотизму, а також у рамках індивідуального, позаідейного вибору – «обмінювали тіло» на життя інших, чужих, не пов'язаних кровними узами людей:

> «Бирюкова (звинувачена в роботі на ворога та інтимних стосунках із німцем – шефом рибокомбінату – *О.С.*) намагалася прийняти на фабрику всіх тих, кому загрожувала небезпека від

[78] Дневник Лашкевича Х.Г. [Електронний ресурс]: http://dnevniki-okkupacii.narod.ru/lashkevich-dnevnik.html

[79] Из воспоминаний харьковчанки Л.Р.Алкснис «Моя война» // Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. – Санкт-Петербург, 2013. – С.471.

[80] Цит. за: *Гінда В.* Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях [Електронний ресурс]: http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamy-terytoriiakh

[81] Див.: *Тэк Н.* У партизан: судьба женщин // Женщины на краю Европы. – Минск, 2003 [Електронний ресурс]: http://wmw.gender-ehu.org/publications.htm; Гогун А. Сталинские коммандос: Украинские партизанские формирования, 1941–1944. – Москва, 2012. – 526 с.; «…Создать невыносимые условия для врага и всех его пособников…»: Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: Док. и мат. / Авт.-сост. А.Гогун, А.Кентий. – К., 2006. – 430 с.; *Антонова Т.* Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА // Український визвольний рух. – Зб.9. – Л., 2007. – С.138–147; *Петренко О.* Женщины, насилие и украинское повстанческое движение в годы Второй мировой войны: Программа конференции [Електронний ресурс]: http://www.dhi-moskau.de/fileadmin/pdf/Veranstaltungen/2012/Programm_2012-12-07_ru.pdf

[82] *Гінда В.* Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях [Електронний ресурс]: http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamy-terytoriiakh

німецького командування – дружин комуністів, євреїв (тих, хто мав єврейських дітей), комуністів, комсомольців»[83].

Одним із варіантів використання тіла як ресурсу виживання була робота в борделях. Розмірковуючи над мотивами, котрі приводили жінок до такого роду праці, О.Будницький зауважив, що «за відомостями військових трибуналів переважна більшість тих, хто йшов служити в борделі – це були незаміжні дівчата чи доволі молоді, як правило бездітні, жінки»[84]. Наша інформація з приводу демографічних показників та мотивів праці в будинках розпусти уривчаста, однак дещо суперечить цій думці. Не виключено, що Сталінська область, механізм роботи борделів в якій було розкрито завдяки допитам, проведеним співробітниками Комісії з розслідування злочинів фашистів, є унікальною. Ці матеріали варті того, щоб їх проаналізувати.

Так, підслідна Лідія Петрівна Боровик, 1914 р.н., удова з 1942 р., мала доньку Людмилу. Улаштувалася на роботу в бордель 8 липня 1943 р. Пояснювала це так: «Джерел до існування не було в мене»[85]. Далі вона назвала слідчому знайомих «баришень», про яких мала певні відомості. Підготовлений у процесі слідства список складався з тринадцяти позицій:

«1. Ніна, заміжня, був у неї хлопчик, жила в Макіївці з матір'ю
2. Клава, мала 1 дівчинку, жила десь біля шахти
3. Нюся, мала 1 хлопчика, вона сестра Клави
4. Шура, 32 роки, її сестра працювала прибиральницею
5. Тамара, їй 25 років, заміжня
6. Марія Силутіна, 22 роки, був у неї батько й мати, вона виїхала з німцями
7. Рая, 27 років, мала 1 хлопчика
8. Марґот Ільїна, літня, товариська
9. Валя Запорожець, брюнетка, у неї у Дніпропетровську брат
10. Віра Глазунова, заміжня [розлучена, 1912 р.н., двоє дітей померли до 1933 р.]
11. _____
12. _____
13. Надя з села»[86].

П'ятеро з чотирнадцяти (з урахуванням самої Л.Боровик) фіґуранток списку мали дітей; трьох підслідна назвала заміжніми; натомість молодою, бездітною та незаміжньою можна визначити тільки одну жінку. Досвід бордельних «баришень» із міста Сталіно – не історія легковажності, це – очевидне використання тілесного ресурсу задля можливості їсти та прогодувати. Дуже промовисті заклеєні 11-й і 12-й рядки списку, де було зазначено імена та прізвища ще двох жінок. Хто вони? Чому слідчий приховав їх від подальшого розслідування? Ким вони були для нього або для тих, хто за них просив? І, головне, скільки таких «заклеєних рядків» отримали військові трибунали?

[83] ДАДО. – Ф.Р-6243. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.27–28.
[84] *Будницкий О.* Сексуальные преступления вермахта: Интервью [Електронний ресурс]: http://echo.msk.ru/programs/netak/693919-echo/
[85] ДАДО. – Ф.Р-1838. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.32.
[86] Там само.

Слід визнати, що інколи громада після окупантів пильно оберігала свої секрети, захищала «гулящих», виправдовувала їх, а подеколи сприяла подальшим «перекроюванням біографій» через зміну місця мешкання, одруження, «втрату документів» тощо:

> «[…] гуляла одна, але нікого не виказала, мамка ходила потім за неї просити. Та їй і не було нічого. Бо просили і мамка, і тьотка Шура Демідова. Багато разів ходили – доказували, шо Надька та жила з Лефером тим, але нікого не виказала»[87].
> «Ліза Петренчиха гуляла з німцями як хотіла… Але ніхто в Лізу каменем не кидав, хоча німці були ворогами. Говорили про це тихо й співчутливо… Їй-то жити залишилося всього нічого. Хіба ж вона винна, що війна?»[88].

Зафіксований у радянському дискурсі окупації міф про «всенародне засудження» таких жінок не витримує документальної перевірки. За справді неґативного ставлення до «нерадянської поведінки» певних жінок спільнота у своїх оцінках завжди виходила з конкретних обставин, ситуацій, характеристик її учасників тощо. За даними Т.Вронської, і сама радянська влада, незважаючи на проголошений курс на переслідування жінок, «викритих у добровільних інтимних або близьких стосунках з особовим складом окупаційних військ, або чиновниками каральних та адміністративних органів», масових і системних репресій не розгорнула[89].

***

Підсумовуючи, зазначимо, що історія жінок, які пережили/не пережили окупацію – це проблема, до розв'язання котрої вітчизняні й зарубіжні дослідники тільки підходять. Вимушене або «сором'язливе» мовчання у цій темі пов'язане як із певними труднощами інструментального характеру, так і з продовженням акцентуації панівного радянського дискурсу, що описував «однакове страждання однакових жінок». Досвід жінок на окупованих землях був різним, не лінійним, він зумовлювався як соціально-демографічними показниками, так і особливостями окупаційного режиму, місцем проживання, наявністю чи відсутністю «своїх» чоловіків, власним вибором та усвідомленою ідентичністю жінок.

Факти й документи, проаналізовані нами, дають змогу стверджувати, що владний погляд на жінку був «ресурсним» як із боку «совєтів», так і окупантів. Радянські настанови пропонували жінкам «стати замість чоловіків» і тим сприяли певній інверсії ґендерних порядків. Для підрадянської України надзвичайно важливими були навички виживання за умов «внутрішньої колонізації», що їх упродовж 1920–1930-х рр. створювала влада та котрі в майже

[87] Анна Павлівна Т., 1930 р.н., м. Донецьк (запис зроблено автором 2007 р.) // Особистий архів автора.

[88] *Щербакова Г.* Рассказ для Димы // *Её же.* Кто из вас генерал, девочки? – С.197.

[89] *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці (1917–1953 рр.). – К., 2013. – С.302.

незмінному вигляді було застосовано як ефективні механізми виживання за окупації: переписування біографії, маніфестована бідність, досвід у стосунках із бюрократією, формування інформаційних мереж тощо. Частина з опрацьованих жінками навичок набувала виразного ґендерного модусу.

Можна констатувати, що для жінок досвід окупації був вписаним у попередній досвід катастроф. Очікування голоду – найбільш акцентоване в усіх видах джерел особового походження. Є підстави стверджувати, що стратегії жіночого досвіду виживання вже було напрацьовано в умовах голодового катаклізму. Найбільш розповсюдженими стали пасивний та активний спротив, не політичний, однак такий, що міг проявлятися й через леґальні форми; обмінні практики, у тому числі такі, котрі здійснювалися в очікуванні віддалених у часі наслідків; жіноча взаємодопомога, що суттєво розширювала простір «своїх» завдяки приєднанню до нього численних та різних за віком, статтю, національністю, походженням «чужих»; використання тілесного ресурсу.

Досвіди виживання/життя/смерті жінок в умовах окупації були різними, однак загальною тенденцією ставало створення певної ієрархії цінностей, найголовнішими серед яких були вижити та вберегтися. Цим прагматичним завданням зумовлювалися різні практики – від свідомого подвигу до пасивного чекання; від ситуативного спротиву до визнання «чужих» силою та владою; від еґоїстичної насолоди життям до щирого співчуття «нещасним загарбникам»; від готовності померти за чужих і своїх дітей до згоди працювати в публічному домі; від ситуативної зрадницької поведінки до втіленого бажання «стати до боротьби».

Жіноча історія окупації ще має набути свій повноцінний масив джерел, власні аналітичні підходи та методи. Вивчення приватних жіночих стратегій може значною мірою підірвати концепт «єдності» й «однаковості», вплинути на зміни політик пам'яті, переводячи їх із режиму мовчазного співчуття/засудження в режим розуміння та аналізу.

The article examines the women's experience of survival and every day life in conditions of occupation of Ukraine in World War II. It analyzes the factors that determined the differences of female survival, life or death under occupation. Moreover, it characterizes internal and external intensions of "correct female behaviour" and its conversion into the practice of women's life. The research analyzes the survival strategies and resources that can be marked as specifically feminine.

Keywords: *women, women's experience, everyday life, occupation, World War II, survival strategies, intentions.*

УДК 94 (477) «1939/1945»

Д.М.Титаренко *

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НА ДОНБАСІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Характеризуються сутність та особливості культурного життя на території Донбасу в період нацистської окупації. Розглядаються основні інституційні й позаінституційні його прояви, діяльність театральних установ, бібліотек, музеїв, осередків національно-культурної організації «Просвіта», висвітлюється роль і місце в духовному житті населення свят, пам'ятних дат, найбільш типових комеморативних практик. Звернуто увагу на роль друкованої пропаґанди, кінематографа та радіомовлення як засобів формування картини світу, популяризації певних культурних стереотипів.

Ключові слова: *Донбас, Україна, військова адміністрація, нацистська окупація, культурне життя, пропаґанда.*

Незважаючи на те, що історія Другої світової наразі перебуває у центрі уваги вітчизняних дослідників, характеризується появою та боротьбою інколи абсолютно діаметральних поглядів стосовно перебігу війни, дій різних політичних акторів, суспільних реакцій та стратегій поведінки і виживання пересічної людини в умовах военного лихоліття, низка проблем поки що належного висвітлення не знайшла. Одна з них пов'язана з особливостями проявів культурного життя під час нацистської окупації, особливо в тих реґіонах України, які й напередодні війни відзначалися багатомірністю культурних процесів. До їх числа, безумовно, належав і Донбас. На характер та параметри культурного життя тут не міг не вплинути цілий комплекс соціально-економічних, політичних та етнодемографічних чинників – висока питома вага російського й російськомовного населення, поліетнічний склад мешканців, значний рівень урбанізації, бурхливість міґраційних, соціокультурних та економічних процесів 1920–1930-х рр., що мало наслідком наявність тут значної кількості людей із різним, часто діаметрально протилежним ставленням до режиму. Свою роль відігравали й політичні фактори, які проявилися вже під час окупації – доволі високий рівень лояльності до радянської влади частини населення, у тому числі інтеліґенції, діяльність на території реґіону не лише радянського підпілля й партизанів, але й українських націоналістів, які намагалися поширити свій вплив на всі сфери громадського життя, також і культурну, близькість лінії фронту, що суттєво впливало на настрої та очікування. Перебіг культурних процесів на Донбасі не в останню чергу зумовлювався тим, що весь час окупації він входив до зони військової адміністрації, де суспільні процеси характеризувалися певною специфікою.

* *Титаренко Дмитро Миколайович – доктор історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту (на час проведення в деяких районах Донецької й Луганської областей антитерористичної операції навчальний заклад переведено до м. Кривий Ріг)*

E-mail: titarenko_tit@ukr.net

Слід зазначити, що деякі аспекти означеної проблематики певною мірою вже знайшли відображення в українській та зарубіжній історіографії[1]. Водночас складність і трагічність процесів, що відбуваються зараз у реґіоні, високий рівень політичної інструменталізації подій Другої світової й, зокрема, німецько-радянської війни як її складової, роблять необхідним їх більш детальний аналіз в антропоцентричному вимірі на базі не лише українських, але й зарубіжних архівних джерел, матеріалів усної історії.

Культурне життя на Донбасі в контексті ідеології війни

В основу політики, що реалізовувалася на окупованій території у сфері культури, було покладено іманентно притаманні нацистській ідеології принципи расової та культурної зверхності німців, тези про неповноцінність, відсталість і культурну неспроможність слов'ян. Саме нацистські ідеологеми значною мірою леґітимізували численні факти конфіскації та пограбування культурного надбання українського народу.

За цих умов ключовими чинниками, які визначили можливості прояву культурного життя на Донбасі, стали прагнення окупаційної влади створити належні умови для відпочинку військовослужбовців вермахту, максимально забезпечити спокій і стабільність у своєму тилу; намагання мешканців шляхом роботи в культурницьких інституціях знайти джерело одержання засобів для існування, а також використати будь-які леґальні можливості для задоволення своїх духовних запитів. Реґулювали й санкціонували прояви культурного життя органи військової адміністрації, підрозділи пропаґанди, штаби військових частин, структури оперативного штабу райхсляйтера А.Розенберґа. Можливість хоча й мінімального функціонування культурної сфери було забезпечено завдяки позиції органів місцевого самоврядування, які займалися не лише створенням елементарних матеріальних умов існування закладів культури й освітніх установ, але в багатьох випадках і визначенням змісту їх діяльності.

Важливе місце в налагодженні роботи установ культури належало ініціативі працівників бібліотек, музеїв, архівів, театрів, зацікавлених в одержанні засобів до існування, а, отже, у роботі, ентузіастів, відданих справі збереження історико-культурної спадщини. Певну роль в ініціюванні проявів культурного життя відігравали також і члени Організації українських націоналістів, які прибули на схід України, представники проукраїнськи налаштованої місцевої громадськості, для яких робота культурницьких осередків відкривала

[1] *Нікольський В.М.* Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – К., 2001. – С.38–68; *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті рр. / Пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеєв; передм. Г.Немирі. – К., 2002. – С.394–398; *Титаренко Д.М.* Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): Дис. … канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – С.135–165; *Добров П.В.*, *Бистра М.О.* Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк, 2006. – С.77–116; Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Известные и неизвестные страницы истории. – Донецк, 2008. – С.138–149; *Гріділа І.М.* Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – Донецьк, 2010. – С.254–255, 299–301; *Penter T.* Kohle für Stalin und Hitler: Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. – Essen, 2010. – S.249–268 та ін.

можливості леґального впливу на свідомість місцевого населення, здійснення українізаційних заходів.

Територія Донбасу, перебуваючи весь час окупації у складі зони військової адміністрації, стала ареною здійснення впродовж двох років специфічного інтеркультурного діалогу, який реалізовувався двома ключовими дійовими особами – окупантами в особі військовослужбовців вермахту та місцевим населенням. «Образ ворога», що склався у свідомості німецького вояка під впливом ідеологічної індоктринації, як одну зі складових включав формування відчуття переваги, у тому числі культурної, щодо місцевого населення. Багато солдатів, оброблені нацистською пропаґандою, уявляли себе учасниками ідейного «хрестового походу», покликаного захистити європейську цивілізацію та німецьке суспільство. Неґативне ставлення до більшовизму перетиналося з глибокою неприхованою зневагою до культурно-мистецьких цінностей місцевого, «тубільного» населення, відвертим нехтуванням його культурою. Поведінка німецьких військовослужбовців зумовлювалася не лише насаджуваними нацистською пропаґандою расовими стереотипами та ідеологічними штампами, але й власними спостереженнями. У спогадах солдатів Східного фронту, зокрема його південного крила, доволі часто згадується про низький рівень життя населення, брак харчів, поганий одяг, жалюгідні житлові умови, проблеми з гігієною тощо[2].

Водночас під впливом контактів із місцевим населенням та знайомства з його духовним світом, культурними проявами й інститутами уявлення, що склались у свідомості німецького солдата, нерідко зазнавали деконструкції та еволюції. Багато з побаченого на окупованій території СРСР не вкладалося у сформовану картину світу. Не в останню чергу це були індустріальні пейзажі Донбасу. Ось як, наприклад, описав свої враження від Маріуполя К.Маєр – один із найкращих танкістів вермахту, на той час командир розвідувального батальйону танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер»: «Стою на найвищому місці праворуч від дороги й вивчаю Маріуполь, що лежить за декілька кілометрів… Величезне місто з його сталеливарними заводами, верфями, аеродромами […] все ж таки вражає мене»[3]. Емоції, які викликав у німців індустріальний центр реґіону – місто Сталіно (під час окупації – Юзівка, зараз – Донецьк), відбилися у звітах командування 49-го гірськострілецького корпусу (жовтень 1941 р.)[4].

---

[2] *Кунов К.* Свинцовый ливень Восточного фронта / Пер. с англ. С.Малышкина. – Москва, 2009. – С.74; *Меллентин Ф.В.* Танковые сражения: Боевое применение танков во Второй мировой войне: 1939–1945 гг. / Пер. с англ. В.Д.Кайдалова. – Москва, 2006. – С.184; *Люк Х. фон.* На острие танкового клина: Воспоминания офицера панцерваффе / Пер. с англ. А.Колина. – Москва, 2008. – С.114; *Вюстер В.* В аду Сталинграда: Кровавый кошмар вермахта. – Москва, 2010. – С.161–162; *Нидермайер Г.* Эсэсовская «гвардия» в бою: фронтовые мемуары ветеранов 1-й танковой дивизии СС «Лейбштандарт Адольф Гитлер». – Москва, 2011. – С.171–172; *Вольфзангер В.* Беспощадная бойня Восточного фронта / Пер. с нем. Ю.Бема. – Москва, 2010. – С.53–56; *Беккер Х.* На войне и в плену: Воспоминания немецкого солдата: 1937–1950 / Пер. с англ. А.А.Андреева. – Москва, 2012. – С.18, 21–25, 44–45; *Фертен Х.* В огне Восточного фронта: Воспоминания добровольца войск СС / Пер. с англ. М.Свириденков. – Москва, 2008. – С.132–133, 176–177.

[3] *Майер К.* Танки СС в бою: Танковая гвардия Гитлера / Пер. с нем. А.Уткина. – Москва, 2008. – С.197.

[4] Див.: Bundesarchiv-Militararchiv (далі – BA-MA). – RH 24-49/164 – Gen. Kdo. XXXXIX Geb. A.K., Abt. I c, Bericht über Industriegebiet Stalino, v. 1.11.41.

Навіть існуючи в умовах окупації, виконуючи відведену новою владою утилітарну роль, котра полягала передусім у створенні умов для відпочинку військовослужбовців вермахту, санкціоновані культурні інституції та досвід повсякденного спілкування з місцевим населенням тією чи іншою мірою знайомили окупантів не лише з матеріальною, але й з духовною культурою завойованої території – мовою, піснями, музикою, особливостями церковних відправ тощо. Доволі показовим свідченням леґітимації культурної сфери можна вважати заплановане відвідання командувачем тилового району групи армій Б ґенералом Е.Фридерічі під час інспекційної поїздки 6–15 вересня 1942 р. театрів у Маріуполі та Юзівці[5]. Знайомлячи вояків із культурними надбаннями українського народу, культурницькі осередки впродовж війни, що затягувалася, сприяли позбавленню частини німців уявлень, сформованих під впливом нацистської пропаґанди.

Водночас доречним видається запитання про те, якою мірою населення було готове сприйняти культурний код окупантів? Відповідь доволі неоднозначна, особливо з огляду на очікування, що існували напередодні приходу німців, та образ окупанта, котрий склався у суспільній свідомості. Загалом, він був доволі еклектичним, на його формування вплинули радянська пропаґанда, досвід взаємодії з німцями з часів окупації 1918 р., імовірно, ті уявлення, які склались у населення в період інтенсифікації культурних зв'язків між Німеччиною та СРСР після підписання пакту Молотова – Ріббентропа. Атмосферу есхатологічних очікувань однієї частини населення й віру у прихід носіїв «нової культури» – іншої доволі показово ілюструють слова очевидців, котрі представляли дихотомічні полюси очікувань: «Ну, тут уже німці прийшли, як нас учили, що з рогами прийдуть»[6], «Коли наблизився період окупації, батько мій сказав, що вони дуже культурні люди, працьовиті, і ось тому, що пишуть про злочини, не слід вірити»[7]. Численні спогади очевидців тих подій, записані під час реалізації усноісторичного проекту «Досвід нацистської окупації в Донбасі»[8], дають підстави стверджувати, що і зовнішній вигляд окупантів, їх технічне оснащення та зброя справляли глибокий вплив на місцевих мешканців.

Часи окупації позначилися певною зміною стереотипів, налагодженням нових каналів комунікації населення з військовослужбовцями вермахту. Перегляд німецьких кінофільмів, ознайомлення з пропаґандистською продукцією, досвід особистого спілкування сприяли формуванню у жителів як

[5] BA-MA. – RH 22/98. – Bl.258. Слід зазначити, що міський театр опери й балету в Юзівці (Фронтова опера) набув ключового значення в обслуговуванні військовослужбовців вермахту на всьому південному крилі німецько-радянського фронту, про його роботу неодноразово доповідалося райхсміністрові пропаґанди Й.Ґеббельсу.

[6] Інтерв'ю з С. Іваном Андрійовичем, 1925 р.н. (м. Донецьк, жовтень 2004 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.

[7] Інтерв'ю з В. Левом Григоровичем, 1924 р.н. (м. Донецьк, травень 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Там само.

[8] Упродовж 2001–2012 рр. реалізовувався спільно з професором східноєвропейської історії Гайдельберзького університету Т.Пентер. Результати див.: *Penter T., Titarenko D.* Local memory on war, German occupation and postwar years. An oral history project in the Donbass // *Cahiers du monde Russe*. – Vol.52. – *Paris,* 2011/2–3. – P.475–497; Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы / Авт.-сост. Д.Н.Титаренко, Т.Пентер. – Донецк, 2013. – 465 с.

неґативних, так і позитивних уявлень про західну матеріальну й духовну культуру, її носіїв.

Театральне мистецтво

Вагому роль серед установ культури, що здійснювали свою роботу на окупованій території, відіграли театри – як ті, котрі існували до війни, так і новостворені. На підставі аналізу доступного кола джерел з українських та німецьких архівів можна встановити, що професійні й аматорські театральні колективи під час окупації Донбасу функціонували в Юзівці, Маріуполі, Ворошиловграді (Луганськ), Бахмуті (Артемівськ), Дружківці, Макіївці, Горлівці, Красноармійську, Краматорську, Риковому (Єнакієвому), Слов'янську, Ясинуватій, Попасній, Красному Лучі, низці сіл і робітничих селищ.

Театральні колективи об'єднали широке коло людей, як професійних акторів, так і аматорів, котрі, працюючи в театрі, реалізовували власну стратегію виживання або прагнули творчої самореалізації. У жанровому плані театри практикували в основному постановку драматичних творів і музичних номерів. Поєднання декількох жанрів театрального мистецтва мало місце лише у провідних театрах реґіону, зокрема в Юзівці та Маріуполі. Репертуар складався з творів українських, російських і зарубіжних драматургів, при цьому німецька адміністрація орієнтувала театральні установи на суто розважальний репертуар, без політико-ідеологічного спрямування. У звіті відділу пропаґанди «У» станом на 1 вересня 1942 р. наголошувалося на необхідності здійснення нагляду за театрами «з метою недопущення використання їх у реакційно-царистських, великоросійських, українсько-націоналістичних та більшовицьких цілях»[9]. Водночас (це, очевидно, було все ж таки другорядною функцією з огляду на брак ресурсів і часу) театри мали виконувати «культурно-політичну місію» для забезпечення «керівної ролі» німецької нації[10]. Загалом за період діяльності в умовах окупації до репертуару Маріупольського імені Т.Шевченка, Юзівського, Ворошиловградського музично-драматичних театрів увійшло, відповідно, 18, 17, 4 вистави (та декілька концертних програм)[11]. Серед творів, які ставили на театральних підмостках, були «Безталанна» й «Наймичка» І.Карпенка-Карого, «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського, «Сватання на Гончарівці» Г.Квітки-Основ'яненка, «Циганка Аза» М.Старицького, «Наталка-Полтавка» І.Котляревського, «Євген Онєгін» О.Пушкіна, «Безприданниця» О.Островського, «Весілля Фіґаро» Ф.Леґара, «Кармен» Ж.Бізе, «Мадам Батерфляй» Дж.Пуччіні, «Підступність і кохання» Ф.Шиллера, «Циганський барон» Й.Штрауса тощо. Окремі з цих вистав ставили декілька десятків разів.

Хоча робота в напрямі обслуговування військовослужбовців вермахту, яка була пріоритетом, не завжди давала можливість для постановки складних,

[9] BA-MA. – RH 22/33. – Bl.35.

[10] *Drewniak B.* Das Theater im NS-Staat: Szenarium deutscher Zeitgeschichte 1933–1945. – Düsseldorf, 1983. – S.86.

[11] *Гайдабура В.М.* Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944). – К., 1998. – С.12, 34–35, 61–62.

важкодоступних для сприйняття іноземців творів, у цілому театри на окупованій території знайомили їх із духовним світом місцевого населення. Натомість там, де в ролі художніх керівників та акторів виступали німці, місцеві артисти могли скласти певне уявлення про культурні цінності Німеччини, хоча й спотворені нацизмом, рівень розвитку у цій державі театрального й музичного мистецтва.

Доля книги

Колоніальний характер ставлення до культурних надбань українського народу найяскравіше відбився на долі бібліотечних установ та книги загалом. Фонди книгозбірень стали об'єктом пильної уваги ряду німецьких інстанцій, які вилучили частину видань. Великих втрат, особливо в умовах зими 1941–1942 рр., завдала практика використання окупантами книжкових зібрань як палива. Подеколи внаслідок таких дій бібліотечний фонд знищувався майже дощенту.

За умов окупації книгозбірні мали бути одним зі способів «заспокоєння» захопленої території. Спроби поновити діяльність бібліотек було здійснено в Юзівці, Бахмуті, Маріуполі, Слов'янську, інших населених пунктах, хоча процес цей затягнувся. Так, незважаючи на те, що питання поновлення роботи відповідної установи в Юзівці обговорювалися в місцевій пресі ще в лютому 1942 р.[12], лише наприкінці березня наступного року бібліотека змогла прийняти перших своїх відвідувачів[13]. У липні 1943 р. її фонди налічували 124 тис. томів, з яких 44 тис. були перевіреними й дозволеними до використання[14] (не виключено, що при відступі німецьких військ частину видань було знищено, оскільки станом на 1944 р. книжковий фонд налічував 115 тис. книжок[15]). Працювали як абонемент, так і читальний зал.

Можливість використання книги на окупованій території зумовлювалася її відповідністю цензурним вимогам. У результаті частину видань було знищено або вилучено сторінки, «шкідливі» з політичного погляду. Свої враження від літератури, котра пройшла таку процедуру і зберігалася в дитячій книгозбірні, одній із філій центральної бібліотеки Маріуполя, описав у звіті співробітник оперативного штабу райхсляйтера А.Розенберґа – А.Ґімпель:

> «На жаль, книжки, принаймні частково, було скалічено. Публікації наукових інститутів, як, наприклад, зібрання казок та билин, позбавлено своїх передмов, оскільки в них у хвалебному тоні згадуються або навіть могли б згадуватися Ленін та Сталін. Із метою спрощення роботи її було впорядковано, а саме: всі передмови з більшовицьких часів вилучалися непрочитаними. Цієї долі зазнали також усі біографії авторів. Крім того, мали бути видертими всі сторінки, де у примітках згадувалися Ленін, Сталін, Маркс чи Енґельс»[16].

[12] Донецкий вестник (Юзовка). – 1942. – 8 февраля.
[13] Там же. – 1943. – 26 марта.
[14] BA-MA. – RH 20–6/301. – Bl.119.
[15] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.70. – Спр.165. – Арк.20.
[16] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.51.

Нерідко населення окупованих територій було свідком варварського ставлення до книжок. Зважаючи на культ знань у довоєнному радянському суспільстві, це стало своєрідним культурним шоком для місцевих жителів і не могло не закарбуватися в пам'яті. Так, мешканка Юзівки З.Чепік згадувала, як німецькі солдати, розквартировані в їхньому будинку, використовували книжки замість палива (в її багатоквартирному будинку до війни жили переважно лікарі, котрі мали гарні бібліотеки)[17].

Але навіть за таких умов книга виконувала важливу комунікативну функцію, допомагала утворити певне інтелектуальне середовище й у деяких випадках могла навіть сприяти формуванню якщо не симпатії, то, принаймні, поваги до її власника з боку окупанта[18]. Наявність книжок у помешканні до певної міри сприяла руйнації нацистських стереотипів про нібито духовну неповноцінність, відсталість місцевого населення, і, очевидно, подеколи змушувала лояльно (наскільки про це можна говорити стосовно підокупаційного повсякдення) ставитися до таких людей. Цікаво, що велика кількість книг у населення дивувала й російських білоеміґрантів, котрі довго не були на Батьківщині. Свої враження від побаченого в Юзівці один із них охарактеризував так: «Зайшли на базар-барахолку. Багато рундуків із книжками, доволі дешево, але куди їх тягти – багато важать, та й у будинках усюди багато книг – народ письменний»[19].

У жорстоких умовах окупації книжка зберігала свою роль як чинник дозвілля, джерело корисної інформації та позитивних емоцій. Незважаючи на те, що логіка війни й окупаційного режиму були спрямовані на обмеження доступу до друкованого слова, у декількох містах Донбасу, зокрема в Юзівці, Маріуполі, Слов'янську, Горлівці були спроби налагодити книговидання. Як правило, ішлося про шкільні підручники або молитовники, а 1942 р. в Маріуполі місцеве видавництво імені І.Франка надрукувало навіть ноти національного гімну «Ще не вмерла Україна»[20]. Можливість існування книги на окупованій території поставила на порядок денний питання, пов'язані як з її друком, так і з продажем та обміном. Звичним місцем, де можна було цим займатися, стали базари[21]. У декількох населених пунктах відкрилися книжкові магазини, що торгували, як правило, букіністичною літературою. Наприклад, в Юзівці функціонувало три таких книгарні[22], одна діяла в Маріуполі[23].

Відступ німецьких військ, супроводжуваний тактикою «випаленої землі», жертвами якої ставали й установи культури, трагічно відбився на долі книжкових фондів. Відносна простота знищення бібліотек через звичайний підпал, що не потребувало підготовчих робіт, затрат часу й вибухівки, призвела до загибелі значної частини книжкових зібрань.

---

[17] Інтерв'ю з Чепік-Мітрофановою З.А., 1929 р.н. (м. Донецьк, лютий 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.

[18] Інтерв'ю з Саєнко-Полончук М.І., 1928 р.н. (м. Донецьк, січень 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Там само.

[19] Мемуары власовцев / Сост. А.В.Окороков. – Москва, 2011. – С.33.

[20] Донецкий вестник. – 1942. – 9 октября.

[21] Інтерв'ю із Черв'яковою В.І., 1921 р.н. (м. Донецьк, травень 2004 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.

[22] BA-MA. – RH 20-6/301. – Bl.119.

[23] ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.53.

Музеї

З огляду на велику історико-культурну та матеріальну цінність фондів чи не найбільш драматично на окупованій території Донбасу склалася доля музеїв. Евакуацію експонатів при відступі Червоної армії здійснити не вдалося. Поряд із вивезенням частини музейних зібрань представниками оперативного штабу райхсляйтера А.Розенберґа, багато цінних експонатів було конфісковано та фактично розграбовано місцевими комендатурами, командуванням частин вермахту та окремими німецькими військовиками. Водночас, принаймні в Маріуполі, Ворошиловграді та Юзівці, з ініціативи працівників музеїв, що залишилися, було здійснено певні спроби поновлення діяльності установ.

Маріупольський краєзнавчий музей фактично став єдиним великим закладом реґіону, якому вдалося частково організувати фондову, експозиційну, наукову та просвітницьку роботи. Свою популяризаторську діяльність він розпочав з організації виставок, а як культурно-освітня установа з постійною експозицією почав працювати з 12 серпня 1942 р. Того ж дня для відвідувачів було відкрито природничий та археологічний відділи, а також шкільну кімнату. До річниці «визволення» Маріуполя німецькими військами 8 жовтня відкрився й історичний відділ музею з відображенням подій із найдавніших часів до кінця XVIII ст. Як зазначав дописувач місцевої газети Я.Барвінок (очевидно псевдонім – *Д.Т.*), при відкритті цього відділу було здійснено найбільшу роботу, оскільки «при совітах експонатів, які б так чи інакше відображали життя українського народу і його історію, в музеї не було і про це не могло бути й мови»[24]. У подальшому проводилася робота зі створення експозиції, присвяченої періоду XIX–XX ст. І хоча довести її до кінця не вдалося, у травні 1943 р. було відкрито зал історії України XIX ст. Значну увагу тут приділили характеристиці процесу заселення Північного Приазов'я, обставинам промислового розвитку реґіону. Фахівці-музейники проводили роботу з екскурсійного обслуговування військовослужбовців вермахту, місцевих мешканців, комплектування та каталогізації фондів, проведення реекспозиції з метою об'єктивного відображення минулого українського народу й, водночас, шляхом акцентування уваги на певних темах та сюжетах – виконання пропаґандистського замовлення нової влади.

Під час окупації було здійснено спробу поновити діяльність міського краєзнавчого музею й у Ворошиловграді (експонати через брак транспорту евакуювати не вдалося), ініціатором чого стала міська управа та, зокрема, начальник відділу культури і просвіти В.Ковальов[25]. Увага при цьому зосереджувалася на новій ідейній спрямованості експозиції майбутнього закладу, на чому наполягали члени місцевого оунівського осередку[26]. Але відкрити музей так і не вдалося. Напередодні відступу вермахту в лютому 1943 р. частину експонатів було пограбовано окупантами, розтягнуто місцевим населенням або просто знищено.

[24] Маріюпільська газета. – 1942. – 8 жовтня.

[25] Архів УСБУ в Луганській області. – Спр.3146-Р. – Арк.4–5; Держархів Луганської області. – Ф.1790. – Оп.1. – Зв.17. – Спр.265. – Арк.97–98; Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 20 вересня.

[26] Архів УСБУ в Луганській області. – Спр.5204. – Арк.107; Спр.22945-Р. – Арк.21, 52, 68; Нове життя. – 1942. – 28 жовтня.

Лише незначну частину речей директор С.Локтюшев зміг перенести додому, що дозволило їх урятувати й пізніше використати при відновленні експозиції[27].

Що стосується стану музейної справи в найбільшому місті Донбасу – Юзівці, матеріали про це майже відсутні. Незважаючи на те, що від початку окупації Юзівська міська управа порушила питання про відновлення місцевої картинної ґалереї, реалізувати ці наміри так і не вдалося[28]. Більше того, фонди закладу стали об'єктом пильної уваги співробітників оперативного штабу райхсляйтера А.Розенберґа, які, очевидно, вилучили найцікавіші експонати влітку 1942 р.[29] Щодо краєзнавчого музею, який діяв до війни в місті, то його приміщення інколи використовувалося для проведення виставок, організовуваних німецькими пропаґандистськими установами для місцевого населення з метою залучення його на роботу до Райху.

«Просвіта»

Період окупації став часом організації на території реґіону осередків національно-культурного товариства «Просвіта». Ініціаторами створення їх на місцях здебільшого виступили члени похідних груп ОУН, які мали можливість опертися на місцеву проукраїнськи налаштовану інтеліґенцію. Є відомості про організацію просвітянських осередків (із різним ступенем активності) в Маріуполі, Ворошиловграді, Юзівці, Костянтинівці, Сватовому, Волновасі, Слов'янську, Краматорську, деяких селах.

Статути товариств попередньо розглядали в місцевих комендатурах і пропаґандистських структурах вермахту, де до них вносилися необхідні зміни й корективи[30]. Поточна робота «Просвіт», організовані ними заходи, як правило, перебували під контролем німецьких адміністративних, пропаґандистських інституцій, а також спецслужб[31].

Ключовою метою товариств, як свідчать їхні статути, мав стати «розвиток і поширення в масах української національної культури»[32], «збереження української культурної спадщини»[33]. «Просвіта» ставила за мету гуртування населення на національній основі, пробудження в нього національної самосвідомості. Досягти цього просвітянські осередки збиралися шляхом проведення лекцій, доповідей на історичну тематику, концертами, святами, театральними вечорами, художніми виставками, реекспозицією діючих музеїв. Одним із важливих напрямів роботи було створення бібліотек. Безумовно, реалізація цих завдань значно полегшувалась, якщо просвітяни могли розраховувати на

[27] Архів УСБУ в Луганській області. – Спр. 3146-Р. – Арк.6–8.
[28] Донецкий вестник. – 1942. – 27 ноября.
[29] ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.215. – Арк.155; Спр.225. – Арк.167–174. Автор щиро вдячний київській дослідниці Т.Себті, яка декілька років тому повідомила йому про джерела, що висвітлюють цей епізод.
[30] Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр.35692-пф. – Арк.64; BA-MA. – RH 22/202, Bl.11, 39.
[31] Bundesarchiv (Berlin; далі – BA). – R 58/222. – Bl.180.
[32] *Semystyaha V.* New Documentary Information about Maksym Bernats'kyi, a Leader of the Ukrainian Underground in Eastern Ukraine during World War II // Harvard Ukrainian Studies. – 1994. – 18 (3/4), December. – P.323.
[33] BA-MA. – RH 22/202. – Bl.39.

підтримку з боку органів місцевого самоврядування, як це було, наприклад, у Краматорську, де читання лекцій з історії України можна було проводити у приміщенні районної управи[34].

Суттєвою перешкодою на шляху поширення впливу просвітянських організацій було врахування ними етнічності як визначального критерію. За умов національної строкатості населення на території Донбасу, особливо в містах, це звужувало потенційну базу членів товариств. Саме така обмеженість, як дозволяють судити статути, що збереглися, була притаманна «Просвітам» у Маріуполі та Ворошиловграді, до яких приймали лише етнічних українців[35].

Організаційна структура просвітянських осередків не була універсальною. Вона різнилася залежно від цілей, що ставили перед організаціями їх засновники, кола залучених людей. У місцевих «Просвітах» передбачалася робота літературних, історичних, театральних, молодіжних, сільськогосподарських, економічних та інших секцій (щоправда, більшість цих планів так і залишилася нереалізованою). Найбільш розгалуженою була структура маріупольської «Просвіти», яка складалася з декількох секцій.

Від початку окупації доволі лояльне ставлення нової влади до діяльності просвітянських осередків пояснювалося їх різко вираженою антирадянською позицією, сподіваннями нацистів на підконтрольність «Просвіт» і можливість використання у власних цілях. Водночас, працюючи леґально, розгортаючи свою діяльність як структурно, так і географічно, вони ставали певним фактором українізаційного впливу в ряді міст, зокрема в Маріуполі, Слов'янську, Ворошиловграді. Незважаючи на реальне або уявне демонстрування «Просвітами» лояльності щодо окупаційної влади, вони залишалися структурами, що мали свої власні цілі, які у стратегічній перспективі не лише не збігалися, але й суперечили планам окупантів. Особливо значущою була пропаґандистська робота. Акцент при цьому робився на роботі з молоддю (за свідченням одного з учасників націоналістичного підпілля на Донеччині С.Мушенка) для «виховання її в дусі українського націоналізму»[36]. Просвітянські осередки широко використовувалися для поширення спеціальної літератури, яку доправляли з Галичини члени ОУН. Мало місце також тиражування пропаґандистських матеріалів на місцях – за допомогою друкарських машинок або склографів. З огляду на все це можна констатувати, що просвітянські організації, діючи на Донбасі, ставали центрами не лише культурного, але й громадського та політичного життя, тим більш цінними, що функціонували вони в умовах жорсткої німецької цензури. Саме це в подальшому, з кінця 1942 – на початку 1943 рр., стане передумовою обмежень, а то й прямої заборони «Просвіт».

---

[34] *Зеленская Л.И.* Театр – любовь моя: из истории любительского театра Краматорска. – Краматорск, 2004. – С.125.

[35] BA-MA. – RH 22/28. – Bl.39; *Semystyaha V.* New Documentary… – P.324. У цьому плані доволі показовий приклад Маріуполя – міста, де «Просвіта» була помітним чинником громадського життя. Структура населення, відповідно до даних німецьких спецслужб, виглядала так: українці – 47%, росіяни – 34%, греки – 11%, євреї – 4%, німці – 1%, білоруси – 1%, представники інших національних груп – 2% (див.: BA. – R 58/219. – Bl.234).

[36] Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр.34465-пф. – Арк.13.

Преса, кінематограф, радіомовлення

Нацистська окупація позначилася створенням потужного та розгалуженого механізму духовного впливу на свідомість місцевого населення, головним елементом якого виступали друковані пропаґандистські форми й, зокрема, преса. Вихід офіційних періодичних видань ініціювали штаби військових частин вермахту та органи місцевого самоврядування. Чималу роль у процесі заснування часописів на Донбасі відіграли представники ОУН, які намагалися таким чином одержати можливість для здійснення завуальованої пропаґанди, у більш широкому контексті – реалізації українізаційних впливів. Загалом на окупованій території реґіону в різний час виходило 24 періодичних видання, з яких 13 – українською та 11 – російською мовами. Найбільшими за накладом, найвпливовішими серед них були «Донецкий вестник» (Юзівка), «Нове життя» (Ворошиловград), «Маріюпільська газета» (Маріуполь), «Костянтинівські вісті» (згодом «Відбудова», Костянтинівка) «Український Донбас» (згодом «Голос Донбасса», Горлівка) та ін. Більшість видань упродовж часу свого існування нарощувала свої тиражі. Так, наприклад, наклад «Нового життя» з 3 тис. примірників (серпень 1942 р.)[37] зріс до 25–30 тис. (грудень 1942 р.)[38], а тираж «Маріюпільської газети» від листопада 1941 до вересня 1943 рр. збільшився з 1 тис. до 27 тис.

До роботи в газетах як штатними, так і позаштатними працівниками, дописувачами залучалося широке коло осіб, переважно представників інтеліґенції. Часописи, що функціонували на окупованій території, стали своєрідним культурним феноменом – не лише важливим елементом нацистської пропаґандистської машини, але й, у випадку відповідного впливу з боку як самих співробітників, так і представників органів місцевого самоврядування, – засобом популяризації духовної спадщини українського народу. Це, зокрема, засвідчувалося спеціальними рубриками «Літературна сторінка» (в «Новому житті»), «Українське культурне життя» (в «Маріюпільській газеті»), присвяченими культурним питанням, а також наявністю значної кількості публікацій культурологічного змісту у цих та інших виданнях.

Уміщені в окупаційних періодичних виданнях матеріали інформаційного жанру (репортажі, кореспонденції, замітки) дають можливість охарактеризувати особливості культурного життя в реґіоні, у тому числі діяльність театрів, осередків «Просвіти», музеїв, літературно-видавничу роботу. Такі дописи заслуговують на особливу увагу, оскільки в багатьох випадках це не лише основні, а ледь не єдині джерела[39], що відображають соціокультурні явища та процеси на окупованій території.

Одним із найбільш універсальних і найзручніших засобів здійснення пропаґанди, узагалі впливу на духовний світ населення, були плакати та плакатні

[37] Архів УСБУ в Луганській області. – Спр.5204. – Арк.125.
[38] Нове життя. – 1942. – 11 листопада; 16 грудня.
[39] Потенційно значні інформативні можливості мають архівні матеріали обласних управлінь Служби безпеки України, проте доступ до них ускладнено.

виставки – це дозволяло доповнювати вербальну інформацію певними візуальними образами, котрі підвищували переконливість арґументів нової влади стосовно життя за високими матеріальними та духовними стандартами в Райху та майбутнього (за умови німецької перемоги) – в Україні. Близькою до плакатної пропаґанди формою були пересувні виставки. Вони являли собою набір планшетів з ілюстраціями, фотографіями, текстовими матеріалами, присвяченими тій чи іншій актуальній темі. Розробляли й тиражували їх у Берліні, на місця вони надходили вже в готовому вигляді. Як показує аналіз наявних джерел, особливо активно на території Донбасу використовували виставки, що мали на меті створення позитивного образу Райху («Адольф Гітлер», «Ми були в Німеччині», «Як живе німецький робітник?», «Німецькі шляхи» тощо[40]). Можливість не лише щось почути або прочитати про Німеччину, але й побачити, візуалізувати ті образи, які вже частково склалися в уяві під впливом інших джерел інформації, забезпечувала досить високий рівень відвідуваності таких виставок. Так, згідно зі звітом відділу пропаґанди «У» за грудень 1942 р., із пересувною експозицією «Німецька земля – німецька праця» в Маріуполі ознайомилося понад 12 тис. осіб[41], а команда пропаґанди «Сталіно» влітку 1943 р. повідомляла, що пересувну виставку «Прекрасна Німеччина» впродовж червня – липня у Сталіно (Юзівці) побачило 11 тис., у липні – також 11 тис. у Харцизьку та 10 тис. відвідувачів у Макіївці, загалом 32 тис. осіб[42]. Ці прості й зручні в монтажі експозиції, пропонуючи глядачеві привабливий образ Німеччини, характеризувалися високим рівнем атрактивності. Вони були вдалою технологією леґітимації політичної влади, активізуючи емоційно-образне сприйняття світу та справляючи доволі тривалий вплив на свідомість мешканців.

Важливу роль у формуванні в населення уявлень про досконале «інше» відігравав кінематограф – за допомогою художніх, документальних, пропаґандистських фільмів. Кінотеатри на території реґіону почали поновлювати свою роботу вже невдовзі після приходу вермахту. Незважаючи на значне скорочення мережі, у деяких містах існувало по декілька закладів. Так, принаймні 4 кінотеатри функціонували восени 1942 р. в Юзівці[43], 6 – у Маріуполі[44]. Від самого початку вони служили для задоволення духовних запитів глядачів – як німецьких військовиків, так і місцевих жителів (для останніх зазвичай проводилися окремі сеанси, хоча іноді їх відвідували й німці). За неповний рік, що минув від моменту першого показу кінострічки в умовах окупації, до початку жовтня 1942 р. в кінотеатрах Маріуполя побувало приблизно 700 тис. німецьких солдатів та 413 тис. цивільного населення[45]. До кінця серпня 1942 р. кількість глядачів у кінотеатрах Юзівки становила 665 тис. осіб[46]. Навіть напередодні відступу вермахту інтенсивність кінообслуговування залишалася високою. Так, наприклад, у серпні 1943 р. в Юзівській області було проведено

[40] BA. – R 55/1299. – Bl.227, 229, 232, 236, 251.
[41] BA-MA. – RH 22/177. – Bl.15.
[42] Ibid. – RH 20-6/301. – Bl.114.
[43] Донецкий вестник. – 1942. – 24 октября.
[44] Маріюпільська газета. – 1942. – 8 жовтня.
[45] Там само.
[46] Донецкий вестник. – 1942. – 20 августа; Нове життя. – 1942. – 18 жовтня.

530 сеансів для військовослужбовців (163 тис. відвідувачів), а також 767 – для цивільного населення (154,4 тис. глядачів)[47]. У німецьких звітах зазначалося, що кінотеатри практично повсюди користувалися великою популярністю, а місцеві мешканці охоче їх відвідували[48].

Водночас слід констатувати, що менші порівняно з довоєнним часом масштаби охоплення населення кіномистецтвом зумовлювалися різким скороченням мережі. Так, у жовтні 1942 р. на території Юзівської області функціонувало лише 36 кіноустановок[49], тоді як радянська статистика свідчить про наявність станом на 1940 р. 550 установок для демонстрації фільмів[50].

Репертуар кінотеатрів, що функціонували на окупованій території, мав задовольняти смаки та очікування двох різних за світоглядом, вихованням, правовим статусом категорій глядачів – окупантів та місцевого населення. Пріоритет, безумовно, віддавався першим. Основу репертуару становили переважно німецькі художні, документальні та пропаґандистські фільми (допускалася також демонстрація й іноземних, але тільки тих, що були дозволеними в Райху). Ігровий, художній кінематограф Німеччини репрезентували стрічки «Кровна дружба», «Галло, Дженні», «Його найкращий друг», «Головне – щасливо», «Кора Террі», «Ешнапурський тиґр», «Барон Мюнхгаузен», «Маленькі дівчатка – великі турботи», «Веселі волоцюги», «Тільки кохання» та ін. За визнанням пропаґандистських структур вермахту, найбільшим попитом серед місцевого населення користувалися саме стрічки розважального характеру, натомість історичні фільми у цьому плані програвали. Так само, як і радянський, нацистський кінематограф охоче експлуатував образи, що уособлювали всі лиха світу[51]. Саме такій меті, у першу чергу, відповідали фільми «Жид Зюс», «Вічний жид», «Ротшильди»[52]. Брак німецьких стрічок для місцевого населення, нестача копій для демонстрації зумовили звернення (особливо на початку окупації) до радянської кінопродукції, котра, на думку пропаґандистських структур нового режиму, не мала ідеологічного навантаження, була аполітичною. Так, наявні джерела свідчать, що на території Донбасу мали місце випадки показу таких стрічок, як «Антон Іванович гнівається», «Волґа-Волґа», «Веселі хлоп'ята», «Василиса Прекрасна» тощо[53].

Окрім художнього кінематографа, котрий оперував яскравими, проте переважно вигаданими образами, вагому роль у формуванні картини світу відігравала документалістика, репрезентована передусім кіножурналом «Німецький щотижневий огляд» («Die Deutsche Wochenschau»). Близькими за ступенем емоційно-психологічного впливу були пропаґандистські стрічки «Олімпія», «Перемога на Заході», «Штурмовики», «Зірниці» та ін.

---

[47] BA-MA. – RH 20-6/683. – Betr.: Bericht Propaganda-Staffel Stalino, Film. v. 1. September 1943.
[48] ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.121. – Арк.34.
[49] Донецкий вестник. – 1942. – 16 октября.
[50] Народное хозяйство Донецкой области: Статистический сборник. – Донецк, 1981. – С.130.
[51] *Taylor R.* Film propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany. – London; New York, 1979. – P.174.
[52] *Hoffmann H.* «Und die Fahne führt uns in die Ewigkeit»: Propaganda im NS-Film. – Frankfurt am Main, 1988. – S.166.
[53] ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.115. – Арк.54; Маріюпільська газета. – 1941. – 20 листопада; Донецкий вестник. – 1942. – 10 февраля; Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр.33054-пф. – Арк.25.

Деякі фільми, що їх демонстрували місцевому населенню, були підготовлені на високому рівні, користувалися попитом і навіть давали привід для спекуляції квитками. Глядацька аудиторія являла собою поєднання різновікових категорій, хоча переважала все ж таки молодь. Як дозволяє судити досвід спілкування автора цих рядків із людьми, котрі пережили окупацію, окремі стрічки залишали незабутні враження[54]. Так, одна з респонденток – мешканка Юзівки – згадувала присвячений відомому російському композиторові П.Чайковському фільм, який справив на неї надзвичайно великий вплив[55]. Зауважимо, що стрічку «Чайковський» було знято в Райху 1940 р., у період німецько-радянських союзницьких відносин. Очевидно, що прокат цієї кінокартини на окупованій території, попри, здавалося б, очевидний дисонанс із засадами расової теорії нацистів, був водночас і наслідком репертуарного голоду, і проявом (щоправда дуже запізнілим) політики загравання з місцевим населенням. У пам'яті людей, які пережили окупацію, залишилися не лише назви деяких кінострічок, але й рядки з німецьких пісень, прізвища німецьких кіноакторів та навіть певні сюжетні лінії німецьких фільмів.

Незважаючи на низку організаційних труднощів, пропаґандистським структурам усе ж таки вдалося досягти певних успіхів у кінодемонстраційній діяльності, передусім у містах. Утім на селі налагодити систематичне обслуговування не вдавалося, що зумовлювалося браком приміщень, кіноапаратури та, як зазначав штаб 444-ї охоронної дивізії, станом шляхів[56]. Але й за цих умов, за визнанням командира групи ҐФП-626[57], «театри й фільми, особливо з українськими титрами, набули великої популярності та стали найкращим фактором сприятливого впливу на ставлення й настрої населення»[58].

Засобом формування нової (відмінної від радянської) картини світу з відповідними звуковими асоціаціями (інформаційними та розважальними програмами, піснями, музикою) було радіомовлення. Незважаючи на руйнування, завдані комунальному господарству під час бойових дій, трансляцію через проводову мережу було поновлено в Юзівці, Ворошиловграді, Маріуполі, деяких інших населених пунктах. Станом на вересень 1942 р. в Юзівці налічувалося 10 тис. радіоточок та 12 вуличних гучномовців[59]; близько 10,4 тис. радіоточок було в Маріуполі у травні 1942 р.[60]; майже 4 тис. радіоточок із загальної кількості 7 тис. зареєстровано у січні 1943 р. у Ворошиловграді[61].

---

[54] Інтерв'ю з Фурсовим Є.М., 1932 р.н. (м. Донецьк, квітень 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора; Інтерв'ю із С. Іваном Андрійовичем,1925 р.н.; Інтерв'ю з І. Тамарою Іванівною, 1931 р.н. (м. Донецьк, січень 2011 р. Транскрибований аудіозапис) // Там само.

[55] Інтерв'ю з Чепік-Мітрофановою З.А., 1929 р.н.

[56] BA-MA. – RH 24-24/350. – Betr.: Truppenbetreung. Gef. St., den 7. April 1943.

[57] Таємна польова поліція (нім. «Geheime Feldpolizei», GFP) займалася контррозвідкою в тилу вермахту, протидіяла шпіонажу, ворожій пропаґанді, саботажу та іншим проявам «підривної діяльності».

[58] BA-MA. – RH 21-1/161. – Betr.: Gruppe Geheime-Feldpolizei 626, v.25. August 1943. Anlage 1 zum Tätigkeitsbericht für Monat August 1943.

[59] Ibid. – RH 22/174. – Bl.14.

[60] Держархів Донецької області. – Ф.Р-1876. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.2.

[61] Архів УСБУ в Луганській області. – Спр.2714. – Арк.16.

Ефективність радіомовлення багато у чому визначав ступінь його орієнтації на аудиторію окупованої території. За допомогою потужних радіотрансляційних станцій, розміщених у Вінниці, Дніпропетровську, Житомирі, Миколаєві[62], здійснювалася передача програм, підготовлених у Берліні спеціальною службою інформації райхсміністерства пропаґанди – «Вінета». Певну роль у заповненні ефірної сітки відігравали й радіостанції вермахту, зокрема «Урсула» та «Ґустав», дислоковані у Ворошиловграді[63], а також «Ґізела», розташована в Юзівці[64]. У тих місцевостях, де функціонувала радіомережа, ситуація із задоволенням попиту населення на свіжі новини могла бути покращена через транслювання оглядів преси. Так, у Сталіно з травня 1943 р. такі передачі під назвою «Політичний огляд» передавали двічі на тиждень (кожна тривалістю по 45 хв.)[65]. Через місцеві радіомережі здійснювалася також трансляція музичних програм, концертів, виступів театральних колективів. Наприклад, у Маріуполі студія міського радіовузла систематично готувала програму «Театр біля мікрофона», в якій брали участь місцеві артисти[66].

Традиційна проводова радіомережа, поновлення роботи якої пов'язувалося зі значними труднощами, була не єдиним джерелом одержання населенням інформації за допомогою радіо. Доволі поширеною стала практика прослуховування радянських передач німецькими військовослужбовцями, які в багатьох випадках чи то з власної ініціативи, чи то на прохання місцевих мешканців давали їм можливість послухати бажані радіостанції[67]. Ще одним способом одержання інформації для жителів було використання радіоприймачів розквартированих в їхніх домівках німецьких солдатів, офіцерів, службовців адміністрації тоді, коли апаратура залишалася без нагляду[68]. Усе це, безумовно, знижувало ефективність німецької пропаґанди, підривало довіру до неї. Саме цим, очевидно, пояснюються розпорядження командування по тиловій зоні 6-ї армії вермахту, спрямовані на запровадження пильного контролю за радіоапаратурою[69].

Ефективність нацистської пропаґанди, здійснюваної за допомогою преси, радіо, кіно на території Донбасу, залежала від багатьох чинників, у тому числі технічних можливостей, розбіжностей в інформації, призначеної для населення окупованої території та військовослужбовців вермахту, ступеня поширення радянської пропаґанди, стану справ на фронті тощо. Проте з огляду на організаційну структуру нацистського пропаґандистського апарату, стійкість сформованих під час окупації в місцевого населення стереотипів, уявлень про

---

[62] BA. – R 55/1210. – Bl.117.

[63] BA-MA. – RH 22/67. – Bl.89; Архів УСБУ в Луганській області. – Спр.2714. – Арк.19.

[64] BA-MA. – RH 22/102. – Bl.97.

[65] Ibid. – RH 20-6/300. – Bl.106.

[66] Держархів Донецької області. – Ф.Р-1876. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.2; BA-MA. – RH 22/202. – Bl.11.

[67] ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.123. – Арк.100; Інтерв'ю з Деменковим В.Г., 1928 р.н. (м. Донецьк, квітень 2004 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора; Інтерв'ю з К. Ніною Дем'янівною, 1931 р.н. (м. Костянтинівка, грудень 2004 р. Транскрибований аудіозапис) // Там само.

[68] Інтерв'ю з Чепік-Мітрофановою З.А., 1929 р.н.

[69] BA-MA. – RH 20-6/300. – Bl.8.

німецький спосіб життя, що фіксувалися радянськими партійними та державними органами після відступу німецьких військ, його діяльність навряд чи можна оцінювати як неефективну.

Комеморативні практики

Важливу роль як у повсякденному житті людини окупаційної доби, так і в офіційному дискурсі влади відігравали свята та пам'ятні дати. На території Донбасу було здійснено спробу впровадити систему свят, пам'ятних дат, ритуальних практик, яка мала стати складовим елементом нової ідентифікації та соціокультурної інтеґрації населення, моделі політичної лояльності.

Особливого пропаґандистського значення на окупованій території було надано врочистому відзначенню 1 травня, яке вважалося одним із найбільших державних свят як у СРСР, так і в нацистській Німеччині. Під час окупації це свято набуло нової конотації, що в 1942 р. знайшло своє відбиття у пропаґандистському паролі «Звільнення праці від рабства більшовицької системи»[70], а сам Першотравень при цьому відзначався як День звільненої від більшовизму праці[71]. Святкування 1 травня 1943 р. відбувалося більш масштабно під пропаґандистськими паролями дещо іншого змісту: «Боротьба трудящих усіх народів проти спільного більшовицького ворога» та «Боротьба Європи за новий соціальний лад і мирне співжиття проти більшовицько-єврейсько-плутократичної системи»[72]. Важливе місце у святковому календарі для окупованих територій було відведено 22 червня – даті нападу на СРСР, що в офіційному владному дискурсі інтерпретувалося як День визволення. Логічним наслідком визнання його особливої ролі в переліку свят стала організація на місцях урочистостей, присвячених, відповідно, річниці приходу вермахту до того чи іншого населеного пункту. Вони, як правило, відбувалися за участі представників командування військових частин або військово-адміністративних структур.

Намагаючись розширити свою соціальну базу, окупаційні владні структури не без успіху використовували релігійний чинник, проявляючи у цих питаннях більшу гнучкість, аніж радянська влада[73]. Це виявилося серед іншого і в поширенні практики церковних свят, заходи з нагоди котрих, особливо в містах, доволі часто мали світський характер і супроводжувалися певним офіціозом. Найбільші плани пов'язувалися з Великоднем 1942 та 1943 рр. Навіть зараз для жителів Донбасу, які пережили окупацію, незважаючи на значною мірою секуляризовану свідомість, враження від святкування Воскресіння Христового залишаються одними з найбільш незабутніх і позитивних: «Як би не було, а Великдень ми зустрічали. Хоча не було нічого, але Великдень ми

[70] *Buhbender O.* Das tötende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im zweiten Weltkrieg. – Stuttgart, 1978. – S.278.

[71] BA-MA. – RH 22/28. – Bl.277.

[72] *Buhbender O.* Das tötende Erz… – S.278.

[73] *Лисенко О.Є.* Релігійна ситуація на Україні в 1941–1944: Автореф. дис. … д-ра іст. наук. – К., 1999. – С.1.

святкували»[74], «Ходили ми до церкви, і на Великдень, і в різні церковні свята. Церква була, як правило, завжди забита людьми»[75], «І в мене з дитинства – до цього ж церков не було, я ж не бачила цього ніколи. Ось у мене залишилося, що люди йшли і несли ось так запалені свічки. Багато людей ходило до церкви»[76]. У поширеному в тиловому районі 1-ї танкової армії вермахту спеціальному наказі з приводу відзначення Пасхи 1943 р. було заплановано такі заходи, як видача особливої грошової та продовольчої допомоги, прискорення роботи з відкриття нових шкіл, передача землі в оренду в містах та прирізка у великодні дні під час урочистих церемоній присадибних ділянок у сільській місцевості, надання додаткових вихідних днів, більш ліберальний режим перебування на вулиці[77]. У рамках святкування передбачалося проведення кіносеансів та призначених спеціально для цивільного населення виступів театральних колективів[78], оплата роботи за особливим, підвищеним тарифом[79].

Період окупації став часом, коли відбулися зміни й у ритуальних практиках. Найбільший вплив на громадськість справляла можливість після багатьох років заборон скористатися ідентифікуючою роллю релігії, пройшовши обряд хрещення. На окупованій території це набуло масового характеру, не зустрічаючи ніяких перешкод із боку нової влади.

Потреба додаткової леґітимації влади й, водночас, необхідність ідеологічного впливу на населення, віднайдення відповідних пропаґандистських арґументів зумовили спроби вшанувати пам'ять жертв сталінського терору. Проте брак відомих на той час «місць пам'яті» на території Донбасу, вищий рівень диференціації громадськості, у тому числі й у ставленні до радянського минулого (особливо в порівнянні з Західною Україною), зумовили невелику кількість не дуже масштабних комеморативних заходів у вигляді траурних зібрань або навіть просто відвідування могил закатованих, зокрема в Юзівці, де було виявлено 2 місця розправ енкавеесівців із в'язнями напередодні відступу Червоної армії[80].

Вороже ставлення однієї частини населення до окупантів, зростання настроїв розчарування в політиці нової влади – серед іншої частини спричинили збереження в масовій свідомості пам'яті про радянські офіційні свята й навіть спроби неформального їх відзначення на рівні родини, близьких друзів. До радянських свят та врочистостей як одного з ключових елементів радянської ідентичності апелювало й антифашистське підпілля, здійснюючи свою пропаґандистську роботу[81]. Але, незалежно від походження, свята́

[74] Інтерв'ю з І. Тамарою Іванівною, 1931 р.н.

[75] Інтерв'ю з Рогозом Б.В., 1933 р.н. (м. Донецьк, лютий 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора.

[76] Інтерв'ю з Чепік-Мітрофановою З.А., 1929 р.н.

[77] BA-MA. – RH 21-1/161. – Betr.: Wir feiern Ostern!, 13.4.43.

[78] Голос Донбасса (Горловка). – 1943. – 25 апреля.

[79] Держархів Донецької області – Ф.Р-1772. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.74.

[80] BA-MA. – RH 24-49/164. – Gen. Kdo. XXXXIX Geb. A.K., Abt. I c, Bericht über Industriegebiet Stalino, v. 1.11.41; Донецкий вестник. – 1941. – 23 ноября; Інтерв'ю з С. Іваном Андрійовичем, 1925 р.н.; Інтерв'ю з Рогозом Б.В., 1933 р.н.; Інтерв'ю зі Смоляковою І.Г., 1928 р.н. (м. Донецьк, січень 2005 р. Транскрибований аудіозапис) // Особистий архів автора; Інтерв'ю з Кріциним О.Д., 1929 р.н. (м. Донецьк, листопад 2010 р. Транскрибований аудіозапис) // Там само.

[81] Молодая Гвардия: Документы и воспоминания о героической борьбе подпольщиков

у житті пересічної людини виконували важливу функцію релаксації, даючи можливість відволіктися від важкої реальності, постійної боротьби за існування.

Війна та окупація стали для населення Донбасу часом великих особистих втрат, пов'язаних зі смертю близьких, зміною роду діяльності, руйнуванням старих і створенням нових стереотипів, браком умов для повної культурної реалізації. Але й у реаліях окупації культурна сфера до певної міри, хай навіть у спотвореному та вихолощеному іноземним пануванням вигляді, зберегла своє значення своєрідного соціокультурного феномена, елементу життя підокупаційного населення, котре, як і до війни, потребувало інформації, нових вражень і релаксації. Культурні процеси, що відбувалися на території регіону, стали свідченням надзвичайно складної картини побуту часів зміни влад та еволюції політичних лояльностей, спроб збереження старих уподобань і пошуку нових форм та місця культури за екстремальної ситуації. Незважаючи на те, що для більшості мешканців Донбасу питання задоволення своїх духовних запитів були другорядними порівняно з проблемою фізичного виживання, інституційні та позаінституційні прояви культурницької діяльності стали одним із факторів відвернення від жорстоких реалій життя в умовах іноземної окупації, символом збереження національної, соціокультурної ідентичності, певних історичних традицій.

Краснодона в дни временной фашистской оккупации (июль 1942 – февраль 1943 гг.). – Донецк, 1970. – С.28; Інтерв'ю з Саєнко-Полончук М.І., 1928 р.н.

In the article the essence and peculiarities of cultural life during the Nazi occupation in Donbas are characterized. The main institutional and non-institutional manifestations of cultural life, the activities of theatres, libraries, museums, national cultural centres of "Prosvita" are considered. The role and place of holidays and anniversaries in the spiritual life of the population as well as the most typical commemorative practices are described. The role of printed propaganda, cinematography and broadcasting as means to form general views of the world and to popularize certain cultural stereotypes are analyzed.

Keywords: *Donbas, Ukraine, military administration, Nazi occupation, cultural life, propaganda.*

***

УДК 339.56+94 (477-924.86) «652»

О.В.Одрін *

КОЧОВИКИ Й ТОРГІВЛЯ ЗЕРНОМ У НАДЧОРНОМОР'Ї VI–III ст. до н.е.

Розглядається роль скіфів у зерноторгівлі в Північному Причорномор'ї VI–III ст. до н.е. На підставі даних порівняльної етнографії, писемних та археологічних джерел показано, що кочовики, зокрема скіфи, були не стільки посередниками в торгівлі зерном, скільки його споживачами. Вказано можливі джерела та способи одержання зернових, зроблено спробу визначити можливі обсяги споживання збіжжя номадами в різні періоди історії Скіфії.

Ключові слова: *кочовики, скіфи, греки, зерно, торгівля, Північне Причорномор'я, античність, Ольвія, Боспор.*

Коли мова заходить про торгівлю на обширах Українського Степу, фахівці (незалежно від того, яким саме історичним періодом вони займаються) одразу згадують про хлібну. Часом це стає своєрідною idee fixe, даючи змогу швидко одержувати прості відповіді на складні питання. Дослідники античної історії тут – не виняток[1].

Звичайно, не можна загалом заперечувати важливу роль хлібного експорту, зокрема й з Надчорномор'я. Як зауважує О.Ґ.Єманов, у золотоординські часи торгівля зерном стала найбільшою галуззю міжнародного обміну, а річні обсяги вивозу ґенуезцями з Криму збіжжя були найзначнішими серед усіх експортних товарів[2]. Утім, це аж ніяк не означає, що в інші історичні періоди, зокрема за доби античності, ситуація не змінювалася як щодо вартості, так і обсягів. Тож висновки, зроблені для одного історичного відрізку, не слід механічно переносити на інший.

У середовищі науковців, які вивчають давню історію Надчорномор'я, здавна побутувала думка, що місцеві елліни (крім, можливо, боспорян, котрі мали вдосталь зерна власного виробництва) плідно займалися перепродажем до грецьких полісів на Балканах та в Малій Азії збіжжя, одержаного від місцевого населення, яке зазвичай умовно називають «скіфами»[3]. Ідея про так

* *Одрін Олександр Вадимович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу*
E-mail: olodrin@ukr.net

[1] Див., напр., абсолютно неправдоподібну карту «середземноморської морської торгівлі VI ст. до н.е.», котра демонструє незнання її авторами як археологічних матеріалів, так і фізичної географії Надчорномор'я. Приміром, до зони вирощування зернових на експорт тут включено непідконтрольні грекам території на північ і південь від Перекопу, із малородючими ґрунтами (див.: *Sherratt S., Sherratt A.* The growth of the Mediterranean economy in the early first millennium BC // World Archaeology. – Vol.24. – №3 (1993) – P.373).

[2] *Еманов А.Г.* Север и Юг в истории коммерции. – Тюмень, 1995. – С.111.

[3] Власне скіфськими, звичайно, були лише кочові племена, які населяли степи на захід від Дону, але скіфологи часто трактували цей термін надто широко, включаючи сюди й так зване «скіфоїдне» населення Лісостепу, яке сприйняло від своїх південних сусідів певні елементи матеріальної культури (кінська збруя, зброя, прикраси, виготовлені у «звіриному стилі»). Наявність власне скіфського етнічного компонента у складі населення лісостепової зони залишається предметом дискусій.

звану «скіфську хліботоргівлю» особливо популярною стала у середині минулого століття, хоча, звичайно, подібні думки звучали й набагато раніше. Але саме у 1940-х рр. концепція І.І.Іессена, згідно з якою грецька колонізація виникла «як наслідок двосторонності історичного процесу»[4], створила для цієї ідеї належне теоретичне підґрунтя. Греки, мовляв, засновували свої апойкії лише по тому, як місцеве населення дозріло до потреби встановлення торговельних контактів, і з його боку виникли відповідні попит та пропозиція[5]. А коли мова заходила про «пропозицію», то більшість авторів одразу згадували відомості Геродота про скіфів-орачів, які сіють хліб на продаж (Herod., IV, 17, 2), і заявляли, що одним із головних предметів грецького імпорту було саме збіжжя[6]. Зрозуміло, що ніхто з науковців не стверджував, що зернові вирощували номади, уважаючи його продуцентом мешканців Лісостепу, головним чином правобережного (де й проживали Геродотові «скіфи-орачі»[7]). І хоча концепцію І.І.Іессена згодом було піддано обґрунтованій критиці у працях Л.М.Славіна[8] та, особливо, В.В.Лапіна[9], які обстоювали аграрний, а не торговельний характер грецької колонізації Надчорномор'я, ідея посередницької торгівлі «скіфським хлібом» продовжувала домінувати у працях істориків та археологів аж до кінця 1980-х рр. В історіографії сформувалось уявлення про існування потужного «Скіфського царства» яке, буцімто, підкорило землеробські племена Лісостепу й у результаті збирання данини та грабіжницьких набігів скіфи почали «розпоряджатися величезними матеріальними багатствами»[10], зокрема зерном.

Залишивши у стороні проблему реальності існування подібного «царства» та підкорення номадами племен Лісостепу, яка базується головним чином на інтерпретації непрямих і фраґментарних археологічних даних та викликає серйозні заперечення[11], слід було б розв'язати одне просте питання: а чи

---

[4] *Иессен И.И.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. – Москва, 1947. – С.89.

[5] Там же. – С.90.

[6] Історіографію питання див.: *Щеглов А.Н.* Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII–V вв. до н.э.: письменные источники и археология // Причерноморье в VII–V вв. до н.э. – Тбилиси, 1990. – С.99–121.

[7] Див.: *Доватур А.И.*, *Каллистов Д.Н.*, *Шишова И.А.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты. Перевод. Комментарий. – Москва, 1982. – С.228–230.

[8] У праці цього автора чи не вперше йшлося про аграрний характер колонізації округи Ольвії, і таким чином фактично заперечувалася торгівельна теорія І.І.Іессена (див.: *Славін Л.М.* Древньогрецьке поселення на о. Березань // Наукові записки Київського університету. – Т.XV. – Вип.VI. – К., 1956. – С.143–169).

[9] *Лапин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К., 1966. У своїй праці В.В.Лапін заперечував усі ключові пункти побудов І.І.Іессена. Його концепцію одразу було піддано надзвичайно різкій критиці, часом некоректній, але вона чим далі, тим більше здобувала підтримку багатьох учених, особливо представників київської археологічної школи (див.: *Крыжицкий С.Д.* О двух тенденциях в исследовании проблем греко-варварского взаимодействия в Нижнем Побужье VI–V вв. до н.э. // Античный мир и варвары на юге России и Украины. – Москва; К.; Запорожье, 2007. – С.18–25).

[10] Див., напр.: *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.85.

[11] Так, «скіфське завоювання» категорично заперечує Б.А.Шрамко (див.: *Шрамко Б.А.* Была ли Лесостепь завоёвана скифами? // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. – Полтава, 1990. – С.124–126; *Его же*. К вопросу о взаимоотношениях племён степной и лесостепной Скифии // Проблеми історії та археології України: Зб. мат. Міжнар. наук. конф. до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25–26 жовтня 2003 р. – Х., 2003. – С.49–51).

вирощували мешканці Лісостепу ті види зернових, які могли з успіхом вивозитися до грецького світу? Очевидно, небажання перейматися подібним питанням випливало з необізнаності істориків, та й більшості археологів, із досягненнями археоботаніки, наслідком чого було незнання того факту, що не з усякої пшениці можна з успіхом робити борошно, а отже й випікати хліб[12]. Лише наприкінці 1980-х рр. О.М.Щеґлов, який плідно використовував дані археобіології при реконструкції структури господарства поселень хори Херсонеса у Північно-Західному Криму[13], звернув увагу на той факт, що видовий склад зернових культур античних міст та поселень Лісостепу кардинально відрізняються. Так, із пшениць греки вирощували головним чином м'яку (з її зерна виготовляли хліб), натомість, наприклад, мешканці Більського городища, звідки походять найчисельніші знахідки культурних рослин лісостепової зони – полбу-двозернянку, зерно якої погано обмолочується та йде головним чином на приготування каші. Ці спостереження дали дослідникові підстави рішуче спростувати можливість хлібного експорту з поселень Лісостепу[14].

Ідея О.М.Щеґлова з часом здобула визнання й нині абсолютна більшість дослідників заперечує саму можливість вивозу зерна з території Лісостепу. Між тим такий висновок було зроблено фактично лише на основі аналізу археоботанічних матеріалів, які походять із поселень Лівобережного Лісостепу. На сьогодні по суті в нашому розпорядженні немає скільки-небудь репрезентативних знахідок решток зернових із поселень лісостепового Правобережного Подніпров'я, де проживали Геродотові «скіфи-орачі». Між тим, знахідки з поселень Західного Поділля, де мешкало населення, споріднене з жителями Правобережної Наддніпрянщини, демонструють картину, цілком відмінну від тієї, на базі якої О.М.Щеґлов будував свою концепцію. Тут на поселенні Залісся було знайдено велику кількість зернівок жита[15]. Воно не було поширеним у Балканській Греції, проте вводилося в культуру греками Північного Причорномор'я, особливо Херсонеса[16], і вповні могло бути експортним товаром, адже житнє зерно, так само, як і зерно м'якої пшениці, цілком придатне для виробництва борошна.

Окрім цього, не варто відкидати можливості експорту греками Надчорномор'я ячменю (зокрема й вивезеного з території Лісостепу). Ця культура,

[12] Для виготовлення борошна найбільш придатні голозерні пшениці, такі, як домінуючі у сучасному зерновому господарстві м'яка (*Triticum aestivum*) і тверда (*Triticum durum*), натомість плівчасті, зокрема тетраплоїдна полба-двозернянка (*Triticum dicoccum*) або диплоїдна однозернянка (*Triticum monococcum*) з огляду на свої морфологічні особливості мелються з великими труднощами (див.: *Nesbitt M.*, *Samuel D.* From staple crop to extinction? The archaeology and history of the hulled wheats // Hulled wheats: Proceedings of the First International Workshop on Hulled wheats / Eds. S.Padulosi, K.Hammer, J.Heller. – Rome, 1996. – P.41–100).

[13] Див.: *Щеглов А.Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху. – Ленинград, 1978. – 156 с.

[14] *Щеглов А.Н.* Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII–V вв. до н.э.: письменные источники и археология... – С.112.

[15] *Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н.э. – II тыс. н.э.: Каталог I. – К., 1991. – С.3.

[16] Див.: *Янушевич З.В.* Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинёв, 1976. – С.134–137; *Одрін О.В.* Зернове господарство Херсонеського поліса в другій половині IV – першій половині III ст. до н.е. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.12/13. – К., 2013. – С.45–47.

як відомо, була однією з провідних у грецькому зерновому господарстві (наприклад в Аттиці)[17]. Останнім часом багато дослідників узагалі визнають саме ячмінь головним злаком античного світу[18].

Але повернімося до питання про склад зернових Лісостепу за даними археоботаніки. Як уже йшлося вище, чимало фахівців слідом за О.М.Щеґловим уважають основною місцевою зерновою культурою полбу-двозернянку, а інші – просо[19]. Одначе уважний розгляд усіх наявних археоботанічних даних[20] дозволяє дійти висновку, що реальна картина була куди складнішою, ніж це стверджують автори обох схем, адже часом на різних поселеннях одного й того самого району спостерігається абсолютно різне співвідношення зернових культур (див. табл.1).

Табл.1

Зернові з поселень Лісостепу скіфського часу за археоботанічними даними (%)[21]

Культури / Поселення	Ячмінь	Просо	Пшениця м'яка	Полба-двозернянка	Однозернянка	Спельта	Пшениця тверда	Жито
Більське городище	48	5	+	46	+	+	+	–
Залісся	7	7	+	10	–	–	–	76
Іване-Пусте	14	70	+	10	6	+	–	–
Мала Рублівка	+	–	–	+	–	–	–	88
Мотронинське городище	5	94	+	+	–	–	–	–

Попередньо можна окреслити три типи зернового господарства лісостепових племен, які суттєво відрізнялися один від одного за складом провідних культур:

1. Ячмінно-полб'яний. Головними культурами були полба-двозернянка та ячмінь, рідше також однозернянка. Судячи зі складу культур, господарство було орієнтоване на виробництво продовольчого збіжжя, з якого роблять крупу і в подальшому споживають у вигляді каш. Цей тип характерний для Лісостепу починаючи з трипільської доби[22]. У скіфський час притаманний, перш за все, зерновому господарству Більського городища.

---

[17] Див., напр.: *Garnsey P.* Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. – Cambridge, 1989. – P.96; *Sallares R.* The Ecology of the Ancient Greek World. – London, 1990. – P.315.

[18] Див.: *De Angelis F.* Going Against the Grain in Sicilian Greek Economics // Greece and Rome – Vol.53. – №1 (2006). – P.29–47.

[19] Найбільш послідовні прибічники цієї ідеї – С.С.Безсонова та С.А.Скорий (див.: *Бессонова С.С.*, *Скорый С.А.* Мотронинское городище скифской эпохи. – К.; Краков, 2001. – С.117).

[20] Див.: *Янушевич З.В.* Культурные растения Северного Причерноморья. – Кишинёв, 1986. – 91 с.; *Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины...; *Её же.* Палеоботанические исследования материалов Мотронинского городища // *Бессонова С.С.*, *Скорый С.А.* Мотронинское городище скифской эпохи. – С.133–137 та ін.

[21] Складено за матеріалами Г.О.Пашкевич (див.: *Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины...; *Пашкевич Г.А.* Палеоботанические исследования материалов Мотронинского городища). Ураховано лише репрезентативні дані.

[22] *Пашкевич Г.А.* Культурные растения Украины от неолита до средневековья: Автореф. дис. ... д-ра биол. наук. – К., 1992. – С. 25, 30.

2. Просяний. Основною зерновою культурою було просо. Господарство орієнтоване на виробництво продовольчого (на крупи) та/чи фуражного зерна. Цей тип характерний для Мотронинського городища, а також (із певним застереженням через замалу репрезентативність вибірки) – для Трахтемирівського на Канівщині та Книшівського на Полтавщині городищ, поселення Лихачівка на Ворсклі. Знахідки з поселення Іване-Пусте (Західне Поділля) свідчать про наявність більш комплексного господарства, що поєднувало обидва цих напрями з перевагою просяного.

3. *Житній*. Головною зерновою культурою було жито. Господарство орієнтоване на вирощування хлібних злаків. І хоча жито – значно менш вимоглива до ґрунтових умов та агротехніки культура, аніж голозерні пшениці, воно з повним правом може називатися хлібним злаком, який використовується для виробництва борошна. Цей тип був характерним для поселень Залісся (Західне Поділля) та Мала Рублівка (Полтавщина).

Звертає на себе увагу відсутність чіткої територіальної прив'язки кожного з описаних типів зернового господарства. Чи не найяскравіше це відображається в матеріалах двох західноподільських поселень: Залісся й Іване-Пусте. Тому цю схему можна вважати лише попередньою гіпотезою, яка має перевірятися та уточнюватися в міру надходження нових археоботанічних даних.

Однак незважаючи на те, наскільки коректною, ураховуючи надзвичайну фраґментованість наявної на сьогодні інформації, уважати цю реконструкцію, уже зараз можна цілком однозначно стверджувати, що потенційні можливості для отримання потрібного зерна з Лісостепу (мирним чи збройним шляхом) скіфи однозначно мали. Інша справа, що у світлі напружених взаємин між мешканцями лісостепової смуги та скіфами більш вірогідним виглядає не торгівельно-обмінний, а позаекономічний шлях одержання останніми збіжжя для власних потреб або подальшого перепродажу.

Що ж стосується можливості прямих закупівель греками зерна в мешканців лісостепової зони, то, у світлі археологічних даних, які демонструють доволі інтенсивні контакти між Ольвією та Правобережним Лісостепом у добу архаїки[23], принаймні теоретично, така можливість існувала. Але вже не пізніше початку V ст. до н.е., коли скіфи поставили під контроль усі шляхи від узбережжя Чорного моря вглиб степів і почали чинити масштабний тиск на племена Лісостепу, можливість прямих закупівель греками зерна виглядає вкрай маловірогідною[24].

---

[23] *Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н.э. – Москва, 1966. – 70 с.; *Болтрик Ю.В.* Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное Правобережье // Российская археология. – 2000. – №1. – С.121–130; *Крыжицкий С.Д.*, *Русяева А.С.*, *Крапивина В.В.*, *Лейпунская Н.А.*, *Скржинская М.В.*, *Анохин В.А.* Ольвия: Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999. – С.79–80. Дослідники припускають навіть можливість проживання мешканців ольвійської округи на Мотронинському городищі (див.: *Бессонова С.С.*, *Скорый С.А.* Мотронинское городище скифской эпохи. – С.125).

[24] Утім, не можна не зазначити, що всі реконструкції військово-політичних взаємин мешканців степової та лісостепової зон базуються винятково на інтерпретації (в багатьох випадках неоднозначній) археологічних даних (див., напр.: *Снодграсс А.М.* История Греции в свете археологии // Вестник древней истории. – 1992. – №2. – С.32–40).

Крім того, навряд чи для номадів було економічно вигідним торгувати збіжжям, коли перед ними відкривалися можливості куди більш прибуткової работоргівлі[25]. Тому, не відкидаючи принципової можливості трансстепової зерноторгівлі, не слід усе ж переоцінювати її значення. Залишається лише сподіватися на нові дані, які дозволили б уточнити її роль у торгівельно-обмінних процесах скіфського часу.

Слід підкреслити, що у жодного дослідника, хто писав про торгівлю «скіфським хлібом», здається, не виникало сумнівів у тому, що номади могли бути лише експортерами зерна, хай і чужого, та не могли бути його імпортерами. Між тим, етнографічні дані однозначно свідчать про те, що кочовики в усі часи самі потребували значної кількості продовольчого збіжжя. Справа в тому, що, усупереч поширеним уявленням, основною їх їжею, поряд із молочними продуктами, було аж ніяк не м'ясо, а зерно, котре споживалося у вигляді каш (головним чином із проса, ячменю), коржів, юшки з борошна, або й просто як підсмажені зерна[26]. Чимало фахівців уважають, що у цілому м'ясна їжа, порівняно з молочною та зерновою, не відігравала важливої ролі в раціоні більшості номадів. Доволі категорично на цю тему висловлювався С.Б.Поляков:

> «Часом навіть у спеціальній етнографічній літературі лунає думка, що основу раціону середньоазіатських кочовиків складає м'ясо. Це далеко не так. Якби скотарі харчувалися головно м'ясом то, як демонструють найпростіші розрахунки, середньої заможності тваринник з'їдав би, разом із родиною, своє стадо за 3–4 роки. Основу ж їхнього харчування складали молочні продукти та хліб, який кочовики самі не вирощували»[27].

Те саме, але стосовно кочовиків не степових, а пустельних і напівпустельних районів, писав А.Лот:

> «Це прислів'я (про чоботаря без чобіт – *О.О.*) цілком може бути вжите стосовно скотарів котрі, мабуть, чи не найскромніші споживачі м'яса з усіх, які лише бувають. Пастух тримає худобу для того, аби одержувати від неї продукти та або споживати їх, або продавати, щоб забезпечити себе іншими продуктами чи придбати одяг. А сам він споживає м'ясо дуже помірно, оскільки забій худоби завдає шкоди його капіталові»[28].

Звичайно, питома вага зернової, молочної та м'ясної складових раціону кочовиків змінювалася залежно від пори року. Наприклад, у казахів у

[25] *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – Х., 1999. – С. 270–278. Див. також: *Одрин А.В.* Греко-скифские торговые отношения: археологические данные и исторические реконструкции // Боспорские исследования. – Вып.XXX. – Симферополь; Керчь, 2014. – С.24–38.

[26] Про борошняні страви кочовиків див.: *Житецкий И.А.* Очерки быта астраханских калмыков. – Москва, 1893. – С.14–16; *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Ч.III. – Санкт-Петербург, 1832. – С.38; *Лот А.* Туареги Ахаггара. – Москва, 1989. – С.111–112 та ін.

[27] *Поляков С.П.* Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1980. – С.78.

[28] Цит. за: *Лот А.* Туареги Ахаггара. – С.116.

весняно-літній період основу харчування становили молочні продукти[29]. А от із настанням осені в їхньому «меню» починають домінувати борошняні та м'ясні страви[30]. Аналогічна картина спостерігається й у кочовиків, що практикують «вертикальні» перекочівлі. Так, наприклад, у раціоні тувинців в осінньо-зимовий період різко знижувалася питома вага молокопродуктів, якими вони харчувалися навесні та влітку, і різко зростало значення борошна та смаженого проса, а також, у значно меншій мірі, м'яса[31]. При цьому слід підкреслити, що в номадів реґулярне споживання м'яса – прероґатива заможних, натомість бідняки взимку споживали ледь не саме зерно[32], а м'ясом могли почастуватися лише на бенкеті в багатія[33].

Отже, не буде жодним перебільшенням стверджувати, що в осінньо-зимовий період у раціоні номадів, незалежно від реґіону чи історичної доби, їжа рослинного походження займала надзвичайно важливе місце, причому тим важливіше, чим біднішим був кочовик. І якщо останній не міг забезпечити себе імпортним зерном, він був змушений заготовляти дикорослі рослини, як це було, наприклад у мисливців-скотарів Східної Туви[34] або туареґів Сахелю[35]. Археологія засвідчує, що й у скіфську добу зерно, перш за все просо, активно споживалося кочовиками Великого степу, причому по всій його території, зокрема в Тувії[36] або, трохи пізніше, у Центральній Азії[37]. Звичайно, відомі знахідки проса й у самій Скіфії[38].

Певна річ, не все зерно кочовики одержували від сусідів-хліборобів. Якусь його частину вони могли вирощувати, створюючи власну землеробську базу. Цього можна було досягти одним із трьох способів (або їх комбінацією): по-перше, наділити землею бранців-хліборобів, які вже мали відповідні навички[39]; по-друге, удаватися до примітивного землеобробітку сезонного характеру; по-третє, частина кочовиків могла осісти на землю.

Перший спосіб, судячи з наявних даних, практикували ще хунну в Північній Монґолії та Південній Бурятії[40]. Велика, якщо не переважна, частина мешканців хуннських городищ, на думку ряду дослідників, складалася з двох

---

[29] *Толыбеков С.Е.* Кочевое общество казахов в XVII – начале XX в.: Политико-экономический анализ. – Алма-Ата, 1971. – С.548–549, 556.

[30] Там же. – С.564, 568.

[31] *Вайнштейн С.И.* Мир кочевников центра Азии. – Москва, 1991. – С.120–121.

[32] Див., напр.: *Толыбеков С.Е.* Кочевое общество казахов в XVII – начале XX в.: Политико-экономический анализ. – С.568, 585.

[33] Див. опис з вуст очевидця: *Карутц Р.* Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке: Этнографические очерки. – Санкт-Петербург, 1911. – С.75–76. Їли кочовики й падло (див.: *Небольсин П.* Очерки быта калмыков Хошеутовского улуса. – Санкт-Петербург, 1852. – С.45), навіть тварин, померлих від сибірської виразки (див.: *Его же.* Очерки Волжского низовья. – Санкт-Петербург, 1852. – С.197). Споживали також м'ясо худоби, захопленої під час набігів (баранта у казахів, реззу в туареґів), але це джерело харчування було нереґулярним.

[34] *Вайнштейн С.И.* Мир кочевников центра Азии. – С.122.

[35] *Лот А.* Туареги Ахаггара. – С.113–114.

[36] *Вайнштейн С.И.* Мир кочевников центра Азии. – С.118.

[37] *Крадин Н.Н.* Империя Хунну. – Москва, 2001. – С.108.

[38] *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – С.157–160.

[39] Н.Н.Крадін уважає саме цей спосіб найбільш привабливим для кочовиків (див.: *Крадин Н.Н.* Кочевники Евразии. – Алматы, 2007. – С.125).

[40] *Крадин Н.Н.* Империя Хунну. – С.80.

груп: підкорених аборигенів та китайців – військовополонених і перебіжчиків[41]. Цілком подібною була ситуація в кочовиків тропічного й субтропічного поясів – арабів, туарегів. Так, в останніх землеробством займалися головним чином раби-іклани та вільновідпущеники[42]; в арабів Північної Аравії землі, що належали бедуїнам, оброблялися орендарями – африканськими вільновідпущениками або прийшлими фелахами[43]. До речі, іклани були звільнені з рабства французьким урядом після завоювання Францією туарезьких земель. Тому можна вважати цілком вірогідним, що й в арабів землі спочатку оброблялися саме рабами. Другий спосіб свого часу доволі детально описав Іосафат Барбаро. Так, після оголошення ханом, ті з мешканців орди, які збираються сіяти (або доручають це іншим), навантажують вози насінням, беруть необхідних тварин і рухаються до місця, де відбуватиметься посів. Там вони перебувають певний час, допоки не завершать посівну кампанію, і згодом повертаються в орду[44]. Дуже схожу картину малює О.І.Левшин, говорячи про землеробство казахів початку позаминулого століття. Згідно з його даними, кочують вони поблизу своїх орних ділянок лише до того часу, поки хліб зріє. Після збирання врожаю переходять в інші місця. Наводить автор і асортимент зернових культур, культивованих казахами: яре жито, ячмінь, пшениця та, особливо, просо[45]. І, нарешті, третій шлях – осідання на землю найбіднішої частини кочового суспільства – детально описала С.А.Плетньова[46].

Важко сказати, чи були всі ці три способи апробовані скіфами. Адже, наприклад, землеробство, подібне до описаного І.Барбаро або О.І.Левшиним, археологічно зафіксувати практично неможливо, хоча й апріорно виключати вірогідність його у Скіфії теж не можна. Існують певні, уривчасті та непрямі, дані, які дозволяють припускати існування практики обробітку землі полоненими з числа мешканців Лісостепу. Наприклад, факт вирощування скіфами Нижнього Подніпров'я такої нетипової для кочовиків, але дуже характерної для мешканців лісостепової зони культури, як полба-двозернянка[47]. Зате в нашому розпорядженні є однозначні археологічні дані, котрі засвідчують процес осідання скіфів на землю. Основною зоною у Скіфії, де відбувався цей процес, була заплава Нижнього Дніпра. Тут відкрито понад 100 поселень, зокрема 3 городища (Кам'янське, Капулівське, Совутинське), датованих IV ст. до н.е.[48], а також понад 20 безкурганних могильників[49].

[41] *Крадин Н.Н.* Империя Хунну. – С.95–86.

[42] *Лот А.* Туареги Ахаггара. – С.137.

[43] *Першиц А.И.* Хозяйство и общественно-политический строй Северной Аравии в XIX – первой трети XX в. – Москва, 1961. – С.33.

[44] Мандрівка до Тани, §33.

[45] *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – С.199–200. Див. також: *Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов. – Алматы; Москва, 1995. – С.75–76.

[46] *Плетнёва С.А.* Кочевники Средневековья: Поиски исторических закономерностей. – Москва, 1982. – С.77–78.

[47] *Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины… – С.6–7; *Гаврилюк Н.А.* Указ. соч. – С.157–161.

[48] *Гаврилюк Н.О., Оленковський М.П.* Пам'ятки скіфів: Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. – Херсон, 1992. – 55 с.; *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – С.68–85.

[49] *Остапенко М.А.* Бескурганные могильники степных скифов // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия. Скифия. Боспор. – К., 2007. – С.143–179.

Крім основної, простежується ще декілька зон можливого осідання скіфів на землю: нечисленні пам'ятки відкрито в Нижньому Поінгуллі та в передгір'ях Криму[50]. Утім, кількість останніх надто незначна, і не всі вони можуть бути з повним правом названі стаціонарними поселеннями. Виходячи з цього факту, можна стверджувати, що масштаби процесу осідання скіфів на землю поза межами Нижнього Подніпров'я були доволі скромними, а сам процес – не всюди завершеним.

Таким чином, у сільському господарстві населення жодного з реґіонів Степової Скіфії, окрім Нижньодніпровського, землеробство, зокрема й вирощування зернових, не відігравало скільки-небудь суттєвої ролі. А це, своєю чергою, означає, що, навіть припускаючи, що мешканці нижньодніпровських поселень могли повністю забезпечувати зерном ті скіфські племена, які кочували в Нижньому Подніпров'ї, то, наприклад, у скіфів Приазов'я, де, судячи з археологічних даних, жодних зон осілості не виникло, необхідність імпортувати зерно зберігалася аж до часу загибелі Скіфії в першій половині III ст. до н.е. Не слід також забувати, що на Нижньому Дніпрі, за Н.О.Гаврилюк, процес осідання кочовиків на землю розпочався не раніше кінця V – початку IV ст. до н.е.[51], тобто до цього часу й у цьому реґіоні весь обсяг спожитого зерна був привізним.

Таким чином, говорячи про імпорт кочовиками збіжжя, слід шукати відповіді на три питання:

1. Зерно яких культур імпортували скіфи?
2. Звідки саме воно завозилося?
3. Наскільки значними були обсяги поставок?

Найлегше відповісти на перше. Згідно з етнографічними даними, які наводилися вище, найпопулярнішими видами зернових, що їх споживали кочовики, були ячмінь і просоподібні культури (просо, могар, сорґо). Археоботанічна інформація з території Степової Скіфії цілком кореспондується з етнографічною: основну масу знахідок тут становлять рештки проса та ячменю[52]. Очевидно, що інші зернові, такі, як м'яка пшениця чи полба-двозернянка, мали у скіфському раціоні другорядне значення.

Набагато складніше знайти відповідь на друге питання. Справа в тому, що і ячмінь, і просо вирощували як північні, так і південні сусіди скіфів – мешканці Лісостепу та еллінські поселенці відповідно. Про склад зернових культур, які культивували жителі лісостепової смуги, уже говорилося вище. Можна лише наголосити, що ячмінь та/або просо були основними культурами на більшості поселень цього реґіону, а отже потенційна можливість вивозу номадами зерна з Лісостепу існувала. Залишається розглянути можливості імпорту збіжжя з «грецького» напрямку.

---

[50] *Гаврилюк Н.А.* Значение степного Побужья-Поингулья для Ольвийского эколого-экономического района // Мир Ольвии. – К., 1996. – С.115; *Храпунов Н.И.* Этническая история Крыма в раннем железном веке. – Симферополь; Керчь, 2004. – С.83–84.

[51] *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии… – С.166–170. На думку М.О.Остапенка, скіфи-землероби на території Нижнього Подніпров'я фіксуються ще з VI в. до н.е., однак він оперує даними лише з поховальних пам'яток, а не з поселень (див.: *Остапенко М.А.* Бескурганные могильники степных скифов. – С.174–175).

[52] *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии… – С.157–161.

Відомо, що давні елліни вирощували широкий спектр зернових культур, основними з яких були м'яка пшениця та ячмінь. Крім того, культивувалися плівчасті пшениці – однозернянка й полба-двозернянка, а також просо, могар[53]. Слід зазначити, що в Мілеті – метрополії більшості грецьких апойкій Надчорномор'я, зокрема Ольвії, Пантікапею та Феодосії – у добу архаїки ячмінь і просо відігравали провідну роль у зерновому господарстві. За даними німецького археоботаніка Г.-П.Штіки, рештки зернівок ячменю складають там три чверті всіх знахідок зернових, проса – близько 16%, тоді як залишки зернівок пшениць (як плівчастих, так і гол озерних) украй нечисленні[54]. Цілком можливо, що склад зернових культур, які вирощувались у грецьких полісах західного узбережжя Малої Азії, суттєво відрізнявся від складу культур, вирощуваних греками на Балканах. Проте кількість археоботанічних даних із грецьких поселень басейну Середземного моря замала для того, аби робити будь-які надійні висновки з цього приводу.

Повертаючись до грецьких полісів Надчорномор'я, не можна не зауважити, що тут вирощувались усі без винятку перелічені вище зернові культури[55]. Так, двозернянку сіяли в Нижньому Подністров'ї та в Керкінітиді, могар – у тому ж Нижньому Подністров'ї й на хорі Феодосії, просо було однією з основних культур ольвійської хори в добу архаїки.

Специфічною рисою зернового господарства античних держав Надчорномор'я, особливо хори Херсонеса на Тарханкутському півострові, стало (очевидно, уперше в античній практиці) введення в культуру жита[56]. Однак провідними культурами майже всюди були м'яка пшениця та ячмінь. Утім Херсонес, зважаючи на напружені стосунки зі степовиками, скоріше за все слід виключити з числа античних держав, які постачали зерно скіфам[57].

Розглянемо зернове господарство основного контраґента скіфів Подніпров'я та Побужжя – Ольвії. На поселеннях ольвійської хори доримського періоду, наскільки можна судити з наявних археоботанічних матеріалів (див. табл.2), спостерігалися значні відмінності у співвідношенні між головними видами зернових. Більше того, практично з кожного поселення одержано набір, який не має подібностей з іншими. Можливо, ці відмінності визначалися спрямованістю

---

[53] Як не дивно, така поширена у Середземномор'ї пізніших часів культура, як тверда пшениця, поки що практично невідома в археоботанічних знахідках із території заселених греками реґіонів.

[54] *Stika H.-P.* Pflanzenreste aus dem archaischen Milet // Archäologischer Anzeiger. – Bd.1. – 1997. – S.109–188.

[55] Див.: *Янушевич З.В.* Культурные растения Северного Причерноморья; *Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины…; *Pashkevich G.A.* Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // Eurasia Antiqua. – Bd.7. – 2001. – S.511–567; *Лебедева Е.Ю.* Палеоботанические исследования на античных памятниках Восточного Крыма // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – К., 1991. – С.167–168; *Кузьмінова Н.М., Охотніков С.Б.* Культурні рослини Нижнього Подністров'я у VI–V ст. до н.е. (за даними палеоботанічного аналізу) // Археологія. – 1987. – Вип.60. – С.80–83. та ін.

[56] *Янушевич З.В.* Культурные растения Юго-Запада СССР… – С.134–137.

[57] Про скіфо-херсонеські стосунки див.: *Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н.* Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. – Москва, 1990. – С.361; *Кутайсов В.А.* Античный полис Керкинитида. – Симферополь, 2013. – С.189, 195–199 та ін. Однак це зовсім не означає можливості поставок нехай і невеликих обсягів зерна із Керкінітиди періоду її незалежності. Інша річ, що у цьому випадку мова може йти не стільки про торгівлю, скільки про виплату данини, про що згадується у відомому листі з Керкінітиди (див.: *Соломоник Э.И.* Два античных письма из Крыма // Вестник древней истории. – 1987. – №3. – С.114–125).

сільського господарства поселення, переважанням тваринницького або рослинницького компонентів. Тоді ми маємо справу зі співвідношенням між хлібними та зернофуражними культурами. Утім уже зауважувалося, що зовсім не обов'язково сприймати просо та, особливо, ячмінь як зернофуражні культури.

Табл.2

Зернові ольвійської хори за археоботанічними даними (%)[58]

Культури / Поселення	Ячмінь	Просо	Пшениця м'яка	Полбадвозернянка	Однозернянка	Спельта	Пшениця тверда	Жито[1]
Ольвія, розкоп НГС	40,5	8,9[2]	35,8	1	0,4	–	–	13,7
Козирка 12	12,4	–	83.4	2,4	–	–	1,9	–
Козирка 9	33,2	37,6	15,9	10,0	3,3	–	–	–
Чортувате 7	36,7	18,6	38,2	3,7	0	0	–	–
Бейкуш	0,5	–	89,8	7,5	–	–	–	–

Примітки:
1 – Достеменно не з'ясовано, було це бур'янове чи культурне жито.
2 – Було знайдено також декілька грудок проса загальним об'ємом 3,6 мл.

У цьому контексті дуже цікавий склад знахідок із Нижнього міста Ольвії. Очевидно, у цілому вони відображають співвідношення у споживанні зернових різних видів міськими мешканцями. Попри очікування, м'яка пшениця не тільки не має повної переваги, а й навіть дещо поступається ячменю. Зате така в основному зернофуражна (для греків, але не для скіфів!) культура, як просо, відіграє суто другорядну роль.

Слід зауважити, що навіть ті фраґментарні матеріали, які на сьогодні є в нашому розпорядженні, указують на великі відмінності у зерновому господарстві поселень ольвійської хори різних районів та різних періодів. Так, роль просяного компонента поступово знижувалася від архаїки до класичної та, особливо, елліністичної доби. Як уже зазначалося, це могло бути пов'язане й зі зниженням попиту на ольвійське зерно з боку скіфів Нижнього Подніпров'я, які саме у класичну добу створили власне аграрне виробництво. Складніше пояснити цей факт внутрішніми потребами (зменшенням попиту на фуражне зерно), адже тваринницька складова господарства Ольвійського поліса завжди була дуже вагомою[59]. Так чи інакше, потенційні можливості експорту зернових з Ольвії у «скіфському напрямку», якщо судити лише зі складу зернових культур[60], існували в усі періоди їх взаємовідносин.

[58] Складено за матеріалами Г.О.Пашкевич (див.: *Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины…; *Pashkevich G.A.* Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea). На відміну від останньої праці, співвідношення бралося лише між зерновими культурами.

[59] Див.: *Одрін О.В.* Виробництво вовни і вовняних виробів та торгівля ними в Ольвії у VI–IV ст. до н.е. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.3. – К., 2003. – С.15–34.

[60] Питання врожайності зернових культур в античних державах Надчорномор'я ще потребує окремого розгляду (див.: *Одрін О.В.* Зернове господарство Ольвійського полісу в VI – першій половині III ст. до н.е. // Там само. – Вип.11. – К., 2011. – С.47–71).

Певною мірою подібною до ольвійської була ситуація у зерновому господарстві Керченсько-Таманського реґіону Боспорської держави. Серед злакових культур, які вирощувалися на поселеннях Керченського півострова, домінувала м'яка пшениця: у Керченському Приазов'ї у середньому 68,5%[61], у Мірмекії – 58%[62]. На другому місці за кількістю знахідок був ячмінь, котрий на окремих поселеннях міг і переважати[63]. Інші зернові, такі, як просо або плівчасті пшениці, відігравали незначну роль[64]. Утім останнє можна пояснити, виходячи з особливостей ґрунтового покриву півострова, адже просоподібні хліби, наприклад, погано переносять скелетність ґрунту[65]. Так чи інакше, із великою ймовірністю можна припускати, що у згаданих районах зернове господарство було бікультурним. Однак про реальне співвідношення питомої ваги м'якої пшениці та ячменю у грецьких поселенців Керченсько-Таманського реґіону можна буде говорити лише після аналізу археоботанічного матеріалу з інших поселень цих районів. На цьому ж етапі можемо однозначно стверджувати лише про відсутність монокультурного вирощування м'якої пшениці як у районі Пантікапею, так і на поселеннях Керченського Приазов'я. Відповідно, це може свідчити про існування можливості експорту зернових із території півострова у скіфському напрямку. Проте, зважаючи на невисоку родючість абсолютної більшості керченських ґрунтів, навряд чи його обсяги були значними.

Умови для вирощування зернових на Тамані у цілому кращі, аніж на Керченському півострові. Тобто, потенційні можливості виробляти експортну продукцію, зокрема й у «скіфському напрямку» тут були більшими. Однак археоботанічна інформація звідси вкрай обмежена, до того ж наявні матеріали вказують на великі розбіжності у структурі зернового господарства таманських поселень у часі та просторі. Так, за доби архаїки в Гермонассі, згідно зі знахідками, повністю переважав ячмінь (понад 90%)[66]. У період класики-еллінізму у знахідках із поселень хори Гермонасси (Артющенко 2) та Фанагорії (Вищестебліївська 1) – м'яка пшениця[67]. Однак співвідношення видів зернових на обох поселеннях суттєво відрізнялося: на першому, крім м'якої пшениці, вирощували також ячмінь і просо, тоді як на другому –

[61] *Лебедева Е.Ю.* Палеоботанические исследования на античных памятниках Восточного Крыма // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – К., 1991. – С.167. На жаль, авторка не наводить даних по окремих поселеннях.

[62] *Pashkevich G.A.* Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea. – P.553–554, table 5.

[63] Саме так, наскільки це можна зрозуміти з доволі нечіткого твердження Є.Ю.Лебедєвої (див.: *Лебедева Е.Ю.* Палеоботанические исследования на античных памятниках Восточного Крыма. – С.168), було на поселенні Крутий Берег у Приазов'ї.

[64] Утім, можливо, нові знахідки змусять переглянути це твердження. Так, серед знахідок із Тіритаки зустрічаються численні рештки плівчастої пшениці-однозернянки (див.: *Пашкевич Г.А.* Особенности палеоэтноботанических спектров Боспора и актуальные проблемы их изучения // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Периоды дестабилизаций и катастроф. – Керчь, 2005. – С.349).

[65] Див.: *Одрін О.В.* Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. – К., 2014. – С.128, 201.

[66] *Зеест И.Б.* Архаические слои Гермонассы // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1965. – №83. – С.54.

[67] *Пашкевич Г.А.* К проблеме изучения земледелия Северного Причерноморья в античную эпоху // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. – Т.2. – Санкт-Петербург, 2002. – С.309; *Её же.* Палеоэтноботанические исследования Боспора // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Актуальные проблемы. – Керчь, 2009. – С.344–345.

тільки останнє. Можливо, такі відмінності пояснюються різницею у хронології, адже знахідки з Артющенко відносяться до середини V ст. до н.е., тоді як із Вищестебліївської – до початку III ст. до н.е.

Отже, загалом можна виокремити декілька основних типів зернового господарства в античних державах Північного Причорномор'я VI–III ст. до н.е., два з яких були цілком придатними для вироблення продукції на експорт у «скіфському напрямку», а саме:

1. Бікультура м'якої пшениці та ячменю. Цей тип був поширеним на хорах Боспору й Ольвії (особливо в пізньокласичний та ранньоелліністичний періоди).

2. Трикультура м'якої пшениці, ячменю, проса. Такий тип характерний для хори Ольвії пізньоархаїчного й ранньокласичного часу. Із певними застереженнями до нього можна віднести зернове господарство хори Феодосії. Ця умовність викликана двома обставинами. По-перше, в нашому розпорядженні – дуже обмежені дані: матеріали лише одного поселення періоду, що досліджується. І, по-друге, частка проса в матеріалах феодосійської хори все ж доволі суттєво поступається пшениці та, особливо, ячменю.

Таким чином, греки Надчорномор'я мали (принаймні потенційну) можливість експортувати зерно ячменю і проса (рідше могару) сусіднім номадам, одержуючи навзаєм продукцію тваринництва та рабів. Можна припускати, що порівняно з торгівлею речами престижного вжитку (коштовна зброя, дорогі одяг і посуд, ювелірні прикраси тощо) такий обмін приносив незрівнянно менші прибутки. Проте, це мало компенсуватися стабільністю поставок, адже необхідність у продовольстві існувала завжди.

Відповідно, це повертає нас до питання про обсяги зернового експорту/імпорту. Очевидно, що його (в найпершому наближенні) можна оцінити лише для ввезення збіжжя скіфами, що залежало від двох основних обставин: загальної чисельності кочовиків – споживачів зерна та від можливостей останніх задовольнити свої потреби за рахунок власного виробництва. Що стосується першої обставини, максимальна (тобто така, яку здатні прогодувати місцеві степи) чисельність номадів у Надчорномор'ї оцінюється майже у 680 тис. осіб[68]. Це число буде й потенційно найбільшою кількістю споживачів. Однак реально їх було значно менше. За підрахунками Н.О.Гаврилюк, чисельність скіфів у степах Надчорномор'я V ст. до н.е. становила близько 150 тис., а у IV ст. до н.е. – 400 тис.[69]

Набагато складніше оцінити середній щорічний обсяг зерна, яке споживалося кочовиками. Дані по різних реґіонах їх проживання суттєво розходяться. Так, туареґ чи араб Сахари споживав на рік не менше 180 кг збіжжя (проса або пшениці)[70], тобто п'ятьом дорослим людям щороку потрібна майже 1 т зерна. Утім, уважається, що в раціоні близькосхідних і північноафриканських номадів продукти рослинного походження мали більше значення, аніж для мешканців євразійських степів[71]. Відомо, що у скрутні часи на одного монґола щороку

[68] *Гаврилюк Н.А.* Указ. соч. – С.122, табл.4.1.

[69] Там же. – С.126–127.

[70] Див.: *Хазанов А.М.* Кочевники и внешний мир. – Алматы, 2002 – С.137. З їжі рослинного походження, окрім зерна, вони вживали також фініки.

[71] Там же. – С.131.

приходилося до 18 кг борошна (не зерна!)[72]. Хунну, які проживали в тому самому регіоні, що й монґоли, споживали, за розрахунками Н.Н.Крадіна, принаймні (тобто лише як харчову добавку у зимовий період) 80 кг зерна[73]. Таким чином, мінімальні обсяги спожитого скіфами збіжжя можна оцінювати у 12 тис. т для V ст. і 32 тис. т – для IV ст. до н.е. За норм споживання, наближених до близькосхідних, ці цифри слід щонайменше подвоїти. Для оцінки масштабів торгівлі зерном можна залучити дані ранньомодерного часу, згідно з якими, наприклад, на піку вивозу збіжжя з Ґданська його обсяги сягали 40 тис. лаштів (понад 80 тис. т)[74]. Звичайно, щодо скіфів ми, принаймні за сучасного стану джерельної бази, можемо говорити лише про потенційні, а не про реальні обсяги торгівлі. Однак навіть якщо конкретні цифри були в рази меншими за розрахункові, усе одно йдеться про значні масштаби.

Сучасний стан джерельної бази не дозволяє нам дати більш-менш повну картину розвитку зерноторгівлі у степовій зоні Причорномор'я та визначити роль номадів у ній. Тому завданням цієї статті було радше окреслити ті важливі питання, на які дослідники звертали недостатньо уваги, означити шляхи їх вирішення. Головне з них – це джерела забезпечення кочовиків рослинницькою продукцією: античні держави Надчорномор'я, племена Лісостепу, власне виробництво? Яким був спосіб (способи) її одержання: торгівля та обмін, данина, грабунок? Доволі очевидно, що в умовах «джерельного голоду» підвищити надійність реконструкцій можливо, лише залучивши максимально широке коло історичних та етнографічних джерел, які висвітлювали б подібні процеси в інших регіонах планети, заселених кочовиками, та/чи в різні історичні періоди. Останнє особливо актуальне, якщо зважати на ту обставину, що господарство номадів від виникнення й до загибелі мало загалом незмінну структуру, тож дослідник навряд чи ризикує провести невиправдані або просто недостатньо надійні аналогії.

---

[72] *Жагварал Н.* Аратство и аратское хозяйство. – Улан-Батор, 1974. – С.115–116. Пор.: *Хазанов А.М.* Кочевники и внешний мир. – С.131, прим.10.

[73] *Крадин Н.Н.* Империя Хунну. – С.89 (за розрахунками автора, з 1 тис. т збіжжя могли прогодуватися понад 13 тис. номадів, тобто на одного представника народу хунну щороку мало приходитися приблизно 77 кг зерна).

[74] *Małowist M.* Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. – Warszawa, 2006. – S.276.

Author covers the role of Scythians in the wheat market in Northern Black Sea Coast during 6th–3rd centuries BC. On the materials from comparative ethnography, written and archeological sources article shows that the nomads (particularly the Scythians) was not only the intermediates in the wheat market but also its consumers. Furthermore, specified potential sources and ways of grain receipt and attempted to mark the potential volume of grain consumption by nomads in different periods of history of Scythia.

Keywords: *nomads, Scythians, Greeks, grain, trading, Northern Black Sea Coast, antiquity, Olbia, Bosporus.*

УДК 340.1 (474.5) «145/153»

Д.П.Ващук *

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI ст.: НА ПРИКЛАДІ КИЇВЩИНИ Й ВОЛИНІ

На прикладі українських земель – Київщини та Волині – аналізується проблема становлення й розвитку правової системи Великого князівства Литовського впродовж другої половини XV – першої третини XVI ст. Розглядаються такі її складові, як правові норми та система джерел права, особливості правосвідомості й правової культури, система правовідносин і законності, юридична практика. Робиться висновок, що головним чинником перетворення правової системи стало впровадження писаного законодавства з другої половини XV ст.

Ключові слова: *Велике князівство Литовське, Київщина, Волинь, правова система, писане законодавство.*

Друга половина XIV ст. – переломний момент для політичного становища українських земель, більша частина яких опинилася у складі Великого князівства Литовського. Тож питання створення дієвої правової системи було рівноцінним проблемі формування території держави й утвердження влади великого князя. У цій публікації саме правова система виступатиме головним об'єктом дослідження.

Литовсько-українське право має доволі обширну історіографію, утім практично всі фахівці спрямовували вектори своїх досліджень не стільки на правову систему загалом, скільки на її складові або джерела формування. Під цим кутом зору важливі праці істориків-правознавців кінця XIX – першої третини XX ст., зокрема М.Владимирського-Буданова, Р.Лащенка, Ст.Кутшеби, М.Кразаускайте, Ф.Леонтовича, М.Максимейка, М.Чубатого, А.Яковлева, І.Якубовського, М.Ясинського[1]. Серед досліджень останніх

* *Ващук Дмитро Петрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу*
E-mail: dvashchuk@ukr.net

[1] *Владимирский-Буданов М.Ф.* Очерки из истории литовско-русского права. – Вып.1. – К., 1889; *Его же*. Хрестоматия по истории русского права. – Вып.2. – Изд.4. – Санкт-Петербург, 1901; *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права. – Ч.2: Литовсько-польська доба. – Вип.1: Пам'ятники права. – Прага, 1924; *Kutrzeba St.* Historya ustroju Polski w zarysie. – Cz.2: Litwa. – Lwów, 1914; *Krasauskaite M.* Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. – Leipzig, 1927; *Леонтович Ф.* Очерки по истории литовско-русского права: Образование Литовского государства. – Санкт-Петербург, 1894; *Его же*. Русская правда и Литовский статут // Университетские известия. – №2–3. – К., 1865; *Максимейко Н.* Опыт критического исследования Русской правды. – Вып.1. – Х., 1914; *Его же*. Русская правда и литовско-русское право. – [Б.м., б.г.]; *Чубатий М.* Огляд історії українського права: Історія джерел та державного права (Записки за викладами на тайнім Українськім університеті у Львові в рр. 1920–1923). – Мюнхен, 1976; *Яковлів А.* Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. – Прага, 1929; *Якубовский И.* Земские привилеи Великого княжества Литовского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1903. – №6; *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889; *Его же*. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве: Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация

десятиліть відзначимо напрацювання Ю.Бардаха, Д.Вілімаса, А.Гурбика, А.Закшевського, Є.Маховенка, Я.Падоха, В.Поліщука, І.Старостиної та ін.[2] Окремо зауважимо, що деякі аспекти правової системи стали об'єктом вивчення в історико-юридичних працях Ф.Аметки, С.Ковальової, Х.Майкут, О.Сокальської, Т.Федоренко тощо[3].

Для більш детального огляду зазначеної проблеми окреслимо спершу дефініцію «правова система». Отже, це «сукупність внутрішньопогоджених, взаємозв'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких державна влада чинить реґулятивно-організуючу та стабілізуючу дію на громадські стосунки, поведінку людей і їх об'єднань»[4]. Правова система залежить від форми державного устрою. У випадку Великого князівства Литовського це питання, що вимагає окремого дослідження, тут ми його не розглядатимемо. Натомість перші юридичні джерела, котрі дозволяють нам вивчати правову систему українських земель, з'явилися у середині XV ст. В історіографії вони визначаються як уставні земські грамоти або обласні привілеї. Ці акти жалувалися від імені великого князя литовського з метою визначення відношення області/землі до держави й реґламентації взаємин між місцевим населенням та урядовими органами, а приводом ставала необхідність затвердження влади господаря у приєднаних районах. На сьогодні науці відомі грамоти, видані Волинській і Київській землям. Саме на цих територіях ми й зупинимося. Звернімо тепер безпосередню увагу на ті елементи, які, власне, становлять правову систему.

и компетенция. – Вып.1: Происхождение Главного Литовского трибунала. – К., 1901; *Его ж.* «Село» и «вервь» Русской правды. – К., 1906.

[2] *Bardach J.* Sok, soczenie, prosoka // *Idem*. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988; *Idem*. Statuty Litewskie a prawo Rzymskie. – Warszawa, 1999; *Vilimas D.* Lietuvos Didžiosios Kunigugaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588) – Vilnius, 2006; *Гурбик А.* Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990; *Його ж.* Трактування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – Т.І. – К., 2009; *Його ж.* Правовий інститут «гоніння сліду» в копному судочинстві українських земель Великого князівства Литовського // Там само. – Т.ІІ. – К., 2013; *Zakrzewski A.* Wielkie księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.): Prawo – ustrój – społeczeństwo. – Warszawa, 2013; *Machovenko J.* Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.). – Vilnius, 1999; *Падох Я.* Суди і судовий процес старої України. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто; Л., 1990; *Поліщук В.* Свідки у руського-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр. // Молода нація – К., 2000; *Старостина И.* Право Великого княжества Литовского XV в. в контексте культурно-исторических связей Польши, Литвы и Руси // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1999; *Её же.* Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1988–1989 гг. – Москва, 1991.

[3] *Аметка Ф.* Кримське ханство: становлення і розвиток державності та права (перша половина XV – друга половина XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2013; *Ковальова С.* Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. – Миколаїв, 2008; *Її ж.* Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 р. – Миколаїв, 2009; *Майкут Х.* Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 2009; *Сокальська О.* Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006; *Федоренко Т.* Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X – по 40-ві роки XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2001.

[4] Большая юридическая энциклопедия. – Москва, 2006. – С.3876.

Чинні правові норми й система джерел права

Отже, на території Київщини та Волині мали чинність норми уставних земських грамот. Перші такі акти, на нашу думку, були пожалуваними в 1440 і 1452 рр. відповідно[5]. Наступні підтвердження 1507, 1529 рр. (Київщина) 1501, 1508 рр. (Волинь) значно розширили нормативну базу. Артикули цих грамот до видання І Литовського статуту були засадничими для внутрішньої організації права, а саме його системи. Обласні привілеї реґулювали такі галузі, як конституційне (частково), адміністративне, фінансове, земельне, цивільне, сімейне, карне право. Окрім цього, окремі положення грамот торкалися судового процесу. Їх статті мали практичне застосування в юриспруденції[6]. Що стосується системи джерел права, то це питання значно складніше, ніж попереднє.

В українських землях приблизно до середини XIV ст. основним збірником судових законів номінально вважалася «Правда руська». Порівнявши давньоруські статті з нормами уставних грамот, ми не можемо з упевненістю говорити про повну рецепцію правової спадщини князівських часів в окремих землях Литви[7]. При цьому відзначимо, що не йдеться про заперечення ролі «Правди руської» як одного з елементів системи джерел права українських земель Великого князівства Литовського, а тільки про акцентування уваги на тому, що вона не була домінуючою, як це вказувалося в історіографії другої половини XIX – першої третині XX ст.[8] Не слід забувати і про звичаєве право, котре, безумовно, відноситься до правових джерел[9]. Попри те, що держава надавала звичаєві зобов'язуючої сили, простежити ступінь його впливу на формування змісту обласних привілеїв дуже складно через брак джерел. Водночас рішення в багатьох справах згідно зі «звичаєм» часто ставали «стариною» для місцевого населення, а при наступних підтвердженнях уставних грамот доповнювали їх зміст.

---

[5] *Ващук Д.* Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С.90–101.

[6] Див.: *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права их земли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009.

[7] *Ващук Д.* Рецепція норм «Руської правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // ІІ Міжнародний науковий конґрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. – Т.І. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог, 2005. – С.136–142.

[8] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.IV: XIV–XVI віки: відносини політичні. – К., 1993. – С.8; Т.V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – К., 1998. – С.630–631; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.І. – К., 1901. – С.27, 84; *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права. – С.37–38; *Леонтович Ф.* Очерки по истории Литовско-русского права… – С.190; *Его же.* Русская правда и Литовский статут. – С.1–25; *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. – Москва, 1892. – С.659, 684; *Его же.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С.143, 150; *Максимейко Н.* Русская правда и литовско-русское право…; *Яковлів А.* Впливи старочеського права на право українське литовської доби... – С.20; *Ясинский М.* Уставные земские грамоты… – С.75–76; *Его же.* «Село» и «вервь» Русской правды...; *Kutrzeba St.* Historya ustroju Polski w zarysie. – S.41.

[9] Див., напр.: *Кушинська Л.* Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст. – К., 2008; *Яковлів А.* Звичаєве право [Електронний ресурс]: http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm

Особливості правосвідомості та правової культури, правова ідеологія й правова політика

Правосвідомість визначається як сукупність уявлень, поглядів, оцінок права. У досліджуваний період це фіксується підтвердженням чинності норм писаного права на практиці. Тобто, у джерелах судочинства маємо відомості про вирішення багатьох позовів відповідно до права конкретної землі. Приміром, «подлугъ права вашого, што есмо вам дали, всей земли Киевской» було розв'язано справу між черкаським намісником Кмітом Олександровичем і путивльським намісником князем Богданом Федоровичем (27 липня 1495 р.)[10]. Вирок у кримінальній справі між паном Щасним Якимовичем та князем Дмитром Буремським (1528–1529 рр.) було ухвалено «водле росказанья господаръского и уфалы с права земли Волыньское»[11]. Так формувалося поняття про те, що чинне писане законодавство – непорушне, що, своєю чергою, позитивно впливало на рівень правосвідомості.

Поступове домінування писаних норм над звичаєвим правом значно вплинуло на розвиток *правової культури*, причому не лише держави у цілому, але й на князів, панів і зем'ян. Друга половина XV – перша третина XVI ст. характеризувалася підвищенням рівня культури юридичної практики, ефективності законодавчих і судових органів. Аналіз джерел свідчить про формування правової активності «обивателів» і їх правомірної поведінки. Окрім цього, у князівсько-шляхетському середовищі поступово утверджувалося переконання в необхідності знання чинного законодавства, у соціальній корисності законів, важливості уміння користуватися правовим інструментарієм у практичній діяльності. Знання законодавства, зокрема норм уставних земських грамот, у досліджуваний період було необхідною умовою як для урядників, котрі представляли виконавчу (а деякі – і судову) структури влади, так і для інших «обивателів». Перші зобов'язувалися здійснювати належне правосуддя, а другі повинні були знати відповідні норми, щоб не допустити порушення законності у суді. Джерела фіксують різноманітну кількість справ, які підтверджують такий висновок[12].

Що стосується *правової ідеології* у Великому князівстві Литовському й, відповідно, в українських землях цієї держави, можемо говорити тільки про формування деяких правових ідей і принципів права. Один із них сформульовано у відомому постулаті «ми старини не рухаємо, а новин не вводимо». Не заглиблюючись у подробиці відзначимо, що великокнязівський уряд спочатку фіксував недоторканність «старини», а потім поступово, без особливого

[10] Lietuvos Metrika. – Kn. №6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A.Baliulis. – Vilnius, 2007. – P.114.

[11] Ibid. – Kn. №15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A.Dubonis. – Vilnius, 2002. – P.147; *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства… – С.870–871.

[12] Див.: *Zakrzewski A.* O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku – uwagi wstępne // Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków, 2005. – S.33–63; *Ващук Д.* Формування правової культури Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст. // Український історичний журнал. – 2014. – №1. – С.59–72.

загострення, змінював її на свою користь[13]. Проте влада часто ставала заручником такої політики, доказом чого є дуже велика кількість різноманітних судових справ, зміст яких свідчить про використання шляхтою «старини» як засобу боротьби за розширення своїх прав.

На початку XVI ст. поступово формувалася правова ідея про необхідність запровадження писаного загальнодержавного збірника законів. Уперше зустрічаємо її в уставній земській грамоті Волинській землі 1501 р.:

> «А то имъ маемъ все держати тые члонъки, што в семъ нашомъ листе верху стоить выписаный, до тыхъ часов, поки права, статуты всей земли, отчизне нашой Великому Князству Литовъскому, вставимъ, а коли права, Статута у в отчизне нашой уставимъ, тогды вси земли наши одного ся права держати мают и однымъ правом сужоны будуть подле Статуту»[14].

У результаті І Литовський статут у заголовку було визначено як «Права писаные, даны панству Великому князьству Литовскому»[15]. Таким чином, уперше на загальнодержавному рівні фіксувався принцип домінування єдиного законодавчого збірника. Його впровадження в юриспруденцію здійснювалося без особливих проблем, оскільки на той час уже була доволі тривала практика використання писаних норм обласних привілеїв.

Усі вказані компоненти повністю пов'язані з правовою політикою – цілеспрямованою діяльністю державних органів щодо створення ефективних механізмів для зміцнення законності та правопорядку, формування рівня правової культури суспільства й особи. Ця діяльність упродовж другої половини XV – першої третини XVI ст. характеризувалася поступовим запровадженням збірників законів, які були основними у системі права українських земель Великого князівства Литовського. Апогеєм такої діяльності став І Литовський статут.

Система правовідносин, стан правопорядку й законності

Правовідносини визначаються як юридично внормовані громадські стосунки. Право реґулює відносини власності, влади, управління, соціально-економічного устрою, прав та обов'язків, забезпечення порядку, трудові, майнові, сімейно-шлюбні взаємини й т. п. Так, норми Київської уставної грамоти обіймали: 1) порядок придбання, спадкоємства та відчуження земельної власності,

---

[13] Див.: *Ващук Д.* Непорушність «старини»: «консерватизм» державної політики Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – вип.6. – К., 2006. – С.423–438; *Дзярновіч А.* Фрэскі гысторыі: артыкулы і эсэ гісторыі і цывілізаці Беларусі і Цэнтральна-Усходняй Еўропы. – Мінск, 2011. – С.78–87; *Кром М.* «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т.III. – К., 1994. – С.68–85; *Груша А.* Улада непарушнасці і памяці: «старина» і яе трансфармацыя ў XV – першай трэці XVI ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.10. – К., 2013. – С.216–245.

[14] *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»… – С.271.

[15] *Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004. – С.137.

а також її недоторканність[16]; 2) механізм отримання управлінських посад на місцевому рівні[17]; 3) питання митних і податкових тарифів, системи відробітку різноманітних повинностей (подимщина, підводна, городова, сторожовщина тощо)[18]; 4) систему судочинства, а саме послідовність розгляду різних справ, у тому числі карних[19]; 5) деякі питання сімейних стосунків, зокрема майнові права вдів і дітей. Аналогічною була й уставна грамоти Волинської землі. В її змісті присутні майже всі вказані положення відносно правовідносин, за винятком тих норм, які реґулювали майнові й сімейні стосунки[20].

Правопорядок – це забезпечення звичаями, нормами моралі, моральності й, особливо, органами державної влади дотримання закону та інших правових норм. Правопорядок також характеризується рівнем законності в державі, мірою реалізації прав і свобод громадян, а також виконанням ними й державними органами покладених законом обов'язків. У вказаних українських землях Великого князівства Литовського забезпечення правопорядку здійснювалося органами судової та державної влади. Наприклад, на Волині одну з провідних ролей у судочинстві відгравав староста. До його компетенції входило послання судових виконавців – децких, проведення судових справ, а також самостійне винесення вироків після кримінальних злочинів чотирьох категорій: наїзд, зґвалтування, завдання тілесних ушкоджень шляхтичеві, підпал. Водночас існували обмеження судової діяльності. Староста не мав права самовільно проводити судове засідання й ухвалювати вирок, а тільки «по науці» великого князя литовського; на судовому процесі, окрім старости та намісників, обов'язково були присутніми місцеві князі, пани, зем'яни; волинська шляхта отримала право самостійно судити власних слуг[21]. Компетенція воєводи на Київщині дещо відрізнялася від Волині. Для вирішення справи йому не потрібно було чекати великокнязівського листа «з наукою». Воєвода зобов'язувався ще до винесення вироку віддати підсудного на поруки та повідомити про це великому князеві, а вже від останнього залежало – штрафувати його чи ні[22]. За господарем залишалося право «вищого суду».

---

[16] *Ващук Д.* Майнові відносини на Київщині в другій половині XV – першій третині XVI ст. (Аналіз статей Київської уставної грамоти) // Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства Літоўскага: Мат. міжнар. навук. канф., Гродна, 23–25 крас. 2004 г. / Пад рэд. Н.Сліж. – Мінськ, 2007. – С.110–121.

[17] *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»… – С.132–135.

[18] *Ващук Д.* Деякі аспекти системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV – перша третина XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.14: На пошану академіка І.С.Винокура. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.149–160.

[19] *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»… – С.81–111.

[20] *Ващук Д.* Правовое регулирование экономических отношений на Волыни во второй половине XV – первой трети XVI в. (по материалам Литовской метрики) // Литовская метрика и Литовский статут как источниковедческая база для славистики и балтистики: Тезисы докладов. – Москва, 2006. – С.9–10.

[21] *Ващук Д.* Судебная компетенция «старосты» Великого княжества Литовского во второй половине XV – первой трети XVI в. (на примере Волынской земли) // Acta Historica Universitatis Klaipedensis XIV: Baltijos regiono istorija ir kultūra: Lietuva ir Lenkija: Socialinė istorija, kultūrologija. – Klaipėda, 2007. – P.25–34.

[22] М.Ясинський стверджував, що це положення стосувалося суто кримінальних справ і підтверджувало правило про непроведення суду за межами землі (див.: *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – С.132 (прим.126)). Про використання цієї норми у кримінальних справах писав також М.Владимирський-Буданов (див.: *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматия по истории русского права. – С.56).

Законність – суворе дотримання й виконання законів, а також виданих відповідно до них інших правових актів усіма органами державної влади, місцевого самоврядування, посадовцями, громадянами. У цьому питанні маємо велику кількість різноманітних джерел, які підтверджують думку про те, що уряд Великого князівства Литовського дбав про дотримання законності. Приміром, «водле обычая права земского» обрані судді повинні були вирішувати справу між державцею слонімським і каменецьким паном Богушем Боговитиновичем і старостою луцьким князем Федором Михайловичем Чорторийським (2 березня 1528 р.)[23]. Аналогічно вирішувалися справи між підданими Литви й Корони Польської. 27 липня 1525 р. карний процес, в якому проходили володимирський староста князь Андрій Олександрович Сангушко та поляк, відбувався «водлуг обычая тамошней земли (Волині – *Д.В.*)»[24]. В обох випадках кожна зі сторін обирала собі додаткових суддів, що черговий раз підтверджує чинність згаданої вище норми обласного волинського привілею.

Також складовим елементом законності можна вважати великокнязівський лист «із наукою». Наприклад, 2 серпня 1478 р. Казимир Ягеллончик наказав луцькому старості, маршалкові панові Іванові Ходкевичу й іншим панам вирішити судову справу між панею Василевою Копачевича та панею Михайлової Нацевича: «Ино штобы есте рок им положили и тамбы есте выехали, и о всих тых речах абых есте межи ними досмотрели, и справедливост абы есте учинили»[25]. 2 вересня 1491 р. «приказанем господаря нашого короля его милости» луцький староста Семен Юрійович і намісник кременецький Андрій Михайлович разом із князями й панами волинськими ухвалили вирок у справі кременецьких зем'ян Андрія Німцевича, Василя Гнатовича Цеценівських із князем Олександром Сангушком стосовно маєтку Новосільце[26].

Порушення нормативних актів суворо переслідувалося. Найхарактерніше це проявлялося в митній політиці. Київським воєводам категорично заборонялося запроваджувати нові «мита»[27]. Позивачі, зазвичай, вигравали справу у суді. Так, 18 червня 1522 р. у листі Сигізмунда I Старого до київського воєводи Андрія Немировича вказувалась одна зі скарг київських міщан та резолюція господаря (тут і далі курсив наш – *Д.В.*): «А што жаловали нам на твою милость *о мыто дровяное, и о сено, и о колеса, и о сани*, ижъ кажешъ то в них моцно брати […] ино мы и в томъ тобе очевисте росказали, ажбы ты *мыта от дров, и сена, и колес, и санеи* в нихъ (київських міщан – *Д.В.*) брати не казал». Окрім цього, спеціальним розпорядженням сплата рибного й соляного мит мала відбуватися в Київському замку[28].

---

[23] Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург; далі – РНБ). – Отдел рукописей. – Ф.293. – Оп.1. – Ед.хр.35. – Л.1.

[24] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. – T.III. – Lwów, 1890. – S.275.

[25] Ibid. – S.16.

[26] Ibid. – T.I. – Lwów, 1887. – S.94.

[27] *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»… – С.282.

[28] Lietuvos metrika. – Kn. №10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E.Banionis ir A.Baliulis. – Vilnius, 1997. – P.98; *Дячок О.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. – Дніпропетровськ, 2004. – С.166.

Аналогічною була ситуація у Волинській землі. Зокрема, статтею 13-ю обласного привілею 1501 р. законодавець заборонив збирати мито з князівських і панських людей на нових торгах, натомість останнім належало «мыта старые давати»[29]. У привілеї 1508 р. норму було розширено тим, що вказано суму штрафу, яку сплачував її порушник – чотири копи грошів, а волинські князі й пани звільнялися від новозапроваджених мит[30]. Порушення даної норми дало привід луцьким міщанам подати позов до великого князя литовського Казимира Яґеллончика на князів, панів, бояр та зем'ян волинських, «штожъ они много мытъ установили после дяди нашого, великого князя Витольда». У вироку володар встановив точні розміри мита, а шляхті було наказано: «Ино чтобы есте нигде на новыхъ мытехъ, которые жъ установены после великого князя Витольда, мыта на нихъ не брати». У разі недотримання цього відбувалася конфіскація маєтків порушників, а мито мало збиратися там, де це практикувалося «здавна» за Вітовта. Відповідальність за дотримання цього рішення покладалася на волинських урядників: луцького старосту Михайла Монтовтовича, володимирського намісника, маршалка Волинської землі Олізара Шиловича та намісника перемильського Андрія Волотовича[31].

Не заглиблюючись у подробиці, відзначимо, що митна політика повністю контролювалася великокнязівським урядом. Скажімо, були випадки, коли заборона запровадження й оплати нових мит ставала підставою для пожалування окремих спеціальних привілеїв. Зокрема, 6 лютого 1498 р. Александр Яґеллончик підтвердив попередню Казимирову жалувану грамоту луцьким міщанам: «[…] не надобе им нигде новых мыт платити, где были почали на них новые мыта брати; мають они мыта платити, *где они з веку мыта плачивали*»[32].

Таким чином, характерною рисою режиму законності є також те, що обивателі надзвичайно прискіпливо стежили за тим, щоб влада не порушувала чинних приписів. Тож знання законодавства, і не лише митного, було вкрай необхідним.

Юридична практика

Юридична практика визначається як юридично значуща діяльність спеціально вповноважених осіб, пов'язана з ухваленням, тлумаченням і застосуванням норм. Вона будується на основі правових приписів та є складовою частиною правової культури суспільства, інтеґрує правову систему й породжує відповідні юридичні наслідки. За суб'єктами розподіляється на законодавчу, судову, слідчу, нотаріальну та ін.[33]

Функції законодавчого органу Великого князівства Литовського в достатутовий період виконували великий князь і пани-рада[34], до складу котрої

[29] *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»… – С.271.
[30] Там само. – С.275.
[31] Акты Литовской метрики. – Т.I. – Вып.1 (1413–1498). – Варшава, 1896. – С.8–9.
[32] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.I. – Санкт-Петербург, 1846. – С.176.
[33] Большая юридическая энциклопедия. – С.5783–5784.
[34] Див.: *Леонтович Ф.И.* Рада великих князей литовских // Журнал Министерства народного просвещения. – 1907. – №9–10; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – Ч.2: Рада Великого княжества Литовского. – Вып.2 (1492–1569). – Томск, 1912.

входили особи, що які обіймали ключові урядницькі посади. Проте головну роль, звичайно, відіграв господар, від імені якого й жалувалися всі земські привілеї. На сьогодні залишається невідомим процес написання текстів уставних земських грамот і ролі в ньому членів панів-ради. Переважна більшість дослідників указували на безпосередній зв'язок із «Правдою руською». Проте порівняльний аналіз норм цього законодавчого пам'ятника та обласних привілеїв Новогрудській, Жмудській, Волинській і Київській землям не дає підстав упевнено говорити про домінування руської «старини» в литовському праві[35]. Серед проаналізованих привілеїв поіменний склад панів-ради зустрічається у трьох із чотирьох редакцій[36]:

Волинський привілей 1501 р.	**Київський привілей 1507 р.**	**Київський привілей 1529 р.**
А при томъ были и томѳ добрѣ свѣдоми сѣть Пановѣ рада н(а)ша: Кнѧз Войтѣхъ, бискуп виленьский, воєвода виленьский, Канъцлєр нашъ, панъ Миколай Радивилъ, Панъ виленьский, намѣстъникъ городеньский, кнѧз Алєксанъдро Юрєвичъ, Воєвода троцъкий, маршалокъ земъский, панъ Ѣанъ Юрєвичъ, Панъ троцъкий, староста жомойтский, панъ Станиславъ Ѣановичъ, намѣстъникъ смоленьский, Панъ Станиславъ Пѣтровичъ, Маршалокъ, намѣстникъ витебъский, Панъ Станиславъ Глебовичъ, и иныѣ Пановѣ рада.	А при том были п(а)новѣ рада наша: кн(я)зь Войтѣх, бискупъ виленский, а пан виленский кнѧз Алєксандръ Юрєвичъ, а воєвода троцкий пан Миколай Миколаєвич, а маршалокъ земский староста городенский пан Ѣанъ Юрєвичъ, а староста жомойтский, пан Станиславъ Ѣановичъ; а маршалокъ пан Юрий Иванович Илинича, а маршалок и сєкрєтар пан Иванъ Сопєга и вси п(а)новѣ.	И при томъ были Пановѣ рада н(а)ша: кнѧз Ѣанъ бискѳпъ виленьский, кнѧз Павелъ бискѳпъ лѳцкий и берестейский, кнѧз Миколай бискупъ жомойтский, кнѧз Миколай бискупъ киевъский, воєвода троцкий, гетманъ нашъ навышъший, староста браславъский, и вениикий, кнѧз Костянътинъ Ивановичъ Ѡстрозский, воєвода виленьский, канъцлєр нашъ, староста белский, и мозырский, панъ Ѡлбрахтъ Мартиновичъ Кгаштолтъ, панъ виленьский, староста городеньский, маршалокъ нашъ дворный, державца лидский, и белицъкий, панъ Юрий Миколаєвичъ Радивиловича, панъ троцкий, староста жомойтский, панъ Станиславъ Станиславовичъ Ѣановича, маршалокъ земъский, воєвода новъгородский, державъца мерецкий и ѡшменьский, и довъкговъский, панъ Ѣанъ Ѣановичъ Забєрезеньский, воєвода полоцъкий, староста дорогицъкий, державца ѡжъский, и переломъский, панъ Петръ Станиславовичъ, воєвода витебъский, маршалокъ нашъ, панъ Ѣанъ Юрєвичъ Глебовича, староста берестейский, маршалокъ нашъ, державъца вилкейский и ѡстринский, панъ Алєксандръ Ивановичъ Ходкевича, воєвода подлѧшъский, маршалокъ нашъ, панъ Иванъ Богдановичъ Сопега, подскарбий земъский, маршалокъ и писар нашъ, державца слонимъский, и каменецкий, панъ Богѳшъ Боговитиноичъ, подскарбий дворный, державца веленьский, панъ Иванъ Анъдрєевичъ, и иныѣ пановѣ рада наши Великого Кнѧзства Литовъского.

Як бачимо, склад ради різниться. Невідомим залишається також питання авторства уставних грамот. Водночас, на відміну від обласних привілеїв,

[35] *Ващук Д.* Рецепція норм «Руської правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.). – С.136–142.

[36] *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»… – С.272, 282, 290–291.

знаємо, що над текстом І Литовського статуту працювала комісія на чолі з канцлером Альбрехтом Ґаштольдом. Також є деякі відомості про те, що в роботі комісії міг брати участь Франциск Скорина[37]. Норми статуту акумулювали всі найкращі положення писаних правових джерел як окремих земель, так і Великого князівства Литовського у цілому, а деякі положення були пов'язані з давньоримським правом[38].

Судова практика характеризується діяльністю судових органів у різноманітних галузях права. У цьому процесі було задіяно доволі значну кількість людей. Його практична реалізація на Волині й Київщині в достатутовий період виглядала таким чином. По-перше, приватновласницькі піддані були підсудні своєму власникові. Про дію цієї норми в Київській землі свідчить згадана вище справа від 27 липня 1495 р між путивльським намісником князем Богданом Федоровичем та черкаським намісником Кмітою Олександровичем. Останнього звинуватили в тому, що судив слуг та людей князя, а також стягував із них штрафи й судові витрати. Ураховуючи наявну норму уставної земської грамоти Александр Ягеллончик наказав Кміті: «[…] ажъ бы еси слугъ и людей его ни судил, ни радил, и винъ, и пересудов на них не брал, подлугъ права вашого, што есмо вам дали, всей земли Киевской»[39].

По-друге, справи між представниками князівсько-шляхетського стану вирішував урядник – староста або воєвода за участю декількох осіб (князів, панів, зем'ян). Присутність останніх була викликана тим, що «литовський уряд не володів необхідними відомостями про право, котре діяло в окремих областях […] і часто лише вони (князі, пани, зем'яни – *Д.В.*) могли засвідчити, яку норму права слід використовувати в конкретній справі, які повинності лежали на тій чи іншій землі, тій чи іншій особі»[40]. Зокрема, луцький староста Семен Юрійович Гольшанський, розглядаючи справу князів Андрія Олександровича Сангушка та Федора Івановича Четвертинського щодо маєтку Звиняцьке в околицях Луцька у вироку зазначив (13 травня 1503 р.): «*И мы* (староста – *Д.В.*) *о том помовившы с князьми, с паны их милостью*, ино так ся нам всим видело, штож князь Андрій мает за тое подворье тые пенязи, отложити, а отложившы тыи пенязи, сорок коп грошей, маеть тое подворье к своей руце мети»[41]. Часто зустрічаємо поіменний склад суддів. Наприклад, у наказі Сиґізмунда І Старого від 5 лютого 1524 р. князям Василеві Четвертинському та Олександрові Буремському йшлося про те, що йому скаржився князь Іван Козека на маршалка князя Андрія Михайловича Сангушка, і «и на то князь Иван в нас (Сиґізмунда – *Д.В.*) съ свое руки судями взял вас (В.Четвертинського й О.Буремського – *Д.В.*), а князь Андрей инших судей на то съ свое руки в нас побрал»[42].

---

[37] Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Т.2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – Мінск, 2006. – С.630.

[38] *Bardach J.* Statuty Litewskie a prawo Rzymskie.

[39] Lietuvos metrika. – Kn. №6. – P.114.

[40] *Максимейко Н.* Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С.122.

[41] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków… – T.I. – S.150.

[42] Ibid. – T.III. – S.259.

По-третє, вищою судовою інстанцією був великокнязівський суд, який часто проводився під час сеймів. Процедура переводу справи на так зване «вище право» за нормами привілеїв виглядала так. Староста та воєвода у своїй резиденції встановлювали кожній зі сторін термін («рок подобный») для прибуття на великокнязівський суд. У випадку, коли б якась сторона не змогла приїхати вчасно (виняток становили земська служба або хвороба, обов'язково з письмовим повідомленням), тоді справу остаточно вирішував особисто урядник[43]. Скажімо, у грамоті князеві Андрієві Олександровичу (Сангушку) великий князь литовський Александр Яґеллончик повідомляв (27 липня 1503 р.), що на нього скаржився луцький городничий Петро Мушатич, «штож дей ты его именье скленьского землю, его нивы, и сеножати, и дубровы сам собе своею впорностью к своему именью к Звенече и отехал и отрубил, а его правом не вспираючи». Господар наказав вирішити цю справу луцькому старості, маршалкові волинської землі, намісникові каменецькому, князеві Семенові Юрійовичу Гольшанському із зауваженням: «Ино естлибы еси некаго не хотел перед князем Семеном к праву стати *и ты бы* (князь Андрій – *Д.В.*) *с ним очивисто перед нами* (Александром Яґеллончиком – *Д.В.*) *стал, на который рок он тебе зазовет* перед нас к праву сим нашим листом»[44]. Кількість переведення справ на «вище право» буда доволі великою, а їх розгляд – надзвичайно обтяжливим. Тому І Литовський статут робити це загалом забороняв, дозволяючи лише в разі порушення писаного законодавства (розд. 6, арт.1):

> «А естли бы ся видело водле сказаня которой стороне кривда, а бачила бы сторона, иж ей не подле права писаного всказано, тогды маеть листа просити в суде сказаня своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будуть ему дати лист под печатью своею, а он маеть з оными судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых судей вказати»[45].

Для слідчої практики або слідчих дій важливі декілька моментів. По-перше, усі слідчі дії виконували призначені (чи обрані) люди за наказом якого-небудь судді (господар, староста, воєвода). По-друге, існував судовий виконавець – «децкий», до обов'язків якого, згідно з уставними грамотами, входила доставка обвинувачуваного у суд, якщо той не з'являвся у зазначений термін при письмовому повідомленні. Окрім цього, із децким «пов'язувався також акт ув'язання» в маєток, оскільки ця процедура символізувала винятковe право верховного володаря на розпорядження землею[46]. Водночас існували випадки, коли великий князь звільняв окремих осіб від послання децких. До такої категорії входили, зокрема, ті, у кого господар брав гроші в позику, а у заставу передавав один зі своїх маєтків. Наприклад, 8 грудня 1516 р.

---

[43] *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»… – С.271, 276, 282, 288–289.

[44] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – T.I. – S.126.

[45] Pirmasis Lietuvos Statutas: Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis. – Vilnius, 1991. – P.162.

[46] *Поліщук В.* Свідки у русько-литовському праві… – С.138.

Сиґізмунд І Старий у листі до пана Юрія Юрійовича Немировича[47] вказав, що взяв у нього 600 кіп грошей литовських,

> «а в тыхъ пенязяхъ заставили есмо ему двор нашъ Троцкого повета Василишки со всими людми нашыми, повету Василишского данными и тяглыми. […] И вжо воевода троцкии, маршалокъ нашъ дворныи, пан Григореи Станиславович Остиковича *не маетъ в тую волость децкихъ своих всылати, а и врядники нашы троцкие, тивунъ, ключник, не мають тежъ ни по што то у волость того двора нашого всылати, и доходов своих не мають правити*»[48].

Цією ж пільгою користувалися митники, що пов'язувалося з недоброзичливим ставленням населення до них[49].

По-третє, функціонував інститут свідків. Згідно з Київською уставною грамотою, у разі доносу («хто бутет на кого сочыть») ця особа («сок») зобов'язувалася підтвердити свої слова у суді. Якщо свідчення було помилковим, то «сока» карали «як потварцу». Водночас залежним людям («человек, холоп, раб») заборонялося свідчити проти своїх господарів[50]. Фальшиві свідчення заборонялися й нормою Волинської уставної грамоти[51]. Загалом, саме свідки часто відігравали одну з вирішальних ролей при встановленні справедливості у суді. Для прикладу розглянемо судову справу між князем Михайлом Васильовичем Збаразьким із дядьком князем Семеном Васильовичем щодо ділянок дядька свого Солтана, яку вирішували 4 липня 1475 р. князь Олександр Сангушко, староста луцький пан Михайло Монтовтович, маршалок Волинської землі, староста володимирський Олізар Шилович. М.Збаразький відстоював своє право на дільницю Солтана. На доказ правоти навів лист і заявив королеві: «[…] тым обычаем записал ся ты (князь Семен – *Д.В.*) с моим отцем перед *добрыми светки*». Семен відповів: «Я с моим братом, с отцем твоим, не записывался тым листом, а *тым свѣтком твоим, што оу твоем листоу стоять, вірю яко добрымъ людям*». Тому судді «подле господарьского приказанья» опитали свідків: князя Путяту Івановича, пана Гринка Мукосівича, пана Лютика, пана Мишка Глуського. Вони розповіли: «тым обычаемъ князю Семену со княземъ Васильемъ были речи перед нами, а конца ни одного межи собою не вчинили, ни листа перед нами не записывали». Тому правим виявився князь Семен, оскільки свідки Михайла «не посведчили ни ділоу, ани записоу». Урешті ділянку було поділено порівну між обома князями: «Князь Семен дал на обиранье братничью своему князю Михайлоу, и князь Михайло оузял Вишневец город со всими приселки, што к томоу

[47] Між 1511 та 1518 рр. він був кричевським намісником (див.: *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S.207).

[48] Lietovos Metrika. – Kn.№9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė K.Pietkiewicz. – Vilnius, 2003. – P.321.

[49] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского… – С.550.

[50] *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»… – С.280.

[51] Там само. – С.271.

слоушит, и к томоу ещо Тараж. А князь Семен Городок оузял и Маневъ со всіми приселки, што к томоу здавна слушало и тягло, и к томоу ещо Лупушная»[52].

Нотаріальні функції, в їх сучасному розумінні, виконували ті особи, які завіряли достовірність того або іншого документа своєю печаткою, а іноді й підписом. Це міг бути й сам великий князь литовський, або інші особи князівсько-шляхетського стану. Наприклад, так виглядає кoроборація на підтвердному привілеї Александра Яґеллончика (1506 р): «А на твердость того и печать нашу казали есмо привесити к сему нашому листу»[53]. Схожий запис міститься у привілеї Сиґізмунда І Старого (28 лютого 1526 р.): «И на то есмо имъ дали сес наш листъ зъ нашою печатю»[54]. У продажному листі Богдана Львовича Боговитиновича (1 липня 1520 р.) формулювання трохи відрізняється: «А просил есми тых вышше писаных людей добрых, абы их милость печати свои приложили к сему моему листу. И их милость на мою прозбу то вчинили и печати свои приложили к сему моему листу»[55]. Кoроборація, за рідкісними винятками, присутня практично в кожному документі.

Юридична техніка

Під *юридичною технікою* мається на увазі «сукупність правил, засобів, прийомів і способів розробки, оформлення і систематизації нормативних актів в цілях їх ясності, зрозумілості й ефективності»[56]. Ураховуючи той факт, що дослідникам поки невідомий документ, в якому описувалися б такі правила, можемо висловити деякі міркування. Усі документи, у тому числі й правові, писалися за певним формуляром, дослідженням якого займається дипломатика[57]. Як відзначалося вище, науці поки що не відомий конкретний автор уставних земських грамот, головним чином протографів. Проте порівняльний аналіз підтвердних волинських і київських грамот свідчить про те, що законодавець надзвичайно прискіпливо ставився до наступних редакцій, переписуючи практично слово у слово попередній документ. Додавання нових артикулів супроводжувалося вказівкою причин такого введення, а наступні норми були ширшими за змістом. До речі, це стосується практично всіх документів-підтверджень і не обов'язково юридичного характеру. Найчіткіше правова техніка першої третини XVI ст. помітна у процесі підготовки І Литовського статуту, і особливо в його змісті. Однак це вже виходить за хронологічні рамки цієї статті.

---

[52] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków… – T.I. – S.69–70.

[53] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Zbiór Dokumentów Pergaminowych. – Dz.X. – Sygn.4808. – K.1.

[54] РНБ. – Ф.293. – Оп.1. – Ед.хр.392. – Л.2.

[55] AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych. – Dz.X. – Sygn.4791. – K.1.

[56] Большая юридическая энциклопедия. – С.5788.

[57] Див.: Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. – Вип.1 / Підгот. до друку й авт. текст А.Блануци, Д.Ващука. – К., 2007; Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підгот. до друку й авт. текст А.Блануци, Д.Ващука, Д.Вирського (латиномовні документи). – К., 2014.

Отже розглянуті питання з проблеми становлення й розвитку правової системи Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст. на прикладі Київщини й Волині дозволяють зробити певні висновки. По-перше, головним чинником перетворення правової системи стало впровадження писаного законодавства, яке активно поширювалося з другої половини XV ст. По-друге, писані норми поступово почали домінувати над звичаєвими, результатом чого стало ухвалення І Литовського статуту в 1529 р. По-третє, джерела дозволяють досліджувати складові елементи правової системи як окремо, так і у цілому.

The problem of establishment and development of legal system of Grand Duchy of Lithuania during second half of 15th – first third of 16th centuries analyzed by way of example of Ukrainian Lands (Kyiv Region and Volyn'). Author examines such its components as principles of law and system of sources of law; features of legal awareness and juridical culture, system of legal relationships and legitimacy, practice of law. Author considered that the main factor of legal system conversion was the written law implementation in the second half of 15th century.

Keywords: *legal system, Grand Duchy of Lithuania, Kyiv region, Volyn', written legislation*

УДК 94 (477)

О.В.Русина*

РАДЗИВІЛЛИ ТА УКРАЇНА: КУЛЬТУРНІ КОНОТАЦІЇ

Розглядаються культурні починання представників роду Радзивіллів XVI–XVII ст. Головну увагу приділено аналізу унікальних матеріалів, які зберігаються нині в Національному історичному архіві Білорусі. Ідеться про серію малюнків, зроблених анонімним художником під час київської кампанії Януша Радзивілла 1651 р., які становлять цінне джерело для історії української сакральної архітектури та церковного життя середини XVII ст. Авторка статті атрибутує зображення невідомій особі з найближчого оточення гетьмана, закликаючи до поглибленого вивчення ролі Радзивіллів у культурних процесах XVI–XVII ст.

Ключові слова: *Радзивілли, «Радзивіллівська Біблія», Київ, церковна архітектура, дзвони.*

На тлі граничної бідності української Радзивілліани й фактичного занедбання цієї проблематики у вітчизняному історіописанні не викликає подиву той факт, що в діяльності Радзивіллів, як правило, акцентують мілітарні та політичні аспекти. З одного боку, це обумовлене статусом представників цього роду, котрі впродовж кількох століть стабільно обіймали найвищі державні й військові посади у Великому князівстві Литовському. З іншого боку, їх, очевидно, сприймають як носіїв цінностей, відмінних від «питомо українських».

Тож недаремно про Радзивіллів практично немає згадок у новітній «Історії української культури». Якщо ж, скажімо, звернутися до класичного огляду пам'яток вітчизняного мистецтва пера Г.Логвина, то й тут упадає в око та сама «неуважність»: наприклад, у «величезному костьолі», збудованому в Олиці Альбертом Станіславом Радзивіллом (1640 р.), він відзначає хіба що «чимало різьблених надгробків», і водночас докладно описує більш ніж скромну за своїми архітектурними параметрами браму, яка залишилася від місцевих укріплень та, на його думку, була споруджена артіллю майстрів, дотичною до діяльності православного Луцького братства у 1620-х рр.[1]

Загалом, до недавнього часу Олика – колись пишна резиденція Радзивіллів і центр однієї з їхніх ординацій, а нині селище міського типу Ківерцівського району Волинської області з суцільно занедбаними архітектурними пам'ятками, – була обійдена дослідницьким інтересом. Інформацію про минуле міста та його багату історико-культурну спадщину можна було видобути лише з давніх польських видань (на кшталт «Географічного словника

* *Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу*
E-mail: erusina@ukr.net

[1] *Логвин Г.Н.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С.174.

Царства Польського»[2]), натомість у «Радянській енциклопедії історії України» пропонувався хіба сюжет про «Олицьку першотравневу демонстрацію 1934 р.», організовану Комуністичною партією Західної України, яка, зрозуміло, «відіграла значну роль у боротьбі трудящих Західної Волині за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з радянською Україною»[3].

Від кінця 1990-х рр. ситуація почала змінюватися на краще[4], однак і до сьогодні Олика розглядається в літературі радше як архітектурний комплекс, аніж як локальний культурний осередок зі своїми традиціями, що формувалися впродовж декількох століть. Їх основи було, вочевидь, закладено за часів першого олицького ордината Станіслава Радзивілла Побожного (1559–1599 рр.). Відомо, що він здобув освіту в університеті Ляйпцига, вільно спілкувався багатьма мовами, чимало подорожував Західною Європою, ушановуючи тамтешні християнські святині. При цьому князь, хоч і обіймав декілька важливих державних посад, сторонився політичної діяльності, віддаючи перевагу духовному самовдосконаленню й філософському споглядання життя.

Чимало рис батькової вдачі успадкував його син Альберт Станіслав (1593–1656 рр.), котрий понад три десятиліття був канцлером Литовської держави. Попри зайнятість князь нерідко відвідував Олику, перетворюючи місто на резиденцію, гідну його посади й титулу. Він збудував тут величний костел Св. Трійці, відкрив школу академічного типу (колеґіум) і семінарію, запросивши туди викладачів із Кракова (1634 р.). Про добру славу Олицької академії згадував у своєму творі «Полонія» Шимон Старовольський; згодом вона еволюціонувала в рядову парафіяльну школу[5].

Відомо, що бібліотечне зібрання колишньої Олицької академії, придбане передостаннім ординатом Фердинандом Радзивіллом (1834–1926 рр.) і знищене за радянських часів, нараховувало близько 6 тис. томів, містило чимало цінних стародруків та рукописів[6]. Натомість про бібліотеку у замку практично немає інформації[7], окрім поодиноких згадок у джерелах. Скажімо, за часів Альберта Станіслава Радзивілла нею опікувався його служебник Станіслав Казимир Токарський, котрий згодом став першим біографом князя й переклав

[2] Ołyka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T.7. – Warszawa, 1886. – S.527–529.

[3] Радянська енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 1971. – С.286.

[4] Серед фахових публікацій останнього часу слід відзначити, передовсім, такі: *Карліна О.* Документи «Архіву Радзівіллів» як джерела з історії Волині XVIII–XIX ст. // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.286–293; *Терський С.В.* Олика: Історичний нарис. – Л., 2001; Минуле і сучасне Волині та Полісся. – Вип.18: Олика і Радзивілли в історії Волині та України. – Луцьк, 2006.

[5] Докл. див.: *Русина О.* Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.31, 43–44.

[6] *Tomkowicz S.* Ołyka // Prace Komisji Historji Sztuki. – T.3. – Zesz.1. – Kraków, 1923. – S.14.

[7] У замкових інвентарях другої половини XVII ст., опублікованих В.Александровичем (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.: Зб. док. – Луцьк, 2007), ідеться лише про наявність у замку ґалереї портретів, які в одному випадку називаються «сенаторськими», в іншому – «різних королів». Окрім них, було тут і декілька фамільних портретів. В інвентарях згадуються також «мальовані кабінети» Радзивіллів, оздоблення стель «різними особами, мальованими на полотні», «мальований верх» замкової каплиці. Залишається тільки пошкодувати, що джерела не подають деталей цього давнього декору, який унаочнював художні смаки власників резиденції.

польською мовою його латиномовний щоденник[8]. Інший, не менш знаменитий представник роду Радзивіллів – Міхал Казимир на прізвисько Рибонька (1702–1762 рр.) – зробив для олицької книгозбірні копію свого щоденника, котрий вів понад 30 років (це був ошатний том in folio, що нараховував 2327 сторінок!)[9].

Без сумніву, початки бібліотеки в Олицькому замку сягали часів Станіслава[10] й Альберта Станіслава Радзивіллів. Останній, як свідчать його записки, «тішив себе читанням» за будь-якої нагоди. Водночас він усіляко заохочував до цього заняття людей зі свого оточення. За спогадами Ст.Токарського, князь не відволікав від читання слугу («казав сидіти й читати») навіть у разі потреби відрядити його куди-небудь у справах – замість цього він шукав когось «іншого з покойових»[11]. Так, вочевидь, зростали лави «книголюбів». З'явився завдяки князеві й тубільний знавець іноземних звичаїв: це був візник із містечка Крупи, відправлений Радзивіллом до Франції з цуґом коней, подарованих одному тамтешньому маркізові[12].

Як стверджує той-таки Ст.Токарський, Альберт Станіслав дбав не лише про духовне здоров'я своїх підданих, привчаючи їх до читання та зводячи у своїх волинських володіннях католицькі храми (опріч Олики, у 1630–1640-х рр. вони постали ще й у Крупі та Казимирові). Фізичне здоров'я челядників також не проходило повз його увагу: хто б не захворів – слуга, покойовий, гайдук, кухар, візник – князь щоденно розпитував свого лікаря про його стан. А перебуваючи у Вільно, Радзивілл навіть створив там щось на кшталт витверезника, де шляхтичеві під чаркою давали змогу проспатися до ранку[13].

Можна сказати, що Альберт Станіслав, відомий також своїми щедрими пожертвами нужденним, плекав традиції своєрідного «соціального захисту» й доброчинності, закладені ще його батьком Станіславом: той створив в Олиці шпиталь Св. Хреста, двері котрого були відкриті не тільки для католиків – головне, аби людина жила «побожним життям»[14]. Симптоматично, що ті самі традиції панували в Олицькій ординації й на початку XX ст.: згаданий вище Фердинанд Радзивілл запровадив тут безкоштовне медичне обслуговування та право на безкоштовне житло й щомісячну пенсію по двадцяти роках праці в його господарстві[15]. Звісно, можна по-різному оцінювати елементи тяглості в розвитку олицької резиденції Радзивіллів – однак поза сумнівом

[8] Див.: *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu. – Poznań, 1965. – S.74; *Radziwiłł A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce / Opr. A.Przyboś, R.Żelewski. – T.1. – Warszawa, 1980. – S.36–37.

[9] *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki... – S.133.

[10] Між іншим, це стверджується в білоруській енциклопедії, хоч і без будь-яких посилань на джерела інформації: «Книгозбірню в Олиці було створено С.Радзивіллом, відомим поліглотом і бібліофілом, братом М.Х.Радзивілла Сирітки» (див.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 т. – Т.1 (А–К). – Мінск, 2007. – С.330).

[11] *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki... – S.73.

[12] Ibid. – S.80.

[13] Ibid. – S.78–79.

[14] *Бірюліна О.* До історії олицького шпиталю Святого Хреста // Минуле і сучасне Волині та Полісся. – С.75. Авторці залишився невідомим фундаційний акт на шпиталь, виданий Станіславом Побожним у 1593 р.; його оригінал зберігається нині у варшавському Головному архіві давніх актів (див.: Radziwiłłowie herbu Trąby. – Warszawa, 1996. – S.60. – №51).

[15] *Radziwill M.* One of the Radziwills. – London, 1971. – P.10–11.

те, що Альберт Станіслав, попри руйнації, спричинені бурхливими подіями 1640–1650-х рр., залишив її по собі як цілісний соціокультурний феномен, орієнтований на західноєвропейські зразки.

Паралельно власна літературна творчість князя, котрий займався перекладами, а також писав і друкував за свій кошт твори релігійного змісту, не стала скільки-небудь помітним явищем у культурному просторі[16], на відміну від літературно-богословських починань його найближчих родичів: діда – Миколая Радзивілла Чорного (1515–1565 рр.) й дядька – Миколая Христофора Радзивілла Сирітки (1549–1616 рр.). Перший, «князь на Олиці й Несвіжі», знаний як будівничий Олицького замку, у 1550-х рр. перейшов спочатку в лютеранство, а потім – у кальвінізм. Це справило величезний вплив на тогочасне суспільне життя, позаяк князь спрямував чималі кошти на підтримку ідей Реформації[17].

Задля забезпечення місцевих протестантів потрібною літературою Радзивілл створив друкарні в Бересті й Несвіжі. Завдяки цьому побачила світ так звана «Радзивіллівська (або Берестейська) Біблія» (1563 р.) – перший повний переклад Святого Письма польською мовою, виконаний із мов ориґіналу: гебрейської, арамейської, грецької[18]. Наклад книги становив близько 500 примірників, з яких до наших днів уціліло ледве декілька десятків. Зрештою, це не так мало, коли врахувати, як інтенсивно знищували подібну літературу в добу Контрреформації.

Майстерність перекладу та літературні достоїнства «Радзивіллівської Біблії» здобули високу оцінку фахівців. Відзначають вони і якість графічного оформлення: гарний ґотичний шрифт, чудові ґравюри. У книзі нотується, що видано її коштом «ясновельможного пана Миколая Радзивілла, князя на Олиці й Несвіжі, воєводи віленського, у Великому князівстві Литовському найвищого маршалка й канцлера». Тут-таки вміщено звернення вельможі-мецената до короля Сиґізмунда Авґуста, якому присвячувалося видання. Зрозуміло, що цю передмову-присвяту (як і наявні в Біблії коментарі) було витримано у протестантському дусі. Власне, сама ідея перекладу корінилася в уявленнях протестантів про необхідність читання Біблії національними мовами.

Попри той факт, що «Радзивіллівська Біблія» була польськомовною, вона позначилась і на православній книжності українських земель. Передовсім під

---

[16] Щоправда, Олика часів Визвольної війни в певному сенсі спричинилася до розвитку польської, а заразом і української літератури. Навесні 1649 р. туди вирушило коронне військо під проводом Анджея Фірлея, на що Самуель Твардовський відгукнувся невеликим поетичним твором «Побудка війську, що виступає під Олику» (опубл.: Arma Cosacica: Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649 / Opr. P.Borek. – Kraków, 2005. – S.113–120). Ця й інші поезії згодом трансформувались у його знаменитий твір «Громадянська війна», на сторінках якого ми не зустрінемо Альберта Станіслава Радзивілла (котрий, до речі, був роздратований, коли «величезна маса військова» розквартирувалась в Олиці, не питаючи його згоди). Однак С.Твардовський не раз згадує князя у своїй поемі «Владислав IV» (див.: *Kuran M.* Radziwiłłowie w twórczości Samuela Twardowskiego // Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne. – Lublin, 2003. – S.145–148).

[17] Докл. див.: *Jasnowski J.* Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565): Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński. – Warszawa, 1939.

[18] *Łuczak A.* Biblia brzeska w świetle najnowszych badań // Studia z filologii Polskiej i Słowiańskiej. – T.39. – Warszawa, 2004. – S.53–75.

її впливом постав «Крехівський Апостол» – унікальна рукописна пам'ятка, що ґрунтується на перекладах текстів із «Радзивіллівської Біблії»[19]. Користувались останньою й книжники з Острога – передусім творці славнозвісної «Острозької Біблії» (1581 р.)[20].

Окрім Біблії, у Бересті за часів Радзивілла побачили світ десятки інших видань. Не виключено, що саме тут постав трактат «Про звичаї татар, литовців і московитів», чий автор приховав своє ім'я під псевдонімом Михалон Литвин[21]. Варте уваги, що відомий литовський філолог М.Рочка пояснював «загадку Литвина» його зв'язками з Миколаєм Радзивіллом Чорним – мовляв, цей покровитель нікому невідомих літераторів волів, аби вони такими залишалися й надалі. Це унаочнює низка анонімних творів, продукованих в оточенні князя – присвячена Радзивіллові «Історія Литви», яка тривалий час зберігалась у несвізькій бібліотеці, «Розмова поляка з литвином», памфлет проти Петра Роїзія, підписаний псевдонімом Р.К. Сармат[22].

Що ж до трактату Михалона Литвина, то це надзвичайно цікава пам'ятка суспільно-політичної думки середини XVI ст. Припускають, що її автор – литовець Венцеслав Миколайович, секретар великокнязівської канцелярії, котрий, виконуючи завдання «господаря», не раз мандрував східноєвропейськими обширами. Це надає його свідченням неабиякої ваги, хоч і не слід забувати, що праця Литвина становить не документальну оповідь, а політичний памфлет – тож наявні тут відомості подеколи незрозумілі поза контекстом сповідуваних автором ідей.

Трактат містить у собі потужний шар «українських реалій»: хрестоматійний образ Подніпров'я, де «Борисфен плине медом і молоком», свідчення про роль цього реґіону у транзитній торгівлі між Північно-Східною Руссю та країнами Сходу, дані про українське уходництво й работоргівлю у Криму. Водночас надзвичайно цікаві античні алюзії автора, пов'язанні з римським поетом Овідієм і давньогрецькою Троєю, що з нею Литвин ототожнював Торговицю на київських теренах. Пізніші автори, витлумачивши «київську територію» як «територію Києва» й випустивши згадку про Торговицю (котру, очевидно, розуміли як апелятив), ототожнили з Троєю Київ – тож розмірковування над правомірністю такої локалізації леґендарного міста надовго стали загальником усіх праць, тією чи іншою мірою пов'язаних із Києвом[23].

Повертаючись до діяльності Миколая Радзивілла Чорного, слід зауважити, що його сини, обернені єзуїтами на ревних католиків, пішли шляхом ревізії та прямого знищення «еретичної» спадщини батька, ставши живим

[19] Докл. див.: *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560-х рр. – Т.1–2. – Варшава, 1930.

[20] *Тимошенко Л.* Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив на релігійні культури Східної Європи (До 450-річчя видання пам'ятки) // Український археографічний щорічник. – Вип.18. – К., 2013. – С.212–213.

[21] Згаданий твір середини XVI ст. відомий нам тільки за фраґментами, опублікованими в Базелі 1615 р.

[22] *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян. – Москва, 1994. – С.18.

[23] *Русина О.* Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.1. – К.; Л., 2004. – С.675–687.

уособленням Контрреформації[24]. В українському ж культурному контексті нас, окрім згаданого вище Станіслава Побожного, цікавить лише старший син князя – Миколай Христофор на прізвисько Сирітка[25].

Відомо, що він здобув добру домашню освіту, а потім навчався у Страсбурзькій академії. Наприкінці 1560-х рр. князь перейшов у католицтво й посприяв релігійній конверсії своїх братів, незважаючи на протести їхнього двоюрідного дядька та опікуна Миколая Радзивілла Рудого. Сирітка повернув католицькій церкві втрачені костели, передав віленським єзуїтам несвізьку друкарню Миколая Чорного. Згодом він збудував у Несвіжі два кляштори, єзуїтський костел і колеґіум[26].

Замолоду Миколай Христофор відзначився на військовій і дипломатичній службі. Він брав участь у Лівонській війні та їздив до Парижа у складі посольства, яке, після смерті Сиґізмунда Авґуста, запросило на спорожнілий престол Яґеллонів Генріха Валуа (1573 р.). Був надвірним (1569 р.) і великим (1579 р.) маршалком, троцьким каштеляном (1586 р.), воєводою троцьким (1590 р.) і віленським (1604 р.). Як королівський комісар брав участь у роботі Берестейського собору (1596 р.), що його наслідком стало утворення греко-католицької церкви.

У 1580 р. Миколай Христофор виїхав до Італії, аби звідти вирушити у Святу Землю, одначе пошесть, яка тоді лютувала на Сході, змусила його відмовитися від небезпечної мандрівки. І все-таки князь не відступився від задуманого. Через два роки він почав знову збиратись у путь. Від цієї подорожі його, як міг, відмовляв король Стефан Баторій, а потім, зваживши на непохитність Сирітки, порадив йому їхати принаймні не через Італію, а через Константинополь. Король сподівався домовитись із турецьким султаном про створення Радзивіллові «режиму найбільшого сприяння». Сталося, однак, навпаки: саме в той час українські козаки своїми діями вкотре розлютили володаря Порти, і, опинись Миколай Христофор на підконтрольних султанові теренах, йому було б непереливки. На щастя, він вирушив утореваною дорогою – через Венецію, де опинився 8 грудня 1582 р. Цікаво, що, з формального боку, його подорож «збільшилась» аж на десять днів. Справа в тому, що саме тоді Папа Римський Григорій XIII започаткував свою знамениту календарну реформу, заради якої скасував десять «зайвих»

---

[24] Утім предмети побуту найвизначнішого з Радзивіллів високо цінувалися його нащадками: скажімо, у заповіті Альберта Станіслава серед розмаїтого дорогого начиння виокремлено 12 позолочених тарілок, які колись належали його дідові (див.: *Radziwiłł A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – T.3. – Warszawa, 1980. – S.456).

[25] *Кетра Т.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński. – Warszawa, 2000.

[26] Ці проекти реалізував талановитий італійський архітектор Джованні (Ян) Бернардоні (бл. 1541–1605 рр.). Цікаво, що його графічна спадщина в 1980-х рр. віднайшлася в Україні. Маємо на увазі альбом рубежу XVI–XVII ст., виявлений у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського відомим білоруським дослідником Г.Голенченком. Альбом має 72 аркуші й містить 149 майстерно виконаних рисунків. Із них понад 100 скопійовано з архітектурних трактатів західноєвропейських авторів, переважно італійців. Натомість 40 малюнків являють собою оригінальні мистецькі проекти, більшість з яких належить Дж.Бернардоні. Альбом описано й опубліковано: L'architetto Gian Maria Bernardoni sj tra l'Italia e le terre dell'Europa centro-orientale. – Roma, 1999.

днів, звелівши вважати той, що настав після 5 листопада, не 6-м, а 16-м у місяці[27].

Перезимувавши у Венеції, у квітні 1583 р. Миколай Христофор зі своїм почтом подався до Святої Землі. Від Тріполі він та його супутники пішки дісталися Єрусалима. Тут, уклонившись місцям, де жив і страждав Ісус Христос, вони були посвячені в рицарі Гроба Господнього. Потім прочани рушили в Єгипет, де побачили піраміди й побували в Каїрі та Александрії. Мандрівка була досить небезпечною, і те, що кінець-кінцем вона щасливо закінчилася, Радзивілл приписував винятково Божому заступництву. Виснажений, практично без коштів князь повернувся до Венеції рівно за рік від початку цього непростого випробування.

Своє паломництво Миколай Христофор Радзивілл описав у чотирьох листах, адресованих невідомій особі. Три з них побачили світ під час його подорожі, у травні – листопаді 1583 р., а останній було відправлено з Несвіжа, куди князь дістався в липні 1584 р. Збірка цих послань розповсюдилась у рукописних копіях. Відтак у 1601 р. Томаш Третер, «отримавши від їх читання незрівнянну втіху, узяв на себе приємний обов'язок видрукувати їх як для задоволення людської цікавості й загальної користі, так і для того, аби завадити переписувачам спотворювати їх помилками». Він переклав листи з польської на латину та дав їм назву «Єрусалимська подорож найяснішого пана Миколая Христофора Радзивілла, князя на Олиці й Несвіжі» (в літературі цей твір виступає також під скороченою латинською назвою «Перегринація»)[28].

Згодом його надрукували польською й німецькою мовами. Із польського видання 1628 р. було зроблено рукописний переклад у Московії. «Подорож» високо цінували Симеон Полоцький, Димитрій Ростовський, Іоанникій Ґалятовський. У 1679 р. у Новгороді-Сіверському побачила світ праця останнього «Лебідь із п'ятьма перами, або Христос із п'ятьма Божими дарами». Тут не раз зустрічаються образи, запозичені автором із Радзивіллової «Подорожі», передовсім сцена потурчення християнина, котрий відступився від своєї віри, що її свідком Миколай Христофор став у Тріполі. У праці І.Ґалятовського «Небо нове» (1665 р.), автор, посилаючись на текст «Подорожі», описує чудо зі смоківницею. Наведемо цей текст за могильовським виданням 1699 р.:

> «В Египте, где Пречистая Дева Богородица живяше с Христом, сыном своим, пред седм лет, не далеко [от] села, названного Натарея, есть до сего часу некая смоковница, от среде до верху раздвоенная, яко бы отвористая, верх же ея преклоненный на кшталт намету. Тое сталося в той час, егда Пречистая Дева приехала до Египту, имела стати в селе Натареи. Иосиф святый, оставивши ея пред селом, отыде искати дому до Натареи, где бы мел с Христом и с преблагословенною материю его житии. Она, ожидаючи его, стала под тою смоковницею, которая зараз; егда под оную Пресвятая Богородица приступила, раздвоившися

[27] Archiwum domu Radziwiłłów // Scriptores rerum Polonicarum. – T.8. – Kraków, 1885. – P.XII.

[28] *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki... – S.32–39; *Chemperek D.* «Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu» Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki – relacja konwertyty // Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne. – S.39–48.

намет и жилище з себе Христу и матери его сотворила. Стоит тое древо до сего часа на кшталт намету, где турки всегда держат светильник горящий»[29].

Описом свого паломництва Миколай Христофор Радзивілл міцно закарбувався в пам'яті нащадків: як занотував, побувавши 1867 р. в несвізькому родинному некрополі Радзивіллів, М.Костомаров, Сирітка «шанується, наче святий»[30]. Однак серед починань князя були й далекі від релігії. Це, передовсім, створення докладної карти теренів Великого князівства Литовського, яка справедливо носить ім'я «Радзивіллівської». За спостереженнями дослідників, ця мапа постала впродовж 1595–1599 рр. Уперше її було надруковано 1603 р., однак до наших часів уціліло лише друге видання карти, здійснене десятиліттям пізніше в Амстердамі, та подальші її копії в атласах Блау[31].

Більшу частину підготовчих робіт виконав Томаш Маковський – талановитий ґравер, який працював при несвізькому дворі Миколая Христофора Радзивілла. Збереглися лише поодинокі відомості про його діяльність. Серед праць Т.Маковського виділяються ілюстрації, зроблені ним до опису паломництва його патрона та до твору Христофора Дорогостайского «Гіпіка, або Книга про коней». Карта, підготовлена Т.Маковським, вийшла під назвою «Точний опис Великого князівства Литовського та інших країв, до нього прилеглих». Вона не містила імені ґравера – натомість у титулі зазначалося, що мапа побачила світ завдяки «праці, зусиллям і коштам» Миколая Христофора Радзивілла, «Божою ласкою князя на Олиці та Несвіжі». Про її справжнього автора нагадувала лише абревіатура «Т.М. пол[ьський] географ» у пояснювальному тексті до карти.

На відміну від нинішніх мап «Радзивіллівська» містила чимало декоративних деталей. Ми бачимо на ній узвишшя та ліси, війська, що шикуються до бою, кораблі з напнутими вітрилами. Декоративним є й оздоблення такого важливого елементу карти, як її леґенда. Вона прикрашена не лише гербом Великого князівства Литовського, а й грайливими путті, що бавляться пишними ґірляндами. Леґенда містить дев'ять позначок щодо населених пунктів різного штибу: міст, містечок, центрів воєводств і повітів, резиденцій римокатолицьких біскупів та «єпископів грецьких (тобто православних – *О.Р.*), які звичайно звуться владиками», сіл зі шляхетськими маєтками. Митрою позначалися княжі резиденції, причому на Волині, попри значну кількість місцевих князівських родин, цю позначку було застосовано лише для Острога й Олики[32]. Цікаво, що обидва міста локалізовано на теренах «ближчої Волині»; що ж до «дальшої Волині», то до неї віднесено, зокрема, Білу Церкву й Київ.

[29] Цит. за: *Фёдорова И.В.* «Путешествие в Святую землю князя Николая Радзивилла» в русской книжности второй половины XVII в. // Белорусский сборник: Статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 2002. – С.25–26.

[30] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С.613.

[31] *Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.* Україна на стародавніх картах: Кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2004. – С.184; *Łuczyński J.* Ukraina na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. Radziwiłłowskiej // Минуле і сучасне Волині та Полісся. – С.22–27.

[32] Серед інших волинських маєтностей Радзивіллів на карті фіґурують Крупа (наявна вже на мапі Вацлава Ґродецького) й Радивилів. Бачимо тут і Варковичі – вотчину родичів Станіслава Радзивілла Побожного Мишок-Варковських.

Таке районування українських земель нині видається парадоксальним – однак згадку про Київ як частину Волині можна знайти, скажімо, у матеріалах Люблінського сейму 1569 р.[33] Паралельно на «Радзивіллівській карті» занотовано й більш звичну для нас термінологію: як синоніми «дальшої Волині» фіґурують визначення «Україна» та «Низ».

Власне Пониззя Дніпра (від Черкас до його гирла) винесене на окрему, складену з двох частин, мапу. Вона не лише докладно відтворює річище Борисфена (як тоді зазичай називали Дніпро, дотримуючись традицій Клавдія Птолемея), а й містить багату інформацію про пороги та мешканців Запорожжя – козаків. Джерелом цих відомостей уважаються подорожні нотатки австрійського дипломата Еріха Лясоти, котрий здійснив мандрівку на Січ у 1594 р. Можливо, в його оточенні були фахові картографи, чиїй майстерності ми завдячуємо цією чудовою мапою.

Слід зауважити, що сама по собі мандрівка на Низ була тоді доволі небезпечною: давалося взнаки сусідство з Кримським ханством. Про ризики, пов'язані з життям на прикордонні, нагадує навіть леґенда карти Пониззя: маємо в ній спеціальні позначки для зруйнованих замків і містечок. Упадає в око й низька заселеність цього реґіону, котрий за кількістю населених пунктів суттєво поступався Галичині, Поділлю та Волині (Лівобережна Україна на мапі взагалі відсутня). Загалом на «Радзивіллівську мапу» потрапило більше тисячі міст і містечок, чимало з них – уперше. Цим визначається ориґінальність і цінність цієї унікальної картографічної пам'ятки.

Без митців із Радзивіллового оточення не було б і найраніших на сьогодні реалістичних зображень Київщини – хай навіть підґрунтям для цього стали вкрай драматичні події: розорення міста литовськими військами під проводом гетьмана Януша Радзивілла (серпень 1651 р.)[34]. Саме тоді голландський художник Абрагам ван Вестерфельд, який перебував у почті князя, замалював більшість київських пам'яток, переважно з теренів Верхнього міста, а також Спасо-Преображенський монастир у Межигір'ї.

Усі ці малюнки дійшли до нас у пізніших копіях[35]. Утім, збереглися й ориґінальні матеріали, також похідні з Радзивіллового оточення, які істотно збагачують наші уявлення про Київ і Київщину середини XVII ст. Ідеться про низку недатованих малюнків зі збірки, котра зберігається у фондах Національного

[33] Пор.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.7. – Вильно, 1870. – С.38, 40, 44; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.2. – К., 1874. – С.96, 99; Дневник Люблинского сейма 1569 г.: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М.О.Коялович. – Санкт-Петербург, 1869. – С.VII.

[34] *Wisner H.* Janusz Radziwiłł (1612–1655), wojewoda wileński, hetman wielki litewski. – Warszawa, 2000.

[35] *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда. – Т.2. – Москва, 1908. – С.197–512; *Batowski Z.* Abraham van Westervelt, malarz holenderski XVII wieku i jego prace w Polsce // Przegląd Historji Sztuki. – 1932. – Zesz.3/4. – S.115–129. Останнім часом низку малюнків А. ван Вестерфельда виявлено у Чехії, у рукописній реляції про кампанію 1651 р. зі збірки Страхівського абатства норбертанців. Її оцифровано й викладено в Інтернет, однак спеціально ще не досліджено (див.: *Мицик Ю.*, *Березенко Б.* Унікальний портрет полковника Мартина Небаби // Сіверянський літопис. – 2013. – №4/6. – С.3–4). Слід додати, що, крім «справжнього» портрета М.Небаби, тут міститься відоме зображення Михайла Кричевського, схематично передане, у дзеркальній проекції й з підписом «Небаба» (титульний арк.V).

історичного архіву Білорусі. Зазвичай її атрибутують двоюрідному братові Януша Радзивілла – Богуславові (він значиться як її автор в пізнішому за часом написі на першому аркуші зібрання)[36]. У 1970-х рр. таку атрибуцію обстоювала білоруська дослідниця Т.Габрусь, яка й увела цю колекцію до наукового обігу[37]. На її думку, виявлені матеріали в основній своїй масі являли собою щось на кшталт збірки архітектурних проектів князя Богуслава, відомого своїми містобудівними ініціативами (передовсім зведенням укріплень західноєвропейського зразка довкола Слуцька). Дослідниця залишилася на цих позиціях і пізніше, у 1990-х рр. Тоді ж вона надрукувала, серед іншого, малюнок міста, що міститься на арк.26 згаданої збірки, охарактеризувавши його як «Міський пейзаж. Малюнок із натури»[38], хоча він і був підписаний автором: «Макарів п[ана] Харлинського»[39]. Це сталося, звісно, не через брак фаховості, а, певно, тому, що Т.Габрусь воліла наголошувати на значенні відкритих нею матеріалів винятково для історії білоруської архітектури.

У значно ширшому контексті цю збірку нещодавно розглянув білоруський дослідник М.Волков[40], указавши на наявність у згаданій колекції креслень і малюнків, які стосуються українських теренів, та опублікувавши, окрім іншого, цікавий план церкви з Межигір'я[41]. Але, головне, він піддав арґументованій критиці погляди Т.Габрусь на сутність і авторство вказаної збірки. Автор переконливо продемонстрував, що вона складається не з проектної документації, а із замальовок уже існуючих споруд та об'єктів (як правило, із чіткою їх локалізацією). Він також конкретизував хронологічні межі створення малюнків: кінець 1640 – початок 1650-х рр. «Київську» їх частину було, безсумнівно, зроблено з натури під час кампанії Януша Радзивілла 1651 р., в якій не брав участі його родич Богуслав. Це, разом з іншими фактами, наштовхнуло М.Волкова на припущення, що не він, а саме Януш Радзивілл є автором малюнків[42].

Цілком зрозуміло, що підтвердити або спростувати таку гіпотезу може лише фахова графологічна експертиза (адже малюнки супроводжують підписи й нотатки польською мовою[43]). На нашу ж думку, ідеться радше про особу, котра, як і А. ван Вестерфельд, перебувала в оточенні князя й розумілася на його смаках та зацікавленнях[44]. Припускаємо, що цьому авторові належать також зроблені

[36] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф.694. – Воп.1. – Спр.287. – Л.1–47 адв.

[37] Див.: Графічныя лісты Багуслава Радзівіла // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1973. – №2. – С.43–45.

[38] *Габрусь Т.* Навошта каню крылы, альбо ўшанаванне Багуслава Радзівіла // Спадчына. – 1993. – №1. – С.71.

[39] Ідеться про сучасний Макарів, районний центр Київської області.

[40] *Волкаў М.* Да пытання аб аўтарстве калекцыі малюнкаў сярэдзіны XVII ст. з архіва князёў Радзівілаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2012. – №7. – С.34–38. Принагідно висловлюю колезі щиру вдячність за надану можливість ознайомитись із цією його працею ще в рукописній версії.

[41] Там жа. – С.35.

[42] Там жа. – С.37–38. Див. також побіжну згадку про цю гіпотезу в іншій публікації: *Волкаў М.А.* Арганізацыя і забеспячэнне будаўніцтва фартыфікацый у Слуцку пры Багуславе Радзівіле (1654–1669 гг.) // Studia Historica Europae Orientalis. – Вып.5. – Минск, 2012. – С.187–188.

[43] У тексті статті подаємо їх в українському перекладі.

[44] У цьому зв'язку заслуговує на увагу постать капітана артилерії Криштофа Ейґірда (див. про нього: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева... – С.252).

1651 р. замальовки козацьких знамен, які зберігаються нині у фондах Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі[45]. Малюнки ці (у схематичній передачі та з перекладом українською мовою пояснювальних зауваг) на початку 1960-х рр. оприлюднив Я.Ісаєвич[46]. За півстоліття їх було частково репродуковано (у фотографіях) у книзі Ю.Савчука[47]. Знімки дають змогу переконатися в ідентичності почерку їхнього автора й автора малюнків із мінської колекції (у ній, до речі, також є зображення військової хоругви, 22 зв.).

Ким би не був цей анонімний митець, головне, що він залишив нам унікальні ескізи й плани давно втрачених споруд[48]. Серед них чільне місце займає церква Богородиці Пирогощої. Побудована за давньоруських часів і понищена під час нападу на Київ кримського хана Менґлі Ґірея (1482 р.), ця сакральна споруда згодом отримала статус соборного храму Києво-Подолу й пережила друге народження на початку XVII ст., коли була відремонтована й поновлена під керівництвом архітектора Себастіана Брачі (1613–1614 рр.). Вона відігравала неабияку роль і у світському житті місцевої міщанської громади – тут зберігалися київські актові книги за декілька століть («книги старовечные, в которых записаны были привилеи древних великих князей руских и королей польских, росправы, записи городские, земские, комиссарские и дозорные дела, рубежи и каптуровые права, которые были еще прежде земских и городских, и все дела, памяти достойные»[49]). Усі вони загинули, коли собор став жертвою масштабної пожежі, що охопила Поділ у серпні 1651 р. Це додає особливої ваги малюнкам і кресленням із Радзивіллівської збірки, адже, по суті, Пирогощу можна побачити ледь не за мить до цього лиха! При цьому історики архітектури отримують не лише половинне зображення «соборної мурованої» церкви «С[вятої] Пречистої» (арк.14), а й два її плани – поспіхом зроблену чернетку (арк.14 зв.) і ретельніше виконану, але все-таки незавершену його версію (арк.11; див. ілюстр.1–2). Хтозна, чи не є ця незавершеність наслідком раптової пожежі?..

Попри ескізність обох креслень і малюнка, у комплексі вони дають доволі рельєфне уявлення про екстер'єр і пропорції собору. Передусім ми можемо побачити лаконічне оформлення фасаду будівлі й бічні бані, додані при її реконструкції архітектором С.Брачі (їх у 1650-х рр. зауважив Павло Алеппський[50]). Це був невеликий хрестовобаневий тринефний храм. Поверхню абсид розчленовували лопатки, а стіни – лопатки з напівколонами. Невідомий художник показав на плані чотири хрещатих стовпи, подавши (у ліктях) їх параметри й

[45] Российская национальная библиотека. – Отдел рукописей. – Ф.971. – Оп.2. – №152. – Док.17–18. – Л.43–52. Принагідно висловлюю вдячність Російській академії наук за можливість ознайомитись із цими матеріалами de visu під час стажування у Санкт-Петербурзькому інституті історії за програмою міжакадемічного обміну у червні 2010 р.

[46] *Ісаєвич Я.* Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал. – 1963. – №1. – С.85–87.

[47] *Савчук Ю.* Одіссея козацьких прапорів. – Стокгольм, 2012. – С.21, 52, 59, 65, 73, 77, 87, 94, 101, 106, 111, 115, 125.

[48] Див. їх публікацію: *Русіна О.В.* Графічні скарби радзивіллівської збірки // Православ'я в Україні: Зб. мат. IV Міжнар. наук. конф. – К., 2014. – С.730–732.

[49] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. – Ч.1: 1649–1687. – Москва, 1858. – С.37.

[50] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.2. – К., 1874. – С.85.

відстань між ними. Насправді ж їх було шість, але на незавершеному малюнку ми бачимо лише «натяк» на існування п'ятого стовпа. На планах позначено олтар і хори, указано виміри основного об'єму споруди (21х22½) й центральної абсиди (13½х9), довжину бічної абсиди (9), ширину трансепта (7½) й товщину стін (2¼).

Цікаво, що на арк.14 зв., окрім плану Богородиці Пирогощої, міститься ще й незрозумілий на перший погляд реєстр – М.Волков розцінив його як перелік військового спорядження. Насправді ж цю характеристику можна прикласти хіба до прикінцевої частини реєстру, де згадуються 3 штуки олова, 20 гаківниць, кулі й ланцюг. Натомість на його початку маємо фразу, більш ніж туманну за своїм змістом:

«В С[вятій] Пречистій Соборній
Ø Нечай лікті[в] 2
Ø Берна[р]динський 1¼».

На наступному аркуші міститься ключ до розуміння цих слів. На звороті арк.15 під указівкою на розташування об'єкта («С[вята] Пречиста Соборна») намальовано дзвін із супроводжувальним надписом «Нечай» і зазначенням його розмірів: завдовжки – 2 лікті й долоня, завширшки – 2½ лікті. Остання цифра трохи відрізняється від тієї, що вказана на арк.14 зв. («лікті[в] 2) разом із позначкою діаметра (Ø). Натомість розміри «Берна[р]динського» дзвону, занотовані поряд із малюнком «Нечая» («[тут-таки] і Берна[р]динський на лік. 1¼»), ті самі, що й на арк.14 зв.

Стає очевидним, що в обох випадках ішлося про дзвони Пирогощої – причому обидва, вочевидь, являли собою «конфіскат» доби Визвольної війни: один походив із храму ченців-бернардинців, а другий був в якийсь спосіб пов'язаний з одним зі сподвижників Богдана Хмельницького – полковником Данилом Нечаєм, котрий певний час командував київською залогою[51].

Одначе на арк.14 зв. згадуються не лише Пирогоща, а й інші київські храми (Св. Спаса, Св. Миколи Набережного, Братський та Воскресіння). І хоч у тексті жодного разу не фіґурує слово «дзвін», загальний контекст та декілька позначень діаметру вказують на те, що йдеться саме про дзвони цих церков (по одному в кожній), ретельно кимсь виміряні (відповідні розміри в ліктях становлять 1¼, 1, 1¼, 1¼).

Збереглися дані, які пояснюють цю дивну «арифметику». У 1651 р. один київський міщанин сповістив белґородського воєводу, що в Києві «дзвони з усіх церков забрано й на байдаки навантажено, але шість байдаків, із Божої ласки, козаки відбили»[52]. Отже, як бачимо, у литовському таборі хтось вів облік

[51] Щоправда, про його зв'язки з духівництвом міста практично нічого не відомо. Однак цікаво те, що, за новітніми даними, тіло Д.Нечая після його загибелі було перевезене до Києва й «урочисто поховане» в одному з місцевих монастирів (див.: *Мицик Ю.* Щоденник князя Януша Радзивілла як джерело з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // *Його ж.* Albaruthenica: Студії з історії Білорусі. – К., 2009. – С.116). Окрім цього, серед його речей згадується розкішна едвабна хоругва, розшита «щирим золотом» руками київських черниць (див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – К., 1996. – С.183).

[52] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – С.332 (прим.1).

трофейних дзвонів, а подеколи їх замальовував. Незрозумілою, однак, залишається наявна тут-таки згадка про війта:

«В Братській
війт Паволоцький лі[ктів]1 ¼».

Вона присутня й на арк.13:

«Братська
війт Паволоцький».

На цьому ж аркуші містяться (перевернуті стосовно вказаного запису) нотатки, аналогічні наявним на арк.14 зв.:

«Микола Притиський 1
С[вятий] Василій лік[тів] ¾»[53].

Без сумніву, згадка по війта якимось чином позначає дзвін Братської церкви – так само, як і «Нечай» окреслює один із дзвонів Пирогощої. Ідеться, гадаємо, про ще одного козацького ватажка – Івана Кунцевича-Миньківського, котрий тривалий час був війтом містечка Паволоч, а після початку Визвольної війни став одним із керівників Паволоцького полку. Загалом у наданні дзвонам особових імен немає нічого незвичного[54]. Але в нашому випадку йшлося про фіксацію імені/статусу осіб, котрі відзначились як церковні благодійники в доволі специфічний спосіб: вони дарували православним храмам дзвони, зняті, скоріш за все, із дзвіниць католицьких костелів. При цьому «іновірство» подібних об'єктів не бралося до уваги – як і, скажімо, у Росії, де в XVII–XVIII ст. місцеве духівництво не гребувало дзвонами, вивезеними як здобич зі Швеції чи Ліфляндії. Так само прийнятним уважав Іван III дарунок від свого союзника – кримського хана Менґлі Ґірея: золоті потир і дискос зі Св. Софії, захоплені при погромі Києва в 1482 р. Зі свого боку, за періоду Смути православні з українських земель не дуже зважали на «единовірство» московитів. Так, волинський зем'янин Олександр Підгороденський, ревний захисник православ'я й учасник церковного собору в Бересті (1596 р.), у 1611 р. пограбував Іллінську церкву в Москві та якийсь храм у Можайську, а захоплені при цьому ризи, ікони, книги тощо він пожертвував своїй церкві «на славу Господа Бога»[55].

Повертаючись до арк.13, зауважимо два наявні на ньому малюнки. Це, передовсім, половинне зображення церкви, з яким сусідить уже згаданий напис:

---

[53] Третій запис, на жаль, не дуже зрозумілий: «S. Chron. czernice». Припускаємо, що в ньому йдеться про черниць Фролівського монастиря, також понищеного у серпні 1651 р.

[54] Скажімо, найдавніший зі збережених дзвонів Києво-Печерського монастиря, відлитий 1613 р., називається на честь донатора – бурмистра Созонта Балики – «Балик». Серед тамтешніх дзвонів XVIII ст. відзначимо також «Копу» (1733 р.), який дістав назву за прізвищем тодішнього лаврського архімандрита (див.: *Петренко М.З.* Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. – К., 1979. – С.167). До «іменних» київських дзвонів належать ще й «Мазепа» (зберігся донині) та «Рафаїл» зі Св. Софії.

[55] *Каманин И.М.* Исторические мелочи: 1. Два пленных Евангелия // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.15. – Вып.4. – Отд.5. – К., 1901. – С.63–65. Із періодом Смути пов'язана й поява у відомому Супрасльському монастирі «московських» літургійних книг, ікон, риз і навіть стародавнього посоха, котрий, як з'ясувалося, належав Стефанові Пермському й був переданий до Пермі в 1849 р. (див.: *Щавинская Л.Л.* Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. – Минск, 1998. – С.48, 72).

«Братська
війт Паволоцький».

Можливо, це й справді церква Братського монастиря – хоча, з одного боку, її екстер'єр не збігається з описом, залишеним нам П.Алеппським[56], а, з іншого боку, ця споруда надзвичайно нагадує дзвіницю Св. Софії, якою її зобразив А. ван Вестерфельд (тільки та видається масивнішою й більш присадкуватою). Безперечною є хіба що київська «прописка» будівлі, спеціально застережена художником. Це ж стосується й намальованого поряд «клепала залізного», яке також опинилося серед трофеїв Радзивілла. Воно мало в довжину три лікті й дві п'яді, п'ядь завширшки та було з палець завтовшки (див. ілюстр.3).

Не менш цікаві малюнки маємо й на арк.12: уже надрукований М.Волковим план межигірської церкви (дерев'яного Спасо-Преображенського храму, відомого за малюнком А. ван Вестерфельда)[57], зображення гармати («мортири спижевої», чия належність до київського арсеналу суто здогадна)[58] й дзвона, що його білоруський науковець розцінив як межигірський. Між тим, над малюнком зазначено, що це дзвін Св. Михайла, і вказано його діаметр: 1¼ ліктя. Ідеться, без сумніву, про власність якогось із київських храмів – «Михайла Золотоверхого» чи «Михайла Видубицького», котрі обидва згадуються як розграбовані литовським військом у 1651 р.[59] Нижче ж міститься черговий список київських дзвонів, що в ньому, як і в реєстрі на арк.14 зв., фіґурують храми Воскресіння, Св. Пречистої (Пирогощої), Св. Спаса та Братський із «війтом Паволоцьким»[60]. До цього додається Св. Софія – але, на жаль, розміри її дзвону не відчитуються: аркуш місцями витертий, та й наявні на ньому записи зроблено ніби в поспіху, неохайно, із викресленими повторами («Микола», «Братська»).

Окрім суто київського матеріалу, мінська збірка містить низку зображень, дотичних Макарова. Чим це містечко так зацікавило художника, невідомо. Щоправда, на думку відомого краєзнавця Л.Похилевича, в історії поселення була сторінка, пов'язана з Янушем Радзивіллом. Дослідник зауважив, що у працях св. Димитрія Ростовського, котрий народився в Макарові у грудні фатального 1651 р., є вказівка на те, що в ті часи ним володіла (дослівно: тоді

---

[56] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.2. – С.89.

[57] *Волкаў М.* Да пытання... – С.35. Наявність у мінській збірці плану церкви, що її замалював А. ван Вестерфельд, на думку білоруського дослідника, відбиває «певну практику Януша Радзивілла щодо вивчення тих культурних феноменів, які привертали його увагу. Вірогідно, спочатку князь сам оглянув монастир, зробив обміри й власноручно замалював план церкви, а потім дав завдання професійному художникові зробити малюнок із панорамою всього монастиря» (див.: Там жа. – С.37).

[58] Цей малюнок знову-таки наштовхує на думку про К.Ейґірда як його автора – разом з акцентованим інтересом до дзвонів, котрі, як відомо, переплавлялися на гармати. Є спокуса ототожнити цю мортиру й з київською «арматою ратушною», яку згадує у своїй праці «Одіссея козацьких прапорів» Ю.Савчук (с.25–26), покликаючись на документ з видання: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. – С.37. Однак насправді він цитує це джерело у вільному переказі М.Грушевського (див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – С.332). В оригіналі ж фіґурує менш однозначний «наряд ратушной».

[59] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – С.332 (прим.1).

[60] Незрозуміло, який саме храм фіґурує у списку як «Св. Миколай» із дзвоном діаметром 1 лікоть: дзвони Миколи Набережного й Миколи Притиського, згадані на арк.14 зв. і 13, мали саме такий розмір. Згадаймо також про монастир Миколи Пустинського й церкву Миколи Доброго, також спустошені у серпні 1651 р. (див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – С.332 (прим.1)).

«була») «воєводина Радзивіллова», тобто дружина гетьмана – Марія (уроджена Лупул)[61]. Однак насправді йдеться про помилку при відчитуванні тексту «діаріуша» святителя («воеводина» замість «воина» Радзивіллова)[62].

Не дивно, що про дружину Радзивілла немає жодної інформації в «Географічному словнику Царства Польського», де докладно простежено перебіг боротьби за ці землі. Відповідно до даних Е.Руліковського, у переддень Визвольної війни за Макарів точилася суперечка між Криштофом Харленським (Харлинським), який фактично володів містечком згідно із заповітом його племінника Криштофа Макаревича, та зведеними сестрами покійного[63].

Тож і на згаданому вище малюнку, опублікованому Т.Габрусь у 1993 р., Макарів фіґурує як власність «п[ана] Харлинського» (арк.26). Щоправда, дослідниця не помітила, що це лише половина зображення містечка; його решта, як слушно зауважив М.Волков, міститься на арк.4 зв. Поєднані разом, малюнки подають панораму поселення, на якій за допомогою умовних позначок показано:

– церкву нову (арк.26);

– башточки [укріплень] (арк.4 зв., 26);

– браму до міста від млина (арк.4 зв.);

– браму занедбану («zagubiona»; арк.26; див. ілюстр.4–5);

– церковку стару (арк.26).

Окрім цього, на арк.26 помічено «став», а на арк.4 зв. окремо намальовано «нову церкву» (із підписом «Сама церква – бік»). Це, вочевидь, Іллінська, про яку збереглася згадка, датована 1746 р. На той час церква була давньою, похиленою, на межі руйнації, і мала «три верхи й опасання»[64]. На малюнку опасання немає – тож, воно, вочевидь, було додано до будівлі у другій половині XVII ст.

Що ж до «старої церковки», якої на панорамі Макарова практично не видно, то художник замалював її склепіння (арк.41) і план (арк.41 зв.). В обох випадках вона зветься просто «макарівською церквою». Будівля мала ґранчасту апсиду й становила в основі прямокутник, наближений до квадрата (14х13½ ліктів). При цьому, здається, не всі її параметри, указані на арк.41 зв., відповідають дійсності. Скажімо, розміри нартекса, з огляду на його форму, аж ніяк не можуть становити 8х8½ ліктів. Справа в тому, що як самий малюнок, так і наявні тут літери й цифри явно наведені – і, вочевидь, той, хто в такий спосіб

---

[61] *Похилевич Л.* Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.85. Додамо, що шлюб Януша Радзивілла з Марією Лупул залишив слід в українській культурній традиції. Вінчання в Яссах проводив митрополит Петро Могила (1645 р.). Під час церемонії він виголосив поучення, надруковане того ж таки року по-польськи в київській Лаврській друкарні під назвою «Мова духовна при шлюбі Януша Радзивілла з Марією, дочкою Василія, воєводи й господаря волоського». Наступного року твір побачив світ у перекладі з польської як додаток до відомого Могилиного «Требника» (див.: *Макарий*. История русской церкви. – Кн.6. – Москва, 1996. – С.567). Окрім того, шлюб Радзивілла було вшановано панегіриком студента Могилянського колеґіуму Ф.Баєвського (див.: Історія української культури. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С.719).

[62] Докл. див.: *Шляпкин И.А.* Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 гг.). – Санкт-Петербург, 1891. – С.2 (прим.4); Приложения. – №1. Диарий св. Дмитрия. – С.5–6.

[63] Makarów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T.5. – Warszawa, 1884. – S.924.

[64] Ibid. – S.925; *Похилевич Л.* Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – С.86.

їх «поновлював», подеколи помилявся при відчитуванні ориґіналу. На арк.41 малюнок так само наведений – на відміну від тексту, який супроводжує дві умовні позначки: «Стіна, при котрій олтар»[65] і «Стіна, вирізана на олтар».

Загалом графічні матеріали, збережені в мінській колекції, становлять надзвичайно цінне джерело для історії української сакральної архітектури. Вони також донесли до нас унікальну інформацію про київські дзвони, висвітливши практично незнаний аспект подій 1651 р. І у цьому вповні виявилась іронія історії: як у давнину Везувій, знищивши Помпеї, зберіг їх для людства, так і розорення Києва військами Радзивілла, завдяки працям художників з його оточення, уможливило наше знайомство з реаліями церковного життя середини XVII ст.

Підсумовуючи, зауважимо, що розглянуті нами сюжети не вичерпують, звісно, усього розмаїття культурних впливів та імпульсів, пов'язаних із діяльністю Радзивіллів і прямо дотичних України. Сподіваючись у перспективі присвятити їм ще декілька публікацій, хочемо цим привернути увагу до необхідності поглибленого студіювання історико-культурної спадщини Радзивіллів на українських теренах.

[65] Над словами «при котрій» видно затерте «в котрій».

Ілюстр.1
Церква Богородиці Пирогощої (арк.14)

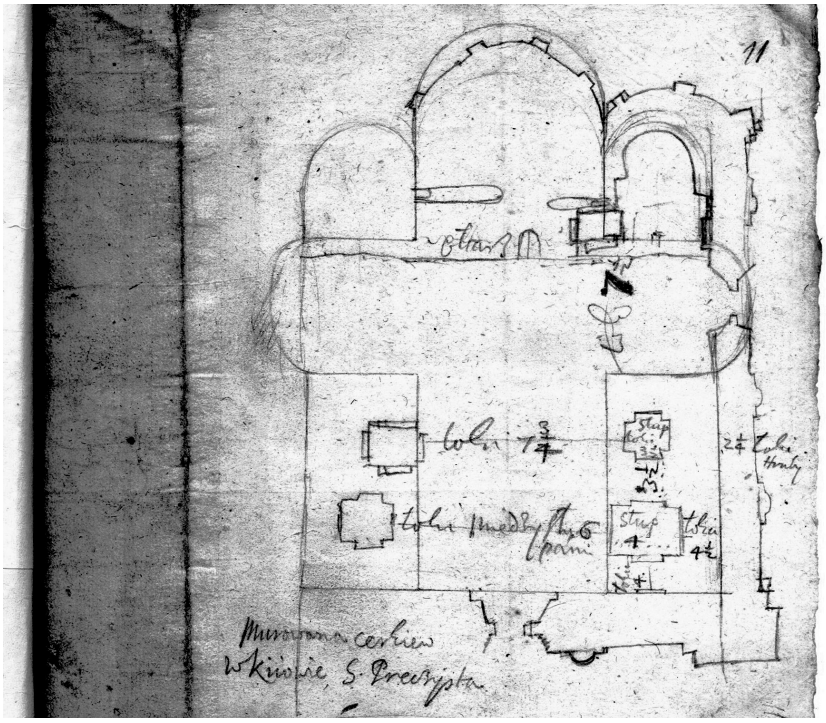

Ілюстр.2
План церкви Богородиці Пирогощої (арк.11)

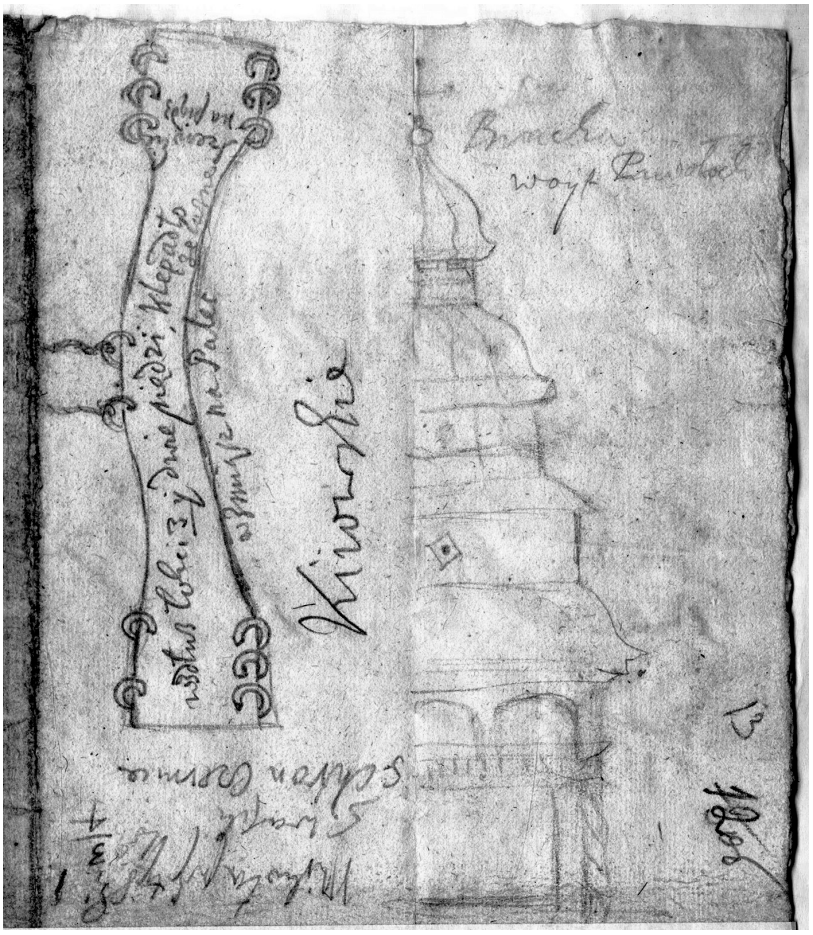

Ілюстр.3
Київські (Братська?) церква й клепало (арк.13)

Ілюстр.4 Ліва частина панорами Макарова (арк.26)

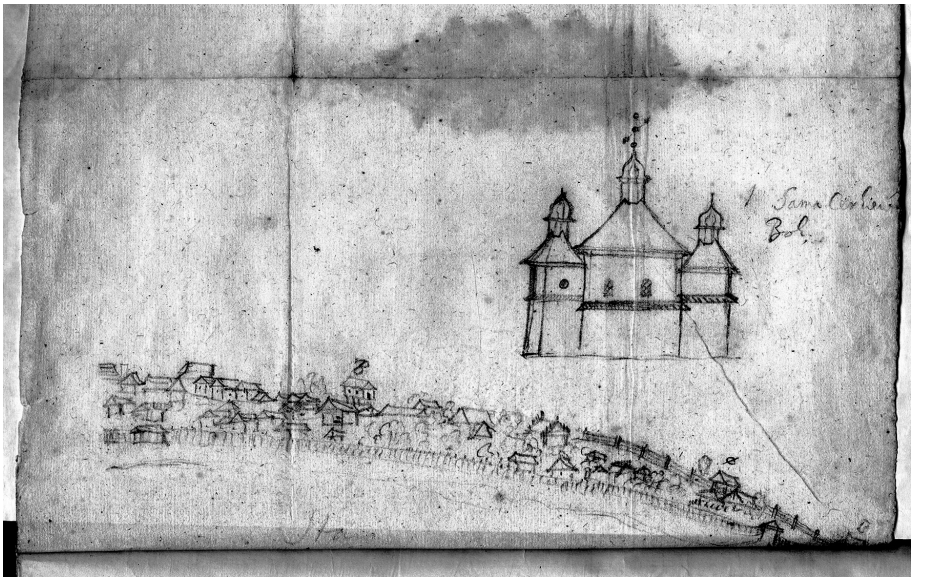

Ілюстр.5 Права частина панорами Макарова (арк.4 зв.)

The paper examines cultural activities of such representatives of Radziwiłł's family. The main stress is laid on the analysis of unique collection which is now preserved in the National Historical Archive of Belarus. It's a series of drawings made by anonymous painter during the Kyivan campaign of Jan Radziwiłł in 1651. They represent a very valuable source for the history of Ukrainian church architecture and religious life of the mid-17th century. Author attributes them to unknown person from hetman's retinue and concludes with a call for the closer investigation of the role played by Radziwiłł's in the cultural processes of the 16–17th centuries.

Keywords: *Radziwiłł's, "Radziwiłł Bible", Kyiv, church architecture, bells.*

УДК 94 (477)+008:321.1 «1990/2013»

В.М.Пекарчук*

КУЛЬТУРА ЕТНОМЕНШИН УКРАЇНИ: ВІДРОДЖЕННЯ Й РОЗВИТОК (1990–2000-ні рр.)

Характеризуються особливості відродження та розвитку культур етнічних меншин, розкрито відповідні аспекти в діяльності самоорганізаційних структур, показано міждержавний рівень культурної співпраці, зміни в етнокультурній ролі традицій, декоративно-прикладного мистецтва та побуту, з'ясовано шляхи розбудови культурно-мистецького життя засобами загальноукраїнських, професійних, регіональних громадських організацій, а також основні напрями збереження та популяризації культурної спадщини етноменшин України.

Ключові слова: *етноменшини, культура, традиції, мистецтво, театр, національно-культурне товариство, самодіяльна творчість.*

Різноманітний етнічний склад населення України зумовлював здійснення відповідної національної політики. Держава надала перевагу плюралістичним засадам, що сприяло соціальній стабільності. Усі мешканці України на момент проголошення незалежності визнавалися її громадянами, носіями української національної ідентичності. Це – не єдино можлива етнополітична стратегія. Так, наприклад, країни Прибалтики обрали іншу модель, прагнучи відновити чисельність націй шляхом інтеграції меншин навколо власних культур, мов тощо[1]. Українська держава у цілому успішно розв'язувала проблему міжетнічних стосунків. Удалося запобігти відкритим конфліктам на етнічному ґрунті. Цьому значною мірою сприяло досягнення взаємодії міжнародного та внутрішнього законодавства. Керуючись положеннями Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, ухваленої резолюцією №47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 2009 р., держава захищала самобутність етноменшин, сприяла реалізації їхніх прав, у тому числі на користування досягненнями власної культури.

Початковим кроком формування нової етнонаціональної політики стало визнання де-юре й де-факто відсутності етнічної гомогенності українського суспільства та вагомості історичного внеску кожної етнічної спільноти країни в її соціальний, економічний і культурний розвиток. У 1991 р. Верховна Рада України ухвалила звернення до представників усіх національностей, в якому констатувалася поліетнічність суспільства, а також вказувалося, що «проголошення незалежності України ніякою мірою не призведе до порушення прав

* *Пекарчук Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Дніпропетровського університету внутрішніх справ*
E-mail: vladimirpkrk@i.ua

[1] *Андриченко Л.В.* Регулирование и защита прав национальных меньшинств в законодательстве зарубежных стран // Государство и право. – 2002. – №3. – С.85.

людей будь-яких національностей», що «незалежна Україна [...] забезпечить рівні політичні, економічні та соціальні права всіх громадян, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур»[2].

Наступним кроком у цій складній та водночас делікатній сфері формування державної етнополітики стало проголошення 1 листопада 1991 р. Декларації прав національностей України[3], в якій деталізувалися й розвивалися основні положення про права національностей та етнічних груп, зафіксовані в Декларації про державний суверенітет України. У документі встановлювався фундаментальний принцип захисту прав етнічних груп як колективних суб'єктів суспільства, гарантувалося забезпечення державою права на формування національних адміністративних одиниць. Однак парадокс полягав у тому, що через відсутність змістовного наповнення дефініції «національна адміністративна одиниця» та відповідної законодавчої бази для цього реалізувати це право вони не могли. Водночас, згідно з декларацією, етнічні меншини України отримали право в місцях свого компактного проживання спілкуватися рідною мовою нарівні з державною в усіх сферах суспільного життя – культурній, освітній, професійній, науковій, інформаційній. Автори документа наголошували, що закони України гарантують усім національностям право на автономію у формі культурного самовизначення – користування й навчання рідною мовою або її вивчення в державних закладах освіти чи національно-культурних об'єднаннях, розвиток національно-культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, власне віросповідання, задоволення культурно-дозвільних та інформаційних (ЗМІ) потреб, створення національних культурних і навчальних закладів, будь-яка інша діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Попри те, що організаційні засади національно-культурної автономії не було вичерпно сформульовані, її форматом на практиці стали національно-культурні товариства, статус яких закріплено у законі України «Про об'єднання громадян».

Система законодавчих актів держави насамперед забезпечувала визнання поліетнічного характеру українського суспільства, підтверджувала право всіх його членів на збереження та популяризацію їхньої культурної спадщини, гарантувала повагу й рівноправну участь осіб, які належали до етноменшин, у всіх сферах життя та допомагала їм в усуненні будь-яких перешкод на цьому шляху, підтримувала атмосферу взаєморозуміння і взаємодії між усіма етнічними компонентами країни, а також визнавала права осіб, які були незаконно депортовані за національною ознакою за межі України, допомагала їхньому поверненню та інтеграції в українське суспільство.

Відродження національних культур відбувалося у руслі динаміки тих змін, що тривали в українському суспільстві і сфері культури в цілому. Після 1991 р. в Україні почалося формування нової культурної інфраструктури, поволі окреслювалася якісно нова культура. Водночас початок 1990-х рр.

[2] Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник: У 2 ч. / За ред. В.Ф.Панібудьласки. – Ч.2. – К., 1997. – С.604.

[3] Декларація прав національностей України // Відомості Верховної Ради. – 1991. – №53. – Ст.799.

виявився надто складним періодом у плані подолання викликів зміни суспільного ладу. Культура виявляла неготовність розвитку без щоденної державної опіки, адміністративної та фінансової підтримки. Культура етноменшин за досліджувані роки продемонструвала чималу життєздатність і навіть зуміла закріпитися на скромних, та все ж не маргінальних позиціях на вітчизняному ринку. Вона переживала виклики націєтворення. Відома недоформованість української політичної нації ставила перед нею завдання, що в більшості сусідніх країн переважно були вирішені багато десятиліть тому. Було очевидно, що україномовна національна культура не могла успішно дати собі раду щодо смаків та культурних потреб всього українського суспільства.

На культурне відродження етноменшин політичний вплив мали світові культурологічні процеси, які розвивалися в руслі багатокультурності. Основу її концепції складали принципи відходу від традицій національної культури на користь рівноправного співіснування численних культур різних етнічних груп з їхніми специфічними ідентичностями. В умовах «культурної глобалізації» спостерігалася активізація культурних зв'язків, інтеграція культур.

Важливим чинником розвитку культури етноменшин став загальнонаціональний настрій духовного відродження (законодавчі, суспільні, політичні заходи, пов'язані з відродженням української культури). Зміни в етнічній культурі зазвичай яскраво розкривались у явищах мистецтва, і навпаки, мистецтво виступало цементуючою базою культури етноменшин. Україна відповідала стандартам захисту прав меншин, визначеним Радою Європи, головною міжнародною організацією, залученою до захисту прав меншин. Культура виступала одним з основних інструментів формування етнічної і національної ідентичності. Українська держава створювала умови для участі осіб, які належали до етноменшин, у культурному житті. Вона координувала баланс культурних інтересів усіх етноспільнот.

Складність шляху України до державної незалежності, суперечливий перебіг розбудови демократичного суспільства в незалежній Україні призвели до еклектичного нашарування у свідомості пересічного українця різних, часом взаємно несумісних світоглядів, а як наслідок – до відсутності у чималої кількості співгромадян глибоких переконань та світоглядних устоїв. Громадяни часто плутаються у тенетах власних ідентичностей, одночасно вважаючи себе, скажімо, і українцем, і слов'янином, і євразійцем, і європейцем, причому національна ідентичність і патріотичні почуття щодо власної країни часто виявляються у них далеко не першорядними. За результатами щорічних моніторингів, що їх проводив Інститут соціології НАН України, національна ідентичність відігравала першорядну роль ледве у половини наших співгромадян.

Упродовж досліджуваних років управління культурною різноманітністю залишалося суттєвою проблемою. У нашій країні практично не було створено ефективних механізмів юридичного захисту інтересів усіх етнічних спільнот, як і правової формули міжетнічного компромісу. Криза стану етнонації полягала у своєрідній автоетнофобії – коли багато українців демонстрували нелюбов до всього українського і бажання за першої ж можливості виїхати за кордон.

Етнічна культура виступала важливим елементом засвоєння етносом власних традицій. Образ традиції як бренду найбільш запитаний в українському суспільстві. Утилітарні цілі визначали ставлення до етнічної традиції як до способу здобуття матеріальних вигод. З одного боку, можна говорити про культурно-етнографічний туризм, розвиток якого приносив помітну і матеріальну, і духовну користь. Програми з розвитку етнокультурного туризму лише починали розвиватися, не було вироблено єдиного підходу до них і серйозного матеріального забезпечення цих програм. З іншого боку, сприйняття традиції як бренду розмивало ті глибинні сенси, які закладені в культурних, етнічно забарвлених константах. У гонитві за яскравішою візуалізацією бренду, у процесі його активного просування втрачалися нерефлексовані, не чітко виражені і такі, що не мали економічної потенції, значущі елементи традиційної культури і ті внутрішні зв'язки, які, власне, і визначали етнічну своєрідність[4].

Духовно-культурне відродження етноменшин відбувалося в річищі реалізації завдань культурно-мистецької політики незалежної держави. Після 1991 р. ця політика вибудовувалася на інших, ніж у радянський час, принципах. На принципи її реалізації впливало кілька чинників. По-перше, державність, реальний суверенітет, який дозволяв забезпечити свободу творчості; матеріально-фінансова підтримка справжніх талантів, творців національно-культурної духовності; активний розвиток нової інфраструктури культурної сфери відповідно до умов ринкової економіки. По-друге, відмова від політики тотального диктату держави у сфері культури. По-третє, складні трансформаційні процеси в усіх сферах українського суспільства, в тому числі в культурі, яка впливала на світоглядну й ідеологічну трансформацію, на згуртування суспільства, виховання національної свідомості, на формування модерної політичної, а не суто етнічної української нації, з сучасною європейською культурою, необхідною для національної самоідентифікації. По-четверте, реформування системи управління галуззю культури, створення механізму правової регламентації втручання держави у культурні процеси, формування правової та економічної бази для діяльності недержавних культурних інституцій, розвиток ринкових структур у багатьох секторах культури[5].

На початку 1990-х рр. в управлінні культурою етноменшин склалося свого роду двовладдя, тобто відомче дублювання. У 1994 р. Кабінет Міністрів України розглянув питання про вдосконалення системи управління державних органів з питань задоволення культурних потреб етноменшин України. У рішеннях уряду зазначалося, що система управління передбачала наявність двох центрів: Міністерство культури (через спеціальний відділ культур національних меншин та української культури за кордоном), а також культурно-освітній центр «Дружба», котрий займався питаннями розвитку та відродження культур усіх національностей, які проживали в Україні. До цього залучалися галузеві відділи культури управління, відділи театрального, музичного,

[4] *Андрющенко І.О.* Концептуалізація етнічної традиції (на матеріалі культури кримських болгар): Автореф. дис. … канд. культурології. – Сімферополь, 2009. – С.12–13.

[5] *Антонюк О.В.* Культурно-мистецька політика в Україні: формування нової парадигми // Часопис Національної музичної академії імені П.Чайковського. – 2010. – №1. – С.129.

образотворчого мистецтв. Міністерство у справах національностей, міграції та культів через відділ національно-культурного розвитку координувало, створювало умови для задоволення духовних і освітніх потреб нацменшин, надавало методичну та практичну допомогу в діяльності національних товариств, асоціацій і інших об'єднань. На думку голови Ради національних товариств України І.Левітаса, Міністерство культури займалося українською культурою, а Міністерство у справах національностей – культурою нацменшин[6].

Формою співпраці держави і національно-культурних товариств було і державне сприяння проведенню різноманітних фестивалів, конкурсів, національних свят, концертів, днів культури, виставок. Українська держава підтримувала імідж видатних художників, допомагала популяризувати їх творчість як в Україні, так і за її межами. З цією метою проводилася виставкова робота. Традиційними ставали всеукраїнські художні виставки до Дня незалежності України, до Дня художника, «Мальовнича Україна» (в рамках Шевченківського свята «В сім'ї вольній, новій...»), Всеукраїнська виставка творів народного мистецтва. У справі забезпечення культурних потреб етноменшин винятково важлива роль належала органам державної влади і місцевого самоврядування.

Одним із найважливіших серед основоположних принципів етнополітики України був принцип вільного розвитку духовної сфери усіх меншин. Незважаючи на великі труднощі соціально-економічного розвитку, держава усіляко сприяла підтримці етнокультурних потреб національних меншин. І все ж поетапний процес розвитку культур останніх стримувався. Деякі міністерства і відомства неохоче допомагали у здійсненні окремих програм, вбачаючи у них невиправдане дублювання і розпорошення фінансових коштів[7].

Існуючі принципи і механізми управління культурою все ще були зорієнтовані на традиційну патерналістську модель підтримки культури; впровадження ж нових форм і методів менеджменту, основою яких були ефективна комунікація всіх ланок і рівнів управління та дієвий зворотний зв'язок, відбувалася вкрай повільно. Невиробленість принципів демократії, слабкий розвиток громадянського суспільства призвели до того, що комунікаційний простір України, незалежно від спроб налагодити управління ним, формувався стихійно, за незрозумілими законами. Відсутність ефективної комунікаційної взаємодії між різними недержавними структурами та гілками влади стала причиною нестійкості функціонування влади, непослідовності у проведенні реформ та розбалансованості основних сфер життєдіяльності українського суспільства[8].

Із проголошенням незалежності розпочалася підготовка кадрів для забезпечення культурних потреб етноменшин. У 1992 р., відповідно до розпорядження уряду, в Київському інституті культури було відкрито спеціальний факультет. За рекомендаціями національно-культурних товариств відбувся

[6] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.3260. – Арк.73.

[7] *Леонова А.О.* Етнокультурна політика України. – К., 1998. – С.74.

[8] *Пекарчук В.М.* Управлінський чинник розвитку культурного простору етноменшин: зміни 1990-х – 2000-х рр. // Грані. – 2014. – №10 (114). – С.135.

перший набір. Київський інститут театрального мистецтва імені І.Карпенка-Карого першим почав готувати групи спеціалістів для угорських та єврейських театрів, що працювали в Україні[9].

У підготовці кадрів для кримськотатарського театру, а також підприємств, пов'язаних із виготовленням виробів декоративно-прикладного мистецтва, важливою залишалася роль просвіти і професійної освіти. Зокрема, вирішення цієї проблеми взяв на себе Кримський інженерно-педагогічний університет, створений 1995 р. У його стінах було відкрито факультет мистецтв, де готували професіоналів – музикантів, художників, майстрів декоративно-прикладного мистецтва[10]. Структура мистецької освіти в Україні формувалась протягом тривалого часу і являла собою чітко вибудувану вертикаль – від шкіл естетичного виховання до вищих навчальних закладів[11]. У 1995 р. у Київському інституті театрального мистецтва імені І.Карпенка-Карого розпочали підготовку спеціалістів для Кримськотатарського музично-драматичного театру.

Часто низький рівень соціально-культурного облаштування етногруп, зумовлений недостатністю матеріальної бази культури, гальмував розвиток, істотно уповільнюючи процеси відродження. Позитивним явищем було щорічне зростання суми видатків, що закладалися у держбюджет на розвиток національних культур: у 2001 р. – 167 тис., у 2002 р. – понад 600 тис., у 2003 р. – 1 млн грн[12]. У 1996 р. Кабінет Міністрів України виділив 320 тис. грн на будівництво Берегівського угорського театру імені Д.Ійеша[13]. Щорічно у Державному бюджеті України передбачалися кошти на проведення заходів із задоволення культурних, інформаційних потреб етноменшин.

У досліджувані роки одними із найскладніших залишалися питання фінансування потреб меншин. Якщо в АР Крим з державного бюджету в 2002 р. на розвиток національно-культурних товариств було виділено 300 тис. грн, то в Донецькій області в місцевих бюджетах асигнування на потреби національних меншин протягом останніх років не передбачалися взагалі. Упродовж 1997–2003 рр. із місцевого бюджету Львова не виділялося прямого фінансування для меншин (що зумовлено відсутністю відповідного цільового державного фінансування для забезпечення програм підтримки національних меншин). Щорічно в Одеському обласному бюджеті передбачалися кошти на підтримку культурних програм меншин. Водночас частка витрат обласного бюджету на потреби національних меншин коливалася в середньому від 0,03 до 0,04% від витрат загального фонду. У цифрах це, наприклад, 100 тис. грн, або 0,029% від загальних обсягів бюджету за 2002 р. В обласному бюджеті Чернівецької області також передбачалися кошти для фінансування культурних потреб. Так, у 2002 р. Товариству польської культури імені А.Міцкевича

[9] ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.15. – Спр.3627. – Арк.163.

[10] *Вейсова В.Е.* Відродження духовної культури кримських татар (на прикладі театрального і декоративно-прикладного мистецтва 1990–2010 рр.): Автореф. дис. … канд. культурології. – Сімферополь, 2011. – С.11.

[11] ЦДАВО України. – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.3353. – Арк.55.

[12] Про підсумки діяльності Міністерства культури і мистецтв України у 2003 р. (оглядово аналітична довідка). – К., 2004. – С.40.

[13] ЦДАВО України. – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.3358. – Арк.65.

було виділено 3400 грн, Товариству румунської культури імені М.Емінеску – 2300 грн, Товариству австро-німецької культури – 200 грн, народному самодіяльному хоровому колективу «Драгою Воді» – 5000 грн для придбання необхідного реквізиту[14]. Таким чином, слід зазначити, що фінансування потреб меншин для збереження традицій і розвитку етнічної, культурної самобутності у здійснюваних обсягах було явно недостатнім та передбачало зміни позиції місцевої влади до цього питання.

Культурна спадщина етноменшин виступала потужним засобом згуртування тієї чи іншої спільноти, виховання в неї самосвідомості, національної гідності. В Україні склалася система пам'яткоохоронної справи, яка включала низку організаційних, політико-правових, міжнародних чинників. Вітчизняна нормативна система базувалася на принципах, що містилися в документах міжнародних організацій – ЮНЕСКО, ІКОМ та ІКОМОС, які формували практичну діяльність галузі охорони культурної спадщини. Хартії ІКОМОС використовувались як інструмент розробки законодавства, належного використання фінансів, регулювання питання проведення реставраційних робіт, відтворення пам'яток тощо. Пам'яткоохоронні структури України в основу діяльності покладали конвенцію «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності», яка стосувалася системи контролю за переміщенням культурних цінностей за межі держави. Вони керувалися положенням щодо збереження об'єктів загальнолюдського значення (що мали універсальну загальнолюдську цінність) конвенції «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини».

На основі чинного законодавства та відповідно до міжнародних зобов'язань в Україні було розроблено й упроваджено нормативні акти, що складали основу системи охорони пам'яток у державі. Основним документом, який визначає державну політику в галузі, є закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.)[15], котрий передбачив проведення єдиної державної політики в галузі, визначив особливу відповідальність держави за виявлення, облік, вивчення, реставрацію й охорону культурної спадщини, невідчужуваний характер особливо цінних об'єктів культурної спадщини; забезпечення доступу до них. Затверджений Кабінетом Міністрів України Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України надав можливість входження об'єктів культурної спадщини етноменшин до даного реєстру та гарантував їх захист.

Позитивним можна вважати принцип формування діяльності пам'яткоохоронної галузі на основі перспективних програм. Основними документами для планування такої роботи у сфері були Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 рр., Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини на

[14] Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2006. – 93 с. [Електронний ресурс]: http://www.ombudsman.gov.ua/

[15] Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III [Електронний ресурс]: http://zakon.rada.gov.ua

2003–2010 рр. Програми передбачали запровадження комплексних заходів із охорони пам'яток, проте через політичну нестабільність розгляд і прийняття таких документів постійно відкладалися. Багато положень базових законів мали декларативний характер, що пояснювалося політичними інтересами і відірваністю від реалій суспільно-економічного життя. Поряд з новими підходами законодавство містило багато елементів радянської адміністративної системи[16].

В Україні протягом досліджуваних років надто повільно розв'язувалися проблеми збереження культурної спадщини етноменшин. Мали місце факти руйнування, знищення пам'яток культури й архітектури. У 2005 р. експерти уповноваженого Верховної Ради України з питань людини у АР Крим виявили, що будинок-музей поета-кримчака І.Сельвінського (Сімферополь, пров. Бондарний) було знесено з огляду на старість у середині 1990-х рр. Відбудовні роботи не розпочиналися. Міністерство культури АР Крим навіть не планувало виділення коштів на це. На караїмських цвинтарях – Мангуп і Чуфут-Кале – тривав процес грабіжницьких розкопок і хуліганських погромів. Через відсутність коштів на ці цілі цвинтарі не охоронялися Бахчисарайським державним історико-культурним заповідником. Так само тривав процес природного руйнування пізньосередньовічної «турецької» татарської лазні (Євпаторія, вул. Училищна, 13), а об'єкт не охоронявся, виділення коштів на реконструкцію не планувалося. Вірменська церква з розписами XIV ст. (Феодосія, район Карантин) зазнавала природного руйнування. Храм Трьох вершників – пам'ятка грецької культури XIII ст. (городище Ески-Кермен, Бахчисарайський район) – зазнав руйнування унікальних фресок, об'єкт не охоронявся Бахчисарайським державним історико-культурним заповідником. Набули розголосу події, пов'язані зі стародавнім мусульманським цвинтарем по вул. Будьонного у Бахчисараї, територія якого включена до списку (2004 р.) пам'яток місцевого і національного значення. У 2004 р. Бахчисарайська міська рада прийняла рішення про перенесення з його території ринку. Невиконання цього рішення призвело до ескалації напруженості та громадського протистояння у Бахчисараї. Мали місце проблеми поховання представників меншин. Траплялись випадки, коли всупереч чинному законодавству представникам меншин на окремих цвинтарях не дозволяли ховати своїх померлих родичів, а щодо деяких поховань вчинялися акти вандалізму. У Чернівцях мали місце акти вандалізму, знищення і незаконного продажу надгробних пам'ятників і склепів, зруйнування місць поховання видатних представників меншин.

Приділялась увага проблемі повернення культурних цінностей кримських татар. На вирішення цього питання була спрямована робота II Міжнародної науково-практичної конференції «Кримськотатарські культурні цінності: пошук, атрибуція, проблеми збереження і повернення», що стало підтвердженням циклу семінарів та конференцій про культурні

[16] *Андрес Г.О.* Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина XX – поч. XXI ст.): Автореф. дис. … канд. мистецтвознавства. – К., 2009. – С.11.

цінності кримськотатарського народу. Лише в 2008 р. Львівський музей історії релігії передав Бахчисарайському державному історико-культурному заповіднику близько 30 кримськотатарських стародруків. Було видано науково-методичне видання «Покажчик рукописів і стародруків, переданих у 1976 р. з Бахчисарайського історико-археологічного музею до Державної публічної бібліотеки імені М.Салтикова-Щедріна»[17].

Важливим чинником гармонізації української законодавчої бази у сфері захисту культурних прав етноменшин із відповідною європейською законодавчою базою стала ратифікація Україною конвенції ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, яку було ухвалено 33-ю Генеральною конференцією ЮНЕСКО (2005 р.) у Парижі, набула чинності з 2007 р.

У 1991 р. на державному обліку перебувало 114 450 пам'яток історії, археології та мистецтв. У 1981 р. їх було 66 753. У системі Міністерства культури діяло 23 історико-культурних заповідники та музеїв-заповідників, які створювались на основі комплексів пам'яток і місць, пов'язаних із життям та діяльністю видатних діячів культури[18].

Протягом років незалежності України вдосконалювалися форми забезпечення культурних потреб етносів. Діяльність бібліотек з бібліотечного обслуговування етнічних громад включала низку заходів: фольклорних національних свят, свят національної кухні, днів національної книги, днів дружби, днів культур, свят національних костюмів, фестивалів фольклору тощо[19]. У 2011 р. у 360 бібліотеках України працювали відділи літератури мовами меншин. На їх базі діяли літературні вітальні, клуби за інтересами, відбувалися масові заходи, що популяризували культурну спадщину різних етносів України, їхні мови, традиції й обряди[20]. За даними Державного комітету у справах національностей та релігій, у відділах літератури мовами етноменшин було представлено 62% від загального фонду літератури, яка містилася у книгосховищах близько 20 тис. масових та універсальних бібліотек України[21].

У складі багатьох державних бібліотек діяли окремі відділи літератури німецькою мовою, фонди яких налічували понад 5,1 тис. примірників. Вийшло друком 18 книг і брошур німецькою мовою загальним тиражем 30,7 тис. примірників. Різними мовами видавалися газети «Свобода та відродження» (Львів), «Jugend» (Житомир), «Надежда» (АР Крим).

До послуг росіян було 24 382 масових та універсальних бібліотек, сукупний фонд яких налічував понад 387 млн примірників книжок і журналів, у тому числі понад 240 млн – російською мовою (62%). Упродовж 2001 р.

[17] Поточний архів Міністерства культури (2009 р.). – Листування №14 (96–98). – Спр.3. – Арк.3.

[18] ЦДАВО Україні. – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.3125. – Арк.32.

[19] *Пекарчук В.М.* Форми забезпечення культурних потреб та популяризації культур етносів України: тенденції 1990–2000-х рр. // Сумська старовина. – №XLIII/XLIV. – Суми, 2014. – С.52.

[20] Поточний архів Міністерства культури (2011 р.). – Листування № 12 (510–545). – Спр.24. – Арк.13.

[21] Разом у розмаїтті: культурно-мистецькі заходи і діяльність національних товариств у рамках оголошеного 2008 р. Роком міжкультурного діалогу в Україні: оглядова довідка / Підгот. Т.Шлепакова [Електронний ресурс]: http://mincult.kmu.gov.ua

в Україні у світ вийшло 5411 книг і брошур загальним тиражем 99,1 млн примірників, у тому числі російською мовою – 2024 (37,4%) тиражем майже 51 млн примірників[22].

У 2002 р. Польське культурно-освітнє товариство імені А.Міцкевича у Києві, яке налічувало близько 300 членів, організовувало літературну секцію, що згуртувала навколо себе понад 30 осіб. У приміщенні бібліотеки імені А.Міцкевича проводилися літературно-музичні вечори на честь видатних діячів польської та світової культури, таких як А.Міцкевич, Ю.Словацький, Я.Івашкевич та В.Котарбінський[23].

Розвиток ЗМІ етноменшин значною мірою залежав і від активізації їхньої культурної діяльності. Вихід друкованих органів свідчив про відродження культурного життя. Часописи ставали невичерпним джерелом духовно-культурного забезпечення представників етноменшин. ЗМІ мали за мету публікацію матеріалів про культуру, побут етносів, демонстрували прагнення взяти участь у процесі етнокультурного відродження.

У ЗМІ етноменшин удосконалювалися технології подачі матеріалів, присвячених багатогранному культурному життю. Широту проблематики, актуальність друкованих матеріалів яскраво демонстрували їхні рубрики. Вони промовисто свідчили про розмаїтість процесів, що протікали в духовному житті етносів, зміни в їхніх запитах та інтересах. Більшість рубрик мала інформативний характер.

Так, добірка матеріалів до рубрики «Всі ми діти твої, Україно» газети «Єврейські вісті» знайомила читачів із подіями культурного життя євреїв та сусідніх меншин України. Орган подавав інформацію про події єврейського життя, що публікувалися в інших (неєврейських) виданнях у багатьох регіонах України. Передруки вміщувалися в рубриці «Голоси наших друзів» із зазначенням першоджерел. Газета «Шофар» мала такі рубрики: «Хроніка нашого життя», «Із офіційних повідомлень», «У пресі промайнуло повідомлення», «Укрінформ повідомляє», інформаційні бюлетені «Сторінками єврейської преси України», «Новини єврейського суспільного життя», Бюлетень європейського єврейського конгресу «Голос громад». «Німецький канал» подавав матеріали в рубриках: «Актуальне інтерв'ю», «Прес-служба НК», «Інформація», «Прес-служба Українсько-німецького фонду повідомляє», «Новини+інформація», «Новини», «Сторінками німецької преси», «Возз'єднання Німеччини», «П'ять років німецької єдності», «Німці Америки», «Товариство німців України "Відергебурт"», «Міждержавне об'єднання німців колишнього СРСР (МОН)»; «Пізні переселенці» та «Переселенці» (необхідна інформація для тих, хто переїздить на постійне місце проживання до Німеччини, розповіді про життя вихідців із СНД у Німеччині)[24].

[22] *Вавринчук М.П.* Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення. – К., 2009. – 288 с.

[23] *Федоренко О.* Історична пам'ять як фактор розвитку українознавства та становлення національної системи освіти // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали III Міжнародного конгресу. – Кн.1. – К., 2009. – С.334.

[24] *Колісник Ю.* Преса національних меншин України в умовах становлення демократії (1992–1997 рр.). – Л., 1999. – С.18–19.

У розвитку культур етноменшин велику роль відігравали зв'язки з етнічною Батьківщиною та країнами походження. В Україні створювалися умови для задоволення таких прагнень. Це мало велике значення для налагодження неформальних відносин між державами. Меншини мали можливість отримувати певну допомогу в розвитку своєї національної культури, засобів масової інформації рідною мовою. Цими можливостями активно користувалася значна кількість громадських організацій етноменшин. Етноси, які проживали на Криму – росіяни, білоруси, німці, вірмени, болгари, греки, чехи, – мали широкі зв'язки як з урядовими органами різного рівня, так і з дипломатичними представництвами своєї історичної Вітчизни в Україні. Поляки підтримували зв'язок через відповідні посольства. Кримські татари широко співробітничали з діаспорами за кордоном.

Україну з державами – історичними Батьківщинами етносів об'єднувала спільна культурна спадщина. Робилися спроби раціонального використання її в ім'я подальшої співпраці, партнерства, розвитку взаємин у галузі спільної спадщини, призначення її для реальних потреб. Загалом успішною у цьому напрямі була співпраця України й Польщі. Специфіка історичної взаємодії створила всі соціокультурні передумови для інтеграції української і польської культур у контексті світових мистецьких процесів, що знайшло відбиток у налагодженні творчо-мистецьких осей Львів – Краків, Київ – Варшава, Одеса – Варшава. Мистецька спадщина ставала важливим аспектом інтелектуальної й духовної єдності, яка за різних історичних умов була гарантом розвитку культурної взаємодії. Національно-культурні товариства, своєю чергою, сприяли встановленню контактів етнічних груп з історичною Батьківщиною. Налагоджувалися творчі зв'язки, реалізовувалися спільні культурно-мистецькі проекти. В Україні національно-культурні товариства суттєво сприяли посиленню міжетнічної взаємодії. У 1999 р. у дні святкування єврейської культури товариство «Русь» організувало концерт «Єврейська нота в російській культурі», провело вечір російсько-єврейської дружби[25].

Ефективним механізмом налагодження зв'язків етносів з історичною Батьківщиною були мішані комісії. У Закарпатській області помітною стала участь у цьому процесі ряду українсько-угорських, українсько-словацьких і українсько-румунських комісій із питань забезпечення прав національних меншин, до складу яких входили лідери національних організацій – Демократичного союзу угорців України, Товариства угорської культури Закарпаття, просвітницької організації «Сволок Словенска». Крім того, тісні зв'язки меншин зі своїми історичними Батьківщинами встановлювалися й підтримувалися через посольства і генеральні консульства цих країн в Україні, у тому числі в Ужгороді, через урядові структури, громадські організації, благодійні фонди, органи місцевого самоврядування, за допомогою родичів, знайомих, колег по роботі. Фінансова підтримка угорців Закарпаття здійснювалася через спеціальні державні фонди Угорщини. Зокрема, діяльність громадських організацій підтримувалася Фондом Д.Ійеша, на

[25] Діяльність національно-культурних товариств в Україні на сучасному етапі [Електронний ресурс]: http://lib.chdu.edu.ua/pdf

утриманні якого перебувала також угорськомовна преса. Фонд при міністерстві культури Угорщини підтримував розвиток культури, підготовку і видання книжок. Щорічно в такий спосіб на допомогу етнічній громаді виділялося близько 200 млн форинтів[26].

Позитивним чинником розвитку етнонаціональної сфери було створення умов та надання можливості представникам різних національностей відроджувати та зберігати свою етнічну самобутність, культуру, традиції, звичаї й обряди. Водночас значне кількісне зростання громадських організацій з різним статусом, які не об'єднували представників однієї національної меншини, здебільшого призводило до низької ефективності їх роботи, відсутності координації зусиль і концентрації матеріальних і фінансових ресурсів, необхідних для збереження і відродження етнічної самобутності. Національно-культурні товариства нерідко виступали у формі асоціацій (Всеукраїнська асоціація болгарських національно-культурних товариств), рад (Чеська національна рада України), спілок (Демократична спілка угорців України), альянсів (Християнсько-демократичний альянс румунів), земляцтв (Естонське земляцтво в Україні), культурних центрів, громад, клубів тощо.

В Україні діяло близько 1160 організацій етнічних меншин. У 2011 р. органами юстиції України зареєстровано 1458 громадських організацій національних меншин, з яких 44 мали всеукраїнський статус. За даними облдержадміністрацій, здійснювали свою статутну діяльність 1268 таких організацій[27]. Найбільшими серед громадських організацій етнічних меншин були Рада національних товариств України, Асоціація національно-культурних об'єднань України, Конгрес національних громад. У цілому громадські організації меншин були досить різними за формою: асоціації, спілки, земляцтва, федерації, ради, конгреси тощо.

На першому етапі національно-культурні товариства як у центрі, так і в регіонах включалися у процес відновлення мовно-культурної мозаїки багатонаціональної України, працювали над вирішенням завдань збереження етнічної самобутності, створення радіо- та телепрограм, присвячених життю етнічних громад, їх національним традиціям, заснуванням силами національно-культурних товариств або за їх ініціативою аматорських і професійних творчих колективів, проведенням різного роду культурних заходів – фестивалів, національних свят. У результаті співпраці з органами державної влади й місцевого самоврядування було створено 227 театрів і театральних груп, 338 танцювальних колективів, 343 хорових колективи, 258 музичних ансамблів[28]. Упродовж досліджуваних років розширювалися форми впливу національно-культурних організацій на суспільні інститути. Вихідним їх

[26] Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2006. – 93 с. [Електронний ресурс]: http://www.ombudsman.gov.ua/

[27] Поточний архів Міністерства культури (2011 р.). – Листування №12 (510–545). – Спр.24. – Арк.8.

[28] *Лойко Л.І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К., 2005. – С.634.

положенням ставало формування громадської думки, в тому числі і шляхом популяризації власної культури.

Культурно-мистецькі організації етноменшин здебільшого розвивались у складних господарчих умовах. Для багатьох національно-культурних товариств властивими були матеріальні труднощі, відсутність приміщень. Характерною рисою ставала відсутність фіксованого членства в цих товариствах. На початку 1990-х рр. культурні товариства етноменшин фінансувалися головним чином із державного бюджету. Надалі ситуація змінювалася, зростала частка у надходженнях від приватних осіб, донорських громадських організацій тощо. До того ж більшість великих національно-культурних організацій отримували фінансову допомогу від етнічної Батьківщини, міжнародних фондів та меценатської підтримки. Упродовж 1990–2000-х рр. товариства набували різних форм – від переважно етнографічних, культурних товариств на початку свого становлення до багатофункціональних об'єднань громадсько-політичного спрямування. Горизонтальне урізноманітнення та зростання кількості організацій привело до вертикальної структуризації[29].

Після проголошення незалежності в Україні склалися передумови до розвитку професійного культурно-мистецького життя етноменшин, розширювалася його інфраструктура. Активізувалися форми театральної, мистецької та виставкової діяльності. Театральне мистецтво етноменшин, з одного боку, виступало різновидом «чистого», тобто професійного мистецтва, а з іншого – різновидом самодіяльно-розважального мистецтва, яке непрофесійне, але нерідко високоякісне й артистичне. У театральній діяльності етноменшин склалась низка традицій використання різноманітних жанрів: драми, комедії, трагедії, трагікомедії; постановка п'єс різних авторів; постановка спектаклів різними мовами; використання сценічного досвіду інших народів; благодійні покази спектаклів.

Українська держава регулювала відносини в галузі театру і театральної справи шляхом формування державної політики у цій сфері, створення умов діяльності та розвитку театрів. Основними напрямками були: підтримка новаторських підходів, підвищення вимог до змістовності з метою зростання національно-культурного значення мистецької діяльності та стимулювання театральної галузі до творчого розмаїття; заохочення розвитку театрального мистецтва й активна підтримка кращих зразків професійної творчої діяльності; підтримка та розвиток мережі театрів; інтеграція українських театрів у міжнародний театральний процес; зміцнення матеріально-технічної бази театрів[30].

В Україні за період незалежності розпочала творче життя низка народних професійних і аматорських музичних етнічних колективів. У 2008 р. діяло близько 2000 професійних театральних, музичних і фольклорних колективів.

---

[29] *Комар Я.В.* Національно-культурні товариства як прояв сучасного національного відродження (на прикладі болгар України та Молдови) // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]: Серія «Історія». – Т.104. – Вип.91. – Миколаїв, 2009. – С.113–118.

[30] Реалізація державної політики у галузі культури: аналітичний звіт Міністерства культури і туризму України за 2007 р. – К., 2008. – С.14.

Серед них – Кримськотатарський театр із Сімферополя (АР Крим), Угорський театр імені Д.Ійєша, що в Береговому Закарпатської області, польський народний театр зі Львова, а також циганський музично-драматичний театр «Романс», розташований у Києві. Створений у 1993 р. він став першим і єдиним в Україні професійним циганським театром, що працював у жанрах музичної драматургії, класичного романсу і національного фольклору. Його беззмінний керівник – народний артист України І.Крикунов. Театр одержав статус державної установи культури[31].

Етнокультурні інтереси росіян України задовольнялись якнайбільше. З року в рік зростало число культурно-мистецьких акцій, присвячених творчості російських митців, письменників, загалом культурі Росії, що постійно відбувалися у Києві та інших містах і регіонах України.

Наявність в Україні великої кількості українських за підпорядкуванням, але російських за мистецьким спрямуванням драматичних професійних театрів створювала передумови до активізації російсько-українського культурного співробітництва. Дані театральні колективи одержували всіляку матеріальну підтримку з боку Російської Федерації.

У 1991 р. із 73 професійних театрів Міністерства культури УРСР російських було 16, а з 118 театрів-студій – 94[32]. Російська культура практично безперешкодно розвивалась в АР Крим. У 2003 р. з чотирьох державних театрів два – Російський академічний драматичний театр імені М.Горького і Республіканський лялковий театр – здійснювали свою роботу російською мовою цілковито, два – Державний український музично-драматичний і Державний кримськотатарський музично-драматичний театри – частково[33].

Народний вокально-хореографічний ансамбль «Словенка» було створено 1992 р. на базі Середнянської дитячої школи мистецтв Ужгородського району Закарпатської області. Художнім керівником колективу став викладач вокально-хорового відділу Середнянської ДШМ С.Симочко. Репертуар «Словенки» складався з вокально-хореографічних композицій на словацькому фольклорному матеріалі, словацьких народних танців, закарпатських народних пісень, духовних творів для жіночого хору. Твори, які використовувалися під час формування репертуару, переважно побутували у місцевості Земплін (Східна Словаччина), в Ужгородському районі, де компактно проживали словаки (в тому числі й у Середньому). Використовувалися як обробки місцевих композиторів, так і твори, зібрані під час польових експедицій та оброблені керівниками «Словенки». У різний час із колективом працювали (на запрошення) хореограф Й.Буріч (Братислава, Словаччина), заслужені працівники культури І.Пастеляк та М.Шютєв (Ужгород), які створили вокально-хореографічні композиції «Міслі, мілій, міслі» (Й.Буріч), «Танец рада мам» (І.Пастеляк), «А я така чарна» (М.Шютєв) та ін. «Словенка» активно співпрацювала з обласною культурно-освітнього організацією «Матіца Словенска» на Закарпатті

[31] *Гончарук О.* Нам 15 років! (8 квітня, у Міжнародний день циганів, унікальний циганський музично-драматичний театр «Романс» святкував свій день народження) // Вечірній Київ. – 2008. – 10 квітня.

[32] ЦДАВО України. – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.3128. – Арк.69.

[33] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К., 2004. – 584 с.

(голова – Й.Гайніш). Із 1999 р. щорічно у травні проводився обласний конкурс словацької народної пісні «Золотий соловей». Метою його проведення було збереження словацьких народних традицій, узагальнення і вивчення передового досвіду роботи із словацьким пісенним фольклором. Ансамбль «Словенка» брав участь у культурній програмі Міжнародного фестивалю «Народне багатство словаків» (1996 р.), Міжнародних фестивалів словацької молоді (Мартін, Словаччина, 1995, 1998, 2001 та Високі Татри, Словаччина, 2007 рр.), Днів закордонних словаків (1997, 1999, 2000 рр.), Підполянського фестивалю (Детва, 2002, 2003, 2004, 2006 рр., Словаччина), «Другі дзвони Маковицької струни» (Пряшів, Словаччина, 2005 р.), «Земплінські фольклорні славності» (Михаловце, Словаччина, 2005 р.), де представляв творчість словаків України. «Словенка» – учасник творчих звітів Закарпатської області у національному палаці «Україна» (1999, 2001, 2004 рр.), творчого звіту Закарпатської області у приміщенні Закарпатського обласного музично-драматичного театру (грудень 2009 р.), культурно-мистецької акції «Київ Золотоверхий єднає» (2002 р.), фестивалів «Усі ми діти твої, Україно!» (1998, 2001, 2003 рр., Київ). У березні 2002 р. ансамбль «Словенка» став лауреатом 1-ї премії Всеукраїнського фестивалю-конкурсу «Українська родина-2002» (Київ), того ж року відзначив своє 10-річчя. У грудні 2005 р. колектив отримав відзнаку Міністерства культури і туризму України в номінації «Кращий аматорський колектив художньої самодіяльності національних меншин України» й диплом всеукраїнського свята «Сузір'я дружби». Керівник «Словенки» С.Симочко нагороджена подякою Кабінету Міністрів України та почесною грамотою Міністерства культури України[34].

У нашій країні внаслідок підтримки держави та діяльності національно-культурних товариств активно відроджувалися самодіяльні форми етнічної творчості. На 1993 р., за даними Міністерства культури України, уже діяло близько 630 колективів і гуртків художньої самодіяльності[35]. У 1998 р. функціонувало близько 1150 колективів художньої самодіяльності, музичних та фольклорних колективів, створених при національно-культурних товариствах, зокрема, 107 театрів, 292 хорових колективи, 277 танцювальних ансамблів, 233 музичних ансамблі[36].

У 2008 р. в Україні загальна кількість аматорських театрів, театрів-студій, театральних груп етноменшин становила 393, аматорських хорових колективів – 910[37]. У 2010 р. культурно-мистецькі потреби етноменшин задовольняли 2700 аматорських театральних, музичних і фольклорних колективів[38].

У 2000-х рр. функціонувала розгалужена мережа закладів культури, що сприяли збереженню і розвитку духовної культури і традицій румунської

[34] *Ленарт Л.* Народний вокально-хореографічний ансамбль «Словенка»: Етапи становлення та розвитку [Електронний ресурс]: http://centerkultur.xtreemhost.com

[35] ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.15. – Спр.3628. – Арк.218.

[36] Архів Верховної Ради України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.6237. – Арк.3.

[37] *Вавринчук М.П.* Етнополітична безпека… – С.123.

[38] Про стан задоволення національно-культурних, мовних, освітніх потреб національних меншин України: Інф.-аналіт. матеріали, підгот. Держкомнацрелігій на 01.12.2010 р. [Електронний ресурс]: http://kompravlud.rada.gov.ua/

національної меншини. У населених пунктах Чернівецької області, в яких проживали етнічні румуни, діяло 95 румунських аматорських театрів, театрів, дитячих художніх шкіл, 100 танцювальних колективів, 82 музичних ансамблі[39]. На 2009 р. в Україні нараховувалося 63 будинки культури, 6 мистецьких румунських шкіл[40].

Національно-культурні товариства чимало уваги приділяли питанню організації і проведення культурно-мистецьких заходів у освітніх установах. У рамках Угоди про співробітництво між Чернівецькою областю та Шльонським воєводством Республіки Польща було передбачено проведення обміну делегаціями школярів та студентів, передовим педагогічним досвідом із загальноосвітніми навчальними закладами сусідньої країни. Спільно з обласним Товариством польської культури імені А.Міцкевича учні Чернівецької гімназії №3 готували і проводили заходи, присвячені вшануванню визначних особистостей польської культури. Традиції, звичаї, фольклор вивчалися в рамках проведення районних та обласних турів Всеукраїнського фестивалю дитячої та юнацької творчості «Чисті роси», Всеукраїнського фестивалю хорового мистецтва «Співає юність України». У 2010 р. у Заставнівській гімназії побувала делегація з Лідзбарського повіту Польщі, що представляла ліцей м. Орнета. До її складу ввійшли заступник директора ліцею, 20 старшокласників, учителі фізики, англійської, російської мов. Між сторонами було підписано угоду обміну учнівськими делегаціями з метою ознайомлення з історією, культурою та традиціями українського і польського народів. Зразковий ансамбль пісні і танцю «Червона калина» Чуньківського НВК Заставнівського району у складі 16 учнів, 8 учасників оркестрової і хорової груп та 3 супроводжуючі взяли участь у XXI Міжнародному фольклорному фестивалі «Буковинські зустрічі», який відбувався в містах Ястров'є та Піла Республіки Польща. У ході поїздки делегація учнів і вчителів мали змогу обмінятися досвідом роботи, ознайомитися з системою освіти обох сторін, а також з пам'ятками історії та культури[41].

Одним із вагомих проявів мистецького життя етноменшин було проведення престижних конкурсів, фестивалів. Зростала також їх мистецька вартість, частішими ставали відкриття нових імен, обдарованої, талановитої молоді. Відзначення національних свят виховувало почуття причетності до важливих подій, що відбувалися на історичних Батьківщинах, формували етнічну свідомість[42]. Важливою подією у функціонуванні народної культури етноменшин України були регіональні фестивалі народної творчості. Фестивальний рух сприяв ознайомленню з культурою сусідніх держав.

Етнічне театральне мистецтво Одеси репрезентувалося самодіяльними або ж напівпрофесійними театральними студіями. Тут працювала

[39] *Пилипенко Т.* Окремі аспекти українсько-румунських відносин в сучасних умовах // Форум націй. – 2009. – №4.

[40] *Скляр А.В.* Питання забезпечення прав національних меншин як приклад асиметричності взаємин у двосторонніх відносинах між Україною та Румунією [Електронний ресурс]: www.vuzlib.com

[41] Довідник міжетнічної толерантності / За ред. А.М.Круглашова. – Чернівці, 2011. – С.162–163.

[42] *Ішуніна Н.* Етнокультурне відродження греків України: київське грецьке товариство «Еллада» // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – №4. – С.82.

молодіжна студія «Лейцонім» (керівник – С.Імас), театр «Гевел геволім» (керівник В.Бассель), музичний театр «Мігдаль Ор» (керівник – К.Верховська), дитячий театр «Анавім» (керівник – Р.Ушакова)[43]. Мистецтво етноменшин виступало цементуючою основою для розвитку відповідного культурного простору. І навпаки, еволюція і трансформація етнічної культури яскраво розкривалися в явищах мистецтва[44].

Музичне мистецтво традиційно мало величезний ідентифікаційний потенціал. Воно втілювало динаміку людських почуттів, здатність творчого осмислення дійсності від емоційного сприймання до широких філософських узагальнень. У творах етнічного музичного мистецтва передусім розкривалися характери, почуття, погляди людей і через них – суть громадського життя тієї або іншої історичної епохи та етнічної групи[45].

Театри етноменшин відігравали низку функцій: пізнавально-естетичну, виховну, соціально-організаційну, утилітарну. Ступінь вираженості функцій на різних етапах розвитку культури залежав від рівня демократизму соціальної системи, політичного режиму, а також ступеня зрілості цих видів мистецтва. На змістовне наповнення функцій накладали відбиток національні традиції і звичаї. Отже, протягом досліджуваних років у духовному житті етноменшин зростала роль традиційних форм культури. Ключова роль у цьому процесі відводилася народним календарним звичаям, ритуалам, обрядам, усній народній творчості. Виразником етнічності дедалі більше ставав традиційний побут, ремісництво.

---

[43] *Овчаренко Т.С.* Культурологічні аспекти еволюції єврейського театру в Україні: Автореф. дис. … канд. культурології. – Х., 2009. – С.12.

[44] *Кдирова І.О.* Музичне мистецтво національних меншин України за роки незалежності // Наукові записки: Серія «Мистецтвознавство». – 2011. – №1. – С.27.

[45] Там само.

Based on the study presented a wide palette of historical facts, analytical materials, scientific arguments copyright conclusions attempt to display the features of revival and development of culture of ethnic minorities, reveals aspects of culture in the same organizational units shown interstate cultural cooperation level, changes in the role of ethno-cultural traditions, decorative-applied art and life. The ways of building cultural-artistic life means all-professional, regional NGOs, as well as key areas of preservation and promotion of cultural heritage ethnic minorities Ukraine.

Keywords: *culture, ethnic minorities, traditions, arts, theatre, national-cultural society, amateur creativity.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1:947.7 «653» (093.3)

В.Ю.Арістов*

КОЛИ І ЯК ВИНИК ПОЧАТКОВИЙ ЛІТОПИСНИЙ ЗВІД?

Розглядається історія висловленої О.О.Шахматовим ідеї про так званий київський Початковий літописний звід – пам'ятку, яка начебто лягла в основу «Повісті временних літ». Автор аналізує історіографічний контекст виникнення гіпотези, її формування та еволюцію у працях О.О.Шахматова.

Ключові слова: *Початковий літописний звід, літописання, «Повість временних літ», Новгородський Перший літопис, історіографія.*

Київський Початковий літописний звід 1090-х рр. (далі – Пзв) – річ цілком реальна. Але не як пам'ятка кінця XI ст., а як інтелектуальний конструкт кінця XIX ст. Для студій із давньоруського літописання це одна з найпринциповіших і найсуперечливіших гіпотез, автором якої вважається російський філолог, відомий дослідник літописів О.О.Шахматов. Цей літописний звід уже сто років досліджують як реальність кінця XI ст., хоча він цілковито належить до сфери гіпотез і здогадів. Натомість Пзв як концепція – твердий факт. Досліджувати його як нібито реальний текст кінця XI ст., тобто творити гіпотези щодо гіпотези, справа невдячна й непевна. Проте Пзв як інтелектуальний продукт – цілком придатний для історика предмет. Мета цієї статті – вивчити походження гіпотези про Пзв: як і коли вона виникла, наскільки була винаходом О.О.Шахматова і яким чином розвивалася в його працях. Гіпотеза Пзв ґрунтується на двох принципових ідеях: 1) про існування літописних зводів, попередників «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ); 2) про збереження в Новгородському першому літописі молодшої редакції (далі – НПЛмл) оригінальних текстів, старших за текст «ПВЛ», зокрема її джерел.

1. Термін «Початковий звід» поряд з іншими застосовувався у XIX ст. як синонім «Повісті»: Найдавніший звід, Літопис Нестора, Початковий літопис. Дивним чином «Повість», що одержала назву «Початкового літопису», у шахматовській схемі стала *останнім* твором раннього літописання. Вона завершувала послідовність ранніх руських зводів. Утім ідею, що «ПВЛ» була не

* *Арістов Вадим Юрійович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі*
E-mail: aristov3000@yandex.ru

першим літописом, і навіть не першим зводом, О.О.Шахматов не винайшов, а успадкував у готовому вигляді.

До середини XIX ст. більшість учених розглядали «Повість временних літ» найдавнішим літописом. Але з поширенням уявлення про збірний/компілятивний характер літописів її статус різко змінився[1] – вона вже не вважалася взагалі першим історичним твором Русі, але й при тому залишалася першою, як початковий збірник або звід. Погляд на «ПВЛ» як на перший збірник/звід більш ранніх готових матеріалів, що панував до кінця XIX ст., знецінював її, переключаючи увагу дослідників на гіпотетичні джерела. Саме це – базова рамка, в якій мислили і попередники О.О.Шахматова, люди так званого «строєвсько-бестужевського напряму», і він сам. Між тим, різні дослідники неодноразово намагалися показати, що серед «готових матеріалів» «ПВЛ» був якийсь головний текст, що став фундаментом зводу і до якого було додано інші джерела.

Варіантів такого «фундаменту», наскільки його вдавалося «розгледіти», було дуже небагато. Пропонували якусь велику повість або сказання. Та, зрештою, здобув популярність інший варіант: основа «ПВЛ» уже теж була зводом. У вигляді «сумніву» думку про звід, старший за «Повість», висловлював К.М.Бестужев-Рюмін («чи не було зводу, що передував тому, котрий ми називаємо первісним?»[2]; «хоча й не слід прямо вважати з Перевощиковим, що первісний літопис завершується 1074 р., або з Татищевим, що він завершується 1093 р., але безумовно заперечувати існування передуючого зводу також не можна»[3]).

Наголосимо, що тут ішлося про існування не ранніх літописців узагалі (це очевидно, якщо «ПВЛ» – звід), а саме про більш давній звід. Таку ж ідею дещо пізніше висловлював М.П.Ламбін: «Принаймні до кінця X ст. у цій "Повісті" (временних літ – *В.А.*) немає жодного факту, описаного самим Нестором за усними оповіданнями (леґенди й перекази дійшли до нього вже у збірнику, складеному, як видається, за Ярослава)»[4]. О.І.Маркевич ще більш відверто висловлював ідею, що «ПВЛ» була не першим твором у своєму роді, тобто до неї вже могли бути інші літописні зводи (тут і нижче курсив мій – *В.А.*):

> «Усі подібні вказівки (внутрішні суперечності в тексті "ПВЛ" – *В.А.*), на думку Бестужева-Рюмина, дають змогу припускати існування *літописного зводу*, що передував Давньому літопису. Це дуже ймовірно, і можливо навіть припустити, що такий попередній звід був не один, причому *кожен із цих зводів було поглинуто наступним*»[5].

---

[1] Детальніше про зміну уявлень щодо природи літописів див.: *Арістов В.Ю.* Літописний звід: історія терміна та еволюція поняття // Український історичний журнал. – 2013. – №4. – С.153–169.

[2] *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.29–30.

[3] Там же. – С.30–31.

[4] *Ламбин Н.П.* Источник летописного сказания о происхождении Руси (Продолжение) // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1874, июль. – С.119.

[5] *Маркевич А.И.* О летописях. – Одесса, 1883. – С.115–116.

Хоча цю думку О.І.Маркевич подав як здогад, котрий ні до чого не зобов'язує, це вже фактично шахматовське бачення – тільки без конкретики й з меншою впевненістю. Для сучасника О.О.Шахматова – І.П.Філевича, ідея зводу-попередника «ПВЛ» була вже цілком очевидною[6]. У 1896 р., напередодні виходу основних статей О.О.Шахматова, він фактично дивився на історію раннього літописання «по-шахматовському» – як на послідовність зводів[7].

Таким чином, стверджуючи про звід-попередник «Повісті временних літ» (та й згодом про кілька зводів), О.О.Шахматов не робив відкриття, а розвивав уже доволі звичну в його часи думку.

2. Перші покоління літописознавців, що зростали під впливом А.Л.Шлецера й М.М.Карамзіна, ставилися до Новгородського першого літопису як до пам'ятки, залежної від «Повісті», хоча й доволі своєрідної. Середина та друга половина XIX ст. відзначилися подоланням «спадщини» цих авторів у поглядах на раннє літописання. Відбулася радикальна переоцінка літописних джерел із тенденцією до «девальвації» головних списків «ПВЛ» та поглибленого вивчення пізніших. Однією з причин цього стала «теорія збірників»: оскільки повісті або записи існували в окремому вигляді, їх могли незалежно залучати пізні збірники[8]. Урешті, виникла історіографічна мода на «унікальні повідомлення» Никонівського та інших літописів, що нібито відображали найдавніше літописання. Загальним місцем стала теза про неповноту в найдавнішій частині старших списків і більшу повноту молодших[9].

Значення НПЛмл особливо піднесли І.І.Срезневський та К.М.Бестужев-Рюмін, які вважали, що списки літопису та інші пізні збірники відобразили частину тих оригінальних новгородських джерел, якими користувався автор «ПВЛ», але відтворив їх далеко не повністю[10]. «Початковий літопис, який зберігся у древніх списках, є скороченим порівняно з тим, котрий зберігся в пізніших», – писав у той самий час С.М.Соловйов[11]. «ПВЛ» та НПЛ урівнювалися у правах як відбитки найдавнішого літописання. Крім того, посиленню уваги до останнього сприяла інтриґа довкола втраченого початку його найдавнішого Синодального списку (до статті 1016 р.), в якому міг бути не «Нестор», а давній новгородський літопис[12].

Одночасно визрівала ідея про те, що у НПЛмл та інших «північних» пізніх зводах уціліли залишки «південного» джерела «ПВЛ». Багатьом дослідникам деякі фраґменти НПЛмл (розповідь про уличів і Свенельда[13], про події

---

[6] *Филевич И.* История Древней Руси. – Т.1: Территория и население. – Варшава, 1896. – С.351.

[7] Там же. – С.368–369.

[8] *Арістов В.Ю.* Літописний звід: історія терміна та еволюція поняття. – С.154–159.

[9] *Срезневский И.И.* Статьи о древних русских летописях (1853–1866). – Санкт-Петербург, 1903. – С.44.

[10] *Срезневский И.И.* Исследование о летописях новгородских // Известия Отделения русского языка и словесности (далі – ИОРЯС). – Т.2. – Санкт-Петербург, 1853. – С.20–23; *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – С.63–65.

[11] *Соловьёв С.М.* Сочинения в восемнадцати книгах. – Кн.2: История России с древнейших времён. – Т.3. – Москва, 1993. – С.113.

[12] *Яниш Н.Н.* Новгородская летопись и её московские переделки. – Москва, 1874.

[13] Див.: *Арістов В.Ю.* Раннє літописання про уличів, древлян і Свенельда (до дискусії навколо ідей О.О.Шахматова) // Український історичний журнал. – 2011. – №6. – С.172–182.

1015–1016 рр.) здавалися більш правдоподібними й оригінальними, ніж паралельні фраґменти «Повісті»[14]. Можна стверджувати, що до кінця XIX ст. переоцінка НПЛмл відбулася. З'явилася свого роду традиція шукати в новгородських літописах давні та достовірні повідомлення на противагу «ПВЛ». У розвиток цього напряму з'явилася й гіпотеза О.О.Шахматова про відображення у НПЛмл київського Початкового зводу.

Але вона не стала унікальним «відкриттям» одного О.О.Шахматова. Його паралельно зробили декілька дослідників, які перебували під впливом тенденції «переоцінки НПЛмл», зокрема І.П.Філевич і О.Є.Пресняков[15], а раніше – І.Я.Бередников[16]. О.О.Шахматов просто став найуспішнішим із них, тим, хто впевнено й активно відстоював цю гіпотезу та використовував у подальших побудовах. Первинність НПЛмл відносно «ПВЛ» не була просто «природним враженням» О.О.Шахматова від читання джерел. «Природність» враження – наслідок неусвідомленого прийняття вже сформованих очікувань від тексту.

***

Розглянувши підстави виникнення ідеї Пзв, слід подивитися, як, власне, вона формувалася у працях О.О.Шахматова. Уже у своїх перших дослідженнях літописання 1890 р. він зробив ставку на пізні літописи новгородського походження, що нібито містили першу редакцію «ПВЛ» 1074 р.: Софійський перший (Соф1), Новгородський четвертий (Н4), Тверський (Тв), Воскресенський (Воскр), НПЛмл. Це ще не була ідея Пзв, в якій основна роль відводилася НПЛмл. Першу редакцію «ПВЛ» О.О.Шахматов шукав передовсім у Соф1, Н4, Тв, Воскр.: «[…] перша редакція збереглася в новгородських літописних зводах, але, зіставляючи їх із Софійським временником – збірником історико-юридичного змісту XIII ст., виділивши статті цього Софійського временника, котрих, утім, дуже небагато, одержуємо найдавнішу редакцію ПВЛ»[17]. «Софійський временник», як уважалося, краще зберігся у НПЛ. Це означає, що О.О.Шахматов відділяв суто новгородські додатки (серед них передмову до НПЛмл) у текстах Соф1, Н4 або Воскр, порівнюючи їх із НПЛ, від іншого тексту, дуже близького до «ПВЛ» за її основними списками.

Учений тоді вважав, що «перша редакція ПВЛ, доведена до 1074 г. […] лише в не багатьох місцях доповнена та змінена зводчиком 1118 р.»[18]. Чи не

---

[14] *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи как памятнике литературном. – Санкт-Петербург, 1856. – С.8; *Погодин М.П.* Новгородские летописи // ИОРЯС. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1858. – С.224–225, 231; *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – С.67; *Бычков А.Ф.* Разбор сочинения Н.И.Ламбина «Опыт восстановления и объяснения Несторовой летописи. I. О Свенгельде и угличах» // Отчёт о четырнадцатом присуждении наград графа Уварова 25 сентября 1871 г. – Санкт-Петербург, 1872. – С.89–105; *Сенигов И.П.* О первоначальной летописи Великого Новгорода // ЖМНП. – 1884, июнь. – С.210–211.

[15] *Филевич И.* История Древней Руси. – Т.1. – С.364–369; Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (далі – АСПИИ РАН). – Ф.193. – Оп.1. – Д.59. – Л.4–6 об.

[16] *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей. – Санкт-Петербург, 2011. – С.128–129.

[17] *Шахматов А.А.* О сочинениях преподобного Нестора // *Его же*. История русского летописания. – Санкт-Петербург, 2003. – С.468.

[18] Там же. – С.471.

головна відмінність першої редакції від другої полягала у відсутності в першій оповідання про початок Печерського монастиря під 1051 р. Натомість для гіпотези Пзв ключову роль відігравало співвідношення «ПВЛ» і НПЛмл у частині до 1017 р., а особливо до 945 р., де виклад відрізняється дуже суттєво. Увага О.О.Шахматова до НПЛмл була прикута давно. Але студіювання двох редакцій НПЛ (і порівняння початкових частин «ПВЛ» та НПЛмл), під час якого оформилася ідея Пзв, відбувалося пізніше. Здається, це також підтверджує фраза зі статті 1897 р.: «На жаль, під час роботи над 1-м Новгородським літописом, я не був знайомий із працею п. Філевича "Історія Давньої Русі"»[19]. Ідеться не про те, що О.О.Шахматов працював до її виходу, а про те, що вона вже існувала, але просто не була йому відомою. Книга І.П.Філевича побачила світ 1896 р., отже робота провадилася не раніше цього часу.

Щоб зрозуміти безпосередній зміст гіпотези Пзв, проаналізуємо спочатку її перше спеціальне обґрунтування. Це зроблено у статті 1897 р.[20] (декілька студій, де О.О.Шахматов уже користувався гіпотезою Пзв, вийшли того ж року раніше; але там дослідник не подав детальної арґументації), з якої випливає, що ідея Пзв виникла в контексті вивчення історії двох редакцій НПЛ: старшої (Синодального) та молодшої (Комісійного, Академічного, Толстовського списків). Приводом стала незгода з І.П.Сеніґовим, котрий доводив близькість втраченого початку НПЛ старшої редакції (ст) зі збереженим НПЛмл, уважаючи Синодальний список найкращим відображенням «Софійського временника».

Хід думки О.О.Шахматова був таким. Два перших новгородських літописи (існування яких цілком достовірне, адже вони відобразилися в окремих рукописах) – НПЛмл і НПЛст – подібні, але не тотожні. Відповідно їх початкові частини також мали бути подібними, але не тотожними. О.О.Шахматов приймав традиційне уявлення, що в основі Синодального списку НПЛ лежала «ПВЛ» (приблизний обсяг тексту на загублених 16 аркушах списку збігався з обсягом «ПВЛ» до тієї межі, де обривається список, 1016 р.). Тож початкова частина НПЛмл мала спиратися на подібний, але не тотожний «ПВЛ» звід: за обсягом вона значно менша. Далі спрацьовувало давнє уявлення О.О.Шахматова про первинність оповіді НПЛмл порівняно з «ПВЛ»[21]. Неуникненним у такій ситуації висновком було те, що в початковій частині НПЛмл відобразився літопис

[19] *Шахматов А.А.* Древнейшие редакции Повести временных лет // ЖМНП. – 1897, октябрь. – С.209.

[20] *Шахматов А.А.* О Начальном Киевском летописном своде // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Кн.3. – Москва, 1897. – С.1–58.

[21] Пізніше О.О.Шахматов, здається, сумнівався у своєму висновку, але врешті переконав себе у правильності початкових положень:

> «Імовірне припущення, що ми маємо справу зі скороченим ізводом Повісті временних літ. Але таке припущення спростовується тією обставиною, що скорочення здійснено немовби систематично, за певним планом […] Нарешті, припущення це спростовується ще й тим, що пам'ятка наша представляє, особливо на початку, значні відмінності фактичні»

(див.: *Шахматов А.А.* Сказание о призвании варягов // ИОРЯС. – Т.9. – Кн.4. – Санкт-Петербург, 1904. – С.305–307).

(звід) більш давній, ніж «Повість». Витворювалася симетрична схема: двом першим новгородським зводам відповідали два перших київських зводи; із тією особливістю, що старший київський відбився в молодшому новгородському. Це – безпосередній контекст оформлення гіпотези про Пзв.

Не секрет, що вона з'явилася ще до написання першої спеціальної статті на цю тему. Уже перша студія 1897 р. її передбачала[22]. Отже, виникла ідея раніше. Коли ж саме? Відомо про виступ О.О.Шахматова 31 січня 1897 р. на засіданні Імператорського товариства шанувальників давньої писемності[23]. Зберігся звіт, де конспективно викладено оприлюднені доповідачем положення. Проте ідеї Пзв серед них немає. Імовірно, якщо вона тоді вже існувала в голові вченого, він так і не висловив її. Інакше це знайшло б відображення у звіті. Крім того, темою доповіді були лише редакції «ПВЛ» і роль Сильвестра в редагуванні літопису Нестора. Пзв до теми не вкладався.

На щастя, в архіві О.О.Шахматова збереглася неопублікована стаття «Дослідження про Києво-Печерський літопис»[24]. Датування її приблизне, але найімовірніше – друга половина 1896 р. Скоріш за все, студія з'явилася в розвиток іншої статті[25], яка вийшла 1896 р. та знаменувала повернення О.О.Шахматова до досліджень літописання після шестирічної перерви. Примітно, що це сталося невдовзі після одруження вченого 31 березня 1896 р.[26] Основна частина цієї статті ввійшла до опублікованої 1897 р. праці, де про Пзв не йшлося[27]. Але для нас цікава друга частина статті: у ній О.О.Шахматов подав висновки, які, за його власним визнанням, не входили у задачі дослідження[28]. Учений відповідав на питання про інші літописи, що могли бути під рукою укладача «ПВЛ» (зводу 1118 р.) крім літопису Нестора, в існуванні якого був щиро переконаний.

У пошуках «інших літописів» О.О.Шахматов звернувся до списків НПЛ, а особливо НПЛмл, де розлогий виклад київського літопису обривається на статті 1074 р. НПЛст його цікавив менше, оскільки в його втраченому початку, як уважалося, відбилася «ПВЛ». НПЛмл (власне другий новгородський літописний звід[29]) використав НПЛст (тобто перший новгородський звід, другої половини XII ст.[30]) та інше джерело, що закінчувалося на 1074 р. і якого не було

---

[22] *Шахматов А.А.* Хронология древнейших русских летописных сводов // ЖМНП. – 1897, апрель. – С.463–464.

[23] *Шахматов А.А.* Кем и когда был составлен летописный свод – повесть временных лет? Отчёт о собрании Императорского общества любителей древней письменности за 31 января 1897 г. // Отчёты о заседаниях Императорского общества любителей древней письменности в 1896–1897 г. – Санкт-Петербург, 1897. – С.23–24.

[24] Петербургский филиал архива Российской академии наук (далі – ПФА РАН). – Ф.134. – Оп.1. – Д.296. – 63+1 л.

[25] *Шахматов А.А.* Несколько слов о Несторовом Житии Феодосия // ИОРЯС. – Т.1. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1896. – С.46–65.

[26] Алексей Александрович Шахматов 1864–1920. – Ленинград, 1930. – С.29.

[27] *Шахматов А.А.* Киево-Печерский Патерик и Печерская летопись // ИОРЯС. – Т.2. – Кн.3. – Санкт-Петербург, 1897. – С.795–844.

[28] ПФА РАН. – Ф.134. – Оп.1. – Д.296. – Л.58.

[29] О.О.Шахматов сумнівався в датуванні, що видно з правок у рукопису: то сімдесяті, то останні, то перші роки XIII ст. (див.: Там же. – Л.59 об.).

[30] І у цьому випадку О.О.Шахматов вагався з точним датуванням: 1150-ті або 1160-ті рр. (див.: Там же. – Л.59).

в розпорядженні автора першого зводу. Це не могла бути «Повість», адже, на думку О.О.Шахматова, тоді рубежем стала б стаття 1118 р., а не 1074 р. Отже, НПЛмл використав літопис київського походження, але не тотожний «ПВЛ», і при тому давніший за неї[31]. Додатковий арґумент О.О.Шахматова – первинність початкової частини НПЛмл порівняно з «Повістю». У цьому його переконувало порівняння двох текстів: новгородський літопис видавався більш раннім, а «ПВЛ» – його похідною[32].

У своїй неопублікованій статті О.О.Шахматов запропонував і детальнішу характеристику давнього київського літопису, що відбився у НПЛмл. Подібної у друкованих працях уже не знайти. Так, спочатку він уважав, що автором першого київського літопису/зводу був Яків Печерський, згаданий у статті 1074 р., якому приписували й анонімне «Сказання про мучеництво Бориса та Гліба»[33].

Якщо у згаданій вище доповіді 31 січня 1897 р. О.О.Шахматов і не висловлював ідеї про Пзв, то у чорновому тексті виступу, що також зберігся в архіві вченого, він її розвинув. Знов-таки він подав висновки про Пзв як відхилення від ґенеральної теми:

> «Я надто ухилився б від прямого свого завдання, якби докладно розвинув тут ту думку, що первісне оповідання про закликання князів ми читаємо не в Пов. вр. літ, а в тому Київському літописному зводі, що не дійшов до нас, доведеному до 1074 р., на основі котрого новгородський зводчик початку XIII ст. доповнював первісний новгородський літопис (пор. Нов I л. у сп. Ком. і схожим із ним)»[34].

Але частково О.О.Шахматов цю думку таки розвинув. Зокрема він зауважив, що відсутність у Лаврентіївському списку «ПВЛ» «ладозької версії» оповіді про Рюрика спричинена впливом цього давнього зводу, де про Ладоґу у цьому місці не йшлося. З іншого боку, у початковій розповіді про смерть Олега Ладоґа якраз фіґурувала (як у НПЛмл): «Чи не записано літописцем ладозький народний переказ, котрий не знав, що кияни вважають могилу його в Ладозі, який натомість повідомляв про смерть його в Києві» (у тексті цей фраґмент закреслено)[35]. Ще один натяк на початкове уявлення О.О.Шахматова про цей київський звід можна отримати з іншої фрази доповіді:

> «Я міг би визнати після всього, сказаного вище, що питання, поставлене у заголовок цього реферату, знайшло свою відповідь: звід Повісти вр. літ складено в 1118 р. особою, що ясно говорить про себе під 1096 і 1114 рр., людиною, вельми начитаною (згадаймо його знайомство з Георгієм Амартолом і *вперше зроблену ним спробу користуватися для російської історії іноземними*

[31] ПФА РАН. – Ф.134. – Оп.1. – Д.296. – Л.60 об.
[32] Там же. – Л.61–61 об.
[33] Цей висновок базувався на подібності літописної повісті про Бориса та Гліба, описання перенесення мощів святих у 1072 р. і відповідних місць анонімного Сказання.
[34] ПФА РАН. – Ф.134. – Оп.1. – Д.149. – Л.5.
[35] Там же. – Л.5 об.

> *джерелами*), бувалою, що побачила не самі лише монастирські мури, а відвідала й далекі північні краї Новгород і Ладоґу»[36].

Таким чином, ідея Пзв виникла як побічний продукт «порятунку Нестора-літописця» й відстоювання (не шахматовської за походженням) гіпотези про «Печерський літопис Нестора». Першим побічним продуктом стала ідея редакції «ПВЛ» 1074 р., котра дозволяла долати суперечності між творами Нестора й літописом. Другорядним «свідком» цієї редакції були списки НПЛмл. І лише глибший аналіз останніх дав продукт «другого рівня» – гіпотезу Пзв, що виявилась не тільки успішнішою за редакцію 1074 р., а й за «Печерський літопис Нестора». Установивши ідейний контекст, ми можемо максимально точно визначити «дату народження» ідеї Пзв: осінь – початок зими 1896 р. (в усякому разі до кінця січня 1897 р.).

Нововідкритий твір тут же замінив редакцію 1074 р. і на відміну від неї став самостійним об'єктом дослідження. Але О.О.Шахматов певний час не міг визначитися з його статусом. Він спочатку назвав його літописним зводом. Утім, далі йменував «ПВЛ» «первісним зводом», тоді як у НПЛмл відобразився «первісний літопис»[37]. Відзначимо, що сам термін «Початковий звід» у дошахматовській літературі активно застосовувався як синонім «Повісті» поряд з іншими: Найдавніший звід, Літопис Нестора, Початковий літопис тощо.

Є підстави вважати, що на вибір назви пам'ятки вплинула книга І.П.Філевича. Він називав звід, що передував «ПВЛ», «найдавнішим», але також «початковим» (тут курсив автора, підкреслення мої – *В.А.*):

> «ця обставина має вельми істотне значення в питанні про обсяг початкового зводу»; «можна вважати, що розташування оповідного матеріалу в *початковому зводі* було іншим, аніж те, що зараз»; «зіставлення перших сторінок нашого літопису зі всіма головними зводами приводить до переконання, що вони представляють початковий звід, котрий містить у собі перекази й записи»; «не всіх цих частин перекази відбилися однаково в початковому зводі»[38].

Імовірно, не тільки сло́вник, а й концепція І.П.Філевича вплинула на початкове бачення О.О.Шахматовим місця Пзв в історії раннього літописання. Уже в перших друкованих статтях, де йшлося про Пзв, термін «Початковий звід» ішов у комплексі зі схемою: «сказання про початки Русі» (складене з переказів) – Пзв (що поєднав «повість» із першими власне літописними записами)[39]. Майже та сама схема передбачалася І.П.Філевичем у 1896 р.

Із часом Пзв набував чіткіших рис: він отримав не лише назву, а й точний час та місце укладання, і навіть автора. Крім того, був вписаний в «історичний контекст» 1090-х рр., що зацементувало його в уявленнях послідовників О.О.Шахматова як пам'ятку кінця XI ст.

---

[36] Там же. – Л.11 об.
[37] Там же. – Л.5 об.
[38] *Филевич И.* История Древней Руси. – Т.1. – С.364, 367, 372.
[39] *Шахматов А.А.* О Начальном Киевском летописном своде. – С.57.

«Класичний» вигляд гіпотеза Пзв набула у відомій праці О.О.Шахматова 1908 р. Але до того вона пройшла низку карколомних змін. Близько 1900 р. автор приходить до ідеї двох редакцій Пзв[40]. Імовірно, перша редакція мала замінити «Сказання про початки Русі»: вона уявлялася твором, що, на відміну від Пзв другої редакції, не використовував хронографічних джерел. Того ж року, згідно з іншою статтею вченого[41], число редакцій збільшується до трьох. Друга (авторства Іоакима, єпископа новгородського, близько 1030 р.) і третя (кінець XI ст.) були новгородськими. Друга редакція відбилася у НПЛмл, а третя – у «ПВЛ». В основу Іоакимівської редакції Пзв, за О.О.Шахматовим, було покладено давню київську розповідь про руських князів – першу редакцію Пзв, складену киянином, імовірно, ще наприкінці X ст.

Унікальне архівне джерело – чернетки та «плани-конспекти» 1903 р. – дають можливість якнайближче побачити творчий процес ученого: деталі схем змінювалися впродовж кількох днів. 4 листопада 1903 р. О.О.Шахматов писав про ті ж три редакції Пзв. Перша заснована на переказах, не поділена на роки й доведена до хрещення Русі. Другою була Іоакимівська, укладена близько 1030 р.; додавала до першої деякі матеріали про християнство в Русі та Новгороді. Третя редакція – складена в Новгороді за єпископа Микити між 1096 і 1108 рр.[42] Наступного дня О.О.Шахматов записав змінений і значно більше розгорнутий план майбутньої праці. Згідно з ним, кількість редакцій Пзв знову зменшувалася до двох, причому Іоакимівська була першою. Друга, складена близько 1100 р., відзначалася внесенням сітки років і використанням хронографічного джерела (Еллінського літописця особливої редакції)[43]. Від 1904 р. О.О.Шахматов не звертався до ідеї кількох редакцій Пзв. Його перша редакція з цього часу перетворилася на самостійний звід – Найдавніший[44].

Упродовж 1897–1908 рр. Пзв неодноразово змінював локалізацію. У статтях і матеріалах 1900–1903 рр. дві з його редакцій (двох або трьох) оголошувалися новгородськими за походженням. У перших же статтях, і далі з 1908 р., місцем його укладання (в єдиній редакції) О.О.Шахматов уважав Печерський монастир. Проте у статтях 1904–1906 рр. «адресою» Пзв дослідник прямо називав Видубицький монастир[45]. У заготовках неопублікованої праці 1900-х рр. про початкове літописання О.О.Шахматов висловлював упевненість у тому, що «у Видубицькому монастирі літопис вівся постійно» та що «саме в ньому виник Початковий звід»[46]. На той час О.О.Шахматов уважав, що укладач «ПВЛ», Сильвестр, доповнював Пзв за Печерським літописом. Імовірно, без уваги до

[40] *Шахматов А.А.* Начальный Киевский летописный свод и его источники // *Его же*. История русского летописания. – С.175–185.

[41] *Шахматов А.А.* Общерусские летописные своды XIV и XV вв. // ЖМНП. – Ч.III/IV. – 1900, ноябрь. – С.183–186.

[42] ПФА РАН. – Ф.134. – Оп.1. – Д.148. – Л.1.

[43] Там же. – Л.2.

[44] *Шахматов А.А.* Толковая Палея и русская летопись // *Его же*. История русского летописания. – С.248–295.

[45] *Шахматов А.А.* Сказание о призвании варягов. – С.308–314; *Его же*. Корсунская легенда о крещении Владимира: Оттиск из сборника статей в честь В.И.Ламанского. – Санкт-Петербург, 1906. – С.74–75, 104.

[46] ПФА РАН. – Ф.134. – Оп.1. – Д.145. – Л.80–81.

печерських повідомлень видубицьке походження «Повісті» та її гіпотетичної основи ставало очевидним.

І все ж, за шахматовськими статтями 1897–1907 рр., Пзв ще важко було уявити як окремий цілісний твір із визначеним складом. У збережених списках він був представлений тільки уривками, не маючи ані чіткого початку, ані кінця; або ж узагалі розпадався на редакції – термін «Початковий звід» тоді означав усю сукупність ранніх історичних текстів. Натомість «ПВЛ» мала заголовок і вступну частину, що апелювала до закінчення – часів після 1113 р. («до смерти Святополчи»). Із 1908 р. Пзв також отримав цей «прожитковий мінімум» у вигляді заголовку та вступу – так звана «Передмова до Софійського временника». Це ж дало змогу уточнити склад пам'ятки.

Ще за три роки до виходу статті О.О.Шахматова про передмову до НПЛмл[47] студію на подібну тему видав О.І.Соболевський[48]. Хоча вона залишилася майже без уваги дослідників, сам О.О.Шахматов її добре знав[49]. Більше того, є підстави вважати, що увагою до передмови він завдячує своєму давньому опонентові – О.І.Соболевському. У перших статтях про Початковий звід О.О.Шахматов не вважав передмову його частиною, датуючи її традиційно початком або серединою XIII ст. та відносячи до одного з новгородських зводів того часу[50]. Ідея про новгородське походження передмови була цілком органічною. До нової шахматовської ідеї датування й походження цього тексту залишалися два серйозних кроки: визнати його київським і датувати кінцем XI ст.

Перший і, на наш погляд, вирішальний крок зробив О.І.Соболевський. Він ретельно проаналізував зміст передмови, дійшовши висновку, що вона написана в Києві. Датування залишив традиційне – початок XIII ст. Це положення видавалося О.І.Соболевському очевидним[51]. Цікаво, що О.О.Шахматов майже точно скопіював його арґументи (без жодного посилання), адаптувавши їх до власної гіпотези[52].

Іншою важливою тезою О.І.Соболевського було те, що передмова напряму пов'язана з першими історичними оповідями НПЛмл: там справді йшлося переважно про долю Києва й київських князів[53]. Він писав: «Отже, початок

[47] *Шахматов А.А.* Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись // ИОРЯС. – Т.XIII. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1908. – С.213–270. Окр. публ.: *Его же*. Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – 58 с (далі цитується за цим виданням).

[48] *Соболевский А.И.* Древняя переделка Начальной летописи // ЖМНП. – Ч.358. – Март. – Санкт-Петербург, 1905. – С.100–105.

[49] *Шахматов А.А.* Предисловие к Начальному Киевскому своду. – С.16.

[50] *Шахматов А.А.* О Начальном Киевском летописном своде. – С.9–14; *Его же*. Древнейшие редакции Повести временных лет // ЖМНП. – 1897, октябрь. – С.248; *Его же*. Сказание о призвании варягов. – С.304–305.

[51] *Соболевский А.И.* Древняя переделка Начальной летописи. – С.101 («[…] виняткoво йдеться про Київ XII–XIII ст.»). Він зазначав, що на Київ і на початок XIII ст. вказують такі місця: у заголовку йдеться про літопис князів «Руської землі», тобто Києва, а Новгород згадано побіжно (від новгородця цього не варто очікувати); автор цікавиться заснуванням Києва; згадано «золотоверхі церкви», а це можна було зробити не раніше будівництва Київського Золотоверхого Михайлівського собору, отже не раніше початку XII ст. Ламентації ж з приводу нападів «поганих», на думку О.І.Соболевського, знаходили найяскравіші паралелі в літописних описах розграбування Києва половцями 1203/1204 р.

[52] *Шахматов А.А.* Предисловие к Начальному Киевскому своду. – С.6–7.

[53] *Соболевский А.И.* Древняя переделка Начальной летописи. – С.101–102.

1-го Новгородського літопису (до 943 р.) є початком того літопису, до якого відноситься передмова, і котрий може бути названий зручніше за все "Літописом київських князів"»[54]. Наступні думки О.І.Соболевського не менш цінні: «Далі в 1-му Новгородському літопису знаходяться витяги з Початкового (Несторового) літопису, і немає нічого, що вказувало б нам на користування Літописом київських князів, за одним винятком: оповідь про битву Ярослава зі Святополком під 1016 г., очевидно, узято з останнього». Нарешті О.І.Соболевский зазначав, що укладач протографа НПЛмл узяв із «Літопису київських князів» тільки початок. «Літопис» улаштовував його більше, оскільки був доволі сухим і стислим порівняно з розлогою вступною оповіддю «ПВЛ».

О.І.Соболевський неявно полемізував із шахматовською ідеєю Початкового зводу[55]. У другій половині своєї статті він демонстрував неоковирність перших оповідей НПЛмл і їх цілковиту вторинність та залежність від «Повісті»[56]. Водночас ідея О.І.Соболевського давала О.О.Шахматову шлях розвитку власної концепції. Висновок про тісний зв'язок тексту НПЛмл до 945 р. з передмовою підказував (у рамках уже наявної шахматовської схеми) належність передмови до Початкового зводу. Треба тільки дезавуювати або переосмислити арґументи на користь пізнього датування передмови. Що й було зроблено.

Чи не найперший текст О.О.Шахматова про передмову – заготовка 4-ї глави праці «Розшуки про найдавніші руські літописні зводи» – «Початковий Київський звід і його джерела», що зберігається в архіві вченого[57]. За описом справу датовано 1903–1904 рр., але є підстави вважати, що заготовки глав написано не раніше 1905 р. О.О.Шахматов детально розібрав питання про походження передмови й дійшов висновку, що цей текст має ознаки, котрі одночасно ведуть і до XIII ст. (згадка імператорів), і до Пзв кінця XI ст. (зміст, апеляція до історії перших князів, про яких оповідає Пзв, тобто НПЛмл). Отже передмова могла мати кілька шарів: її основа становила початок Пзв, а у XIII ст. вона зазнала новгородської редакції. При цьому замість імен імператорів початку XIII ст. в ориґіналі передмови, на думку О.О.Шахматова, могла стояти якась інша хронологічна вказівка[58]. Важливо, що у своєму роздумі дослідник майже не виходив за рамки арґументів О.І.Соболевського та сюжетів, на які той звернув увагу у статті 1905 р., хоч і дійшов інших висновків. Крім того, сама ідея зв'язку передмови з подальшим текстом НПЛмл з'явилася у О.О.Шахматова тільки з того часу. У своїй праці 1904 р.[59] дослід-

[54] *Соболевский А.И.* Древняя переделка Начальной летописи. – С.102. У примітці О.І.Соболевський зазначав, що саме на цьому відрізку літопису трапляються мовні архаїзми, які не збереглися в головних списках «ПВЛ». Наводить приклад зі статті 922 р.: «имемся своихъ толстинах» замість «своимъ толстинамъ» у «Повісті». Це міркування використав і О.О.Шахматов.

[55] Він не згадав О.О.Шахматова у своїй статті, хоча про його ідею Початкового зводу безсумнівно знав.

[56] *Соболевский А.И.* Древняя переделка Начальной летописи. – С.102–105. Крім того, за допомогою гіпотетичного «Літопису» дослідник знаходив пояснення багатьом унікальним повідомленням та різночитанням (порівняно з «ПВЛ»), що містилися в пізніших новгородських і Никонівському літописах. Вони всі начебто могли читатися в «Літопису», а не потрапили до НПЛмл, адже новгородський книжник суттєво його скорочував.

[57] ПФА РАН. – Ф.134. – Оп.1. – Д.148. – Л.26–37 об.

[58] Там же. – Л.27–28.

[59] *Шахматов А.А.* Сказание о призвании варягов. – С.304–305.

ник ще однозначно визнавав передмову текстом XIII ст. Усе це дає підстави припускати, що заготовка 4-ї глави «Розшуків…» писалася вже під впливом статті О.І.Соболевського.

Слід додати, що сумнів у традиційному датуванні передмови та ідея багатошаровості її тексту приблизно в той самий час (точніше, ще в 1890-х рр..) виникли у О.Є.Преснякова. Він, по-перше, не «впізнавав» Александра й Ісакія як імператорів, симпатизуючи здогадові П.М.Строєва, що вони могли бути новгородськими посадниками (нині цю ідею розвинув О.О.Ґіппіус[60]). Крім того, на думку О.Є.Преснякова, первісне закінчення временника загубилося в переробках – тобто йшлося про кілька шарів роботи над передмовою[61]. Своєю чергою, попередником ученого був С.М.Соловйов, якого, щоправда, не згадували у цьому контексті ані сам О.Є.Пресняков, ані О.І.Соболевський, ані О.О.Шахматов. С.М.Соловйов уважав, що передмова складається з двох частин із двома заголовками. Перша належала пізньому новгородському «укладачеві», що назвав свій твір «временником»; друга – відображена з середини передмови й озаглавлена «о началѣ Русьския земля и о князѣхъ, како откуду быша». Цей другий заголовок, за С.М.Соловйовим, узято «з найдавнішого літописця – якого: новгородського чи київського – вирішити складно»[62]. Утім, доказів безпосереднього впливу С.М.Соловйова чи О.Є.Преснякова на О.О.Шахматова не маємо, зате стаття О.І.Соболевського явно надихнула вченого.

Паралельно з усталенням «прописки» та визначенням формату, нова пам'ятка отримала й точніший «час народження». Близько десяти років Пзв проіснував, не маючи точного датування. У своїх статтях 1897–1907 рр. О.О.Шахматов датував пам'ятку розпливчато: після 1074 р., або кінець XI – початок XII ст. Точне датування Пзв вперше з'являється у згаданій заготовці 4-ї глави «Розшуків…» близько 1905 р. Імовірно, поштовхом для пошуку дати послужило бажання знайти «хронологічну вказівку», що стояла в передмові замість «до Александра и Исакья». У статтях «ПВЛ» кінця XI ст. найочевидніша (для О.О.Шахматова) вказівка була під 1093 р.:

> «Чи не доходив Поч. звід до першого року князювання Святополка-Михайла, тобто до 1093 р.? Що древній звід закінчувався на 1093 р. давно вже запропоновано було Татищевим, котрий знайшов у своїх джерелах більш повне завершення благочестивих роздумів літописця […] Словом амінь дійсно нерідко визначали кінець літописного зводу»[63].

Як «Повість» доводила розрахунок літ під 852 р. до смерті Святополка, так Пзв міг довести оповідь до початку його княжіння (від Михаїла-цесаря до Святополка-Михайла!).

---

[60] *Гиппиус А.А.* «До Александра и Исакия»: к вопросу о происхождении младшего извода Новгородской первой летописи // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – Вып.1 (43). – Москва, 2011. – С.18–30.

[61] АСПИИ РАН. – Ф.193. – Оп.1. – Д.59. – Л.4 об. – 5.

[62] *Соловьёв С.М.* Сочинения в восемнадцати книгах. – Кн.2: История России с древнейших времён. – Т.3. – С.131.

[63] ПФА РАН. – Ф.134. – Оп.1. – Д.148. – Л.28.

Дату 1093-й рік О.О.Шахматов міг напряму позичити з праці В.М.Татищева. Але вона вже встигла зробити собі «історіографічну кар'єру» після автора. Зокрема О.Разсудов (чия стаття точно була в бібліотеці О.О.Шахматова в 1889 р.[64]) у 1868 р. писав, що оповідь 1093 р. видається записаною того ж року. При цьому він визнавав, по-перше, що цей літописець працював не пізніше 1101 р. (адже не міг під 1044 р. писати про Всеслава як живого), і, по-друге, що текст «ПВЛ» формувався принаймні у два прийоми. Причому на перший «шар» тексту (леґендарні перекази за найдавніший період, до хрещення), за О.Разсудовим, порічну сітку наклав Сильвестр, який теж розставив у літописі індиктні дати[65].

У 1908 р. у своїй статті про передмову О.О.Шахматов уже без особливих пояснень відхилив традиційне датування тексту[66]. Натомість він знаходить перегуки між цим текстом із «роздумами» літописця у статті 1093 р. (де в різних фраґментах містяться «ламенти» з приводу половецьких набігів і критика свавілля князівських урядників)[67]. Примітно, що не ці перегуки самі по собі визначили датування передмови, а вже встановлена дата Початкового зводу. Близько 1905 р. О.О.Шахматов нічого не писав про них, цей арґумент уведено пізніше.

Характерно, що прямі текстуальні паралелі між передмовою і «ПВЛ», що містяться також під 1097 р., О.О.Шахматов уважав запозиченнями з першої до другої[68]. Датування Пзв (на зовсім не текстологічних підставах) визначало межі текстологічних спостережень[69]. Крім того, дослідник тепер відкидав «компромісну» ідею багатошаровості передмови: головне хронологічне свідчення XIII ст., обіцянку розказати до «Александра и Исакья» (як уважалося, імператорів з династії Ангелів), учений допасовував до власного датування Пзв (перетворюючи їх на Комнінів кінця XI – початку XII ст.)[70].

Як О.І.Соболевському, так і О.О.Шахматову було зрозуміло, що передмова залежна від літопису. Але якщо перший доводив залежність від «ПВЛ», то другий (приписавши передмову до Пзв) знаходив у ній свідчення існування ще давнішого зводу[71]. Не виключено, саме ця впевненість у залежності передмови від попереднього літописного тексту вплинула на швидке оформлення шахматовських ідей про найраніші київські літописні зводи першої і другої половин XI ст.

Починаючи з «Розшуків…» дата Пзв ще більш уточнювалася – «близько 1095 р.» (замість 1093–1096 рр.). Передмова, а разом із нею і Пзв, отримали

---

[64] ПФА РАН. – Ф.134. – Оп.1. – Д.407/5. – Л.26 об.

[65] *Разсудов А.* Несколько слов по вопросу о первых русских летописях // Московские университетские известия. – №9. – Москва, 1868. – С.749–752, 765–772.

[66] Учений не вбачав у словах передмови свідчень «остаточного розорення» Києва, а таке розорення начебто настало після 1203 р. (див.: *Шахматов А.А.* Предисловие к Начальному Киевскому своду. – С.7–8).

[67] Там же. – С.8–14. О.О.Шахматов навіть спеціально обумовив неможливість віднесення передмови до 1097 (і пізнішого) року, не виходячи за межі 1093–1096 рр.

[68] Там же. – С.15.

[69] Інакше виходило б, що або передмову написав автор «ПВЛ» (це неможливо), або початкова частина НПЛмл похідна від «ПВЛ».

[70] *Шахматов А.А.* Предисловие к Начальному Киевскому своду. – С.15–26.

[71] Там же. – С.56–58.

ідеологічне тло[72]. Нарешті, у статті 1913 р.[73] знаходимо пряму вказівку на автора Пзв – печерського ігумена Іоанна.

Проте з цього ж часу спостерігаємо іншу тенденцію – поступове вилучення ненадійних або застарілих елементів гіпотези Пзв, що вже не вписувалися у загальну схему історії раннього літописання. Так, уже в «Розшуках…» О.О.Шахматов визнавав, що назва «Початковий звід» «не вповні вдала»[74] (хоч він ніколи її й не переглядатиме). Пізніше, у праці 1916 р., О.О.Шахматов фактично підважив своє датування передмови. Він визнав, що закінчення тексту, де читаються імена імператорів, остаточно оформилося на початку XIII ст. під впливом оповіді про взяття Царгорода[75]. Початково начебто читалося тільки «до (сего) Олексия», а Ісакія додали пізніше. Між тим, і це дуже характерно для шахматовських прийомів, теза продовжувала успішно використовуватися, коли головний арґумент на її користь було знівельовано. Надалі можна було звертатися не до слабкого арґументу, а до самої ідеї, що була вже міцно вмонтована у схему.

Завершальним акордом в еволюції гіпотези Пзв стало «перерізання пуповини», що пов'язувала цю гіпотезу з контекстом її появи. У другій половині 1910-х рр. О.О.Шахматов зробив спробу змінити структуру свого арґументу. Висновок про існування Початкового зводу він тепер подавав передовсім не як наслідок порівняння «ПВЛ» та НПЛмл, а як результат розгляду внутрішніх суперечностей «Повісті»[76]. Показовий приклад: розбираючи повідомлення останньої за кінець IX – першу половину X ст., учений припускав, що в більш давньому літопису, на який спиралася «ПВЛ», Олег мав статус воєводи Ігоря. Він прагнув продемонструвати, що всі риси початкової частини Пзв можуть бути, і власне були ним виведені, з аналізу «Повісті». Маючи готову характеристику давнього зводу, залишалося нібито тільки підшукати під неї якийсь із відомих літописів – незалежних свідків пам'ятки[77]. О.О.Шахматов стверджував: «Літопис, що його ми визначаємо як схожий, але не тотожній із ПВЛ (ідеться про текст НПЛмл – *В.А.*), при найближчому розгляді виявляється тотожнім із тим первісним літописом, котрий, як ми бачили вище, уявляється текстом ПВЛ, що дійшов до нас»[78]. Насправді логіка була зворотною: до ви-

---

[72] Там же. – С.9–14.

[73] *Шахматов А.А.* Нестор летописец // *Его же*. История русского летописания. – С.413–427.

[74] *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.IV.

[75] *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1916. – С.XXII–XXIII.

[76]

> «Початковий звід відновлюється, по-перше, шляхом аналізу ПВЛ, а саме виявлення тієї первісної літописної основи по видаленню з ПВЛ різноманітних вставок та виправлень, по-друге, шляхом аналізу Новгородського 1-го молодшого ізводу […], а саме видалення з нього у частині до 1074 р. включно ряду статей та відомостей, що зводяться до новгородських його джерел»

(див.: *Шахматов А.А.* Киевский Начальный свод 1095 г. // *Его же*. История русского летописания. – С.461–462).

[77] *Шахматов А.А.* Несторова летопись // *Его же*. История русского летописания. – С.520–524; *Его же*. Киевский Начальный свод 1095 г. – С.431–432, 461–462.

[78] *Шахматов А.А.* Киевский Начальный свод 1095 г. – С.457.

сновку про Початковий звід і його характер О.О.Шахматов дійшов саме через порівняння «ПВЛ» із НПЛмл.

Проте не варто думати, що дослідник урешті засумнівався у самій ідеї Пзв (хоч і став, імовірно, обережнішим у побудові арґументації). У цьому переконують такі його слова з однієї з пізніших праць: «Я твердо переконаний, що значення його (НПЛмл – *В.А.*) для нас надзвичайне, як такого, що містить текст, основний для ПВЛ»[79]. За весь період із 1896 до 1920 рр. основа ідеї Пзв не змінилася: «У найдревнішій частині (до 1074 р.) Новгородського 1-го літопису другої редакції (всі списки цього літопису, крім Синодального) зберігся той первісний літописний звід, на якому основана Повість временних літ»[80]. Не менш стійкою виявилася й назва зводу – «Початковий». Не зважаючи на сумніви в її адекватності, традиція, створена самим О.О.Шахматовим і представлена на той час уже не тільки його власними студіями, почала впливати на вченого: «Згідно з минулими своїми працями я називаю цей літопис "Початковим зводом"»[81].

[79] *Шахматов А.А.* Киевский Начальный свод 1095 г. – С.461.
[80] *Шахматов А.А.* Древнейшие редакции Повести временных лет. – С.209.
[81] Там же. – С.461.

The article is dedicated to the history of A.A.Shakhmatov's idea of so-called Initial Kyivan Chronicle Compilation – a text that the Primary Chronicle was allegedly based on. The author analyses the intellectual context and the very process of how this hypothesis established and developed in A.A.Shakhmatov's works.

Keywords: *Initial Chronicle Compilation, chronicling, "Primary Chronicle", Novgorodian First Chronicle, historiography.*

УДК 930.22:82.091:94 (44) (045)

О.М.Захарчук *

НАПОЛЕОН БОНАПАРТ ТА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРИЧНІ ДОКУМЕНТИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ДОСЛІДНИКІВ

Показується роль історичного документа в реконструюванні подій доби наполеонівських війн на південно-західному пограниччі Російської імперії. Аналізуються праці вітчизняних дослідників, присвячені даній проблемі. Зазначено, що тенденційний підбір та неналежне вивчення документів призводять до спотвореного висвітлення історичних фактів.

Ключові слова: *документ, Україна, Російська імперія, Наполеон Бонапарт, південно-західні окраїни, Габсбурзька імперія, малоросійське дворянство.*

Перш ніж розглядати дану проблему, потрібно показати ставлення Наполеона щодо південно-західних окраїн Російської імперії. Радянські дослідники стверджували, що в «агресивних намірах» імператора французів стосовно Росії чільне місце займала Україна як майбутня колонія Франції або нове територіальне утворення[1]. Такої ж думки дотримуються й деякі

* *Захарчук Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та документознавства гуманітарного інституту Національного авіаційного університету (Київ)*
E-mail: korsika1769@gmail.com

[1] *Пичета В.И.* Великий полководец // Знамя. – Москва, 1942. – №1/2. – С.355–356; *Тифлисова А.* Политические планы Наполеона относительно России: краткое изложение доклада В.И. Пичеты // Исторический журнал. – 1942. – №10. – С.139; *Гербильський Г.Ю.* Українські козачі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. – Москва, 1943. – С.2; *Котов В.Н.* Украина в завоевательных планах Наполеона I: Дисс. … канд. ист. наук. – К., 1945. – С.76–87; *Сміян П.М.* Україна у Вітчизняній війні 1812 р.: Дис. … канд. іст. наук. – К., 1945. – С.79–91; *Гербильський Г.Ю.* Створення козачих полків і ополчення на Україні у 1812 р. // Наукові записки Львівського державного університету імені І. Франка. – Т.XVII: Серія історична. – Вип.4. – Л., 1949. – С.41; *Ястребов Ф.А.* Отечественная война 1812 г.: Борьба украинского народа против французских захватчиков // История Украины: Краткий курс. – К., 1948. – С.224; *Его же.* Отечественная война 1812 г. Борьба украинского народа против французских захватчиков // История Украины. – Ч.1. – К., 1949. – С.261; *Стрельский В.И.* Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 года // Історичний збірник Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка. – К., 1952. – №3. – С.128–129; *Ястребов Ф.А.* Вітчизняна війна 1812 р. проти французьких загарбників // Історія Української РСР. – Т.1. – К., 1953. – С.401; *Стрельський В.І.* Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року. – К., 1953. – С.4; *Ивашин А.В.* Боевое содружество русского и украинского народов в Отечественной войне 1812 года // Вопросы истории. – 1954. – №4. – С.104; *Ястребов Ф.О.* Вітчизняна війна 1812 р. проти французьких загарбників // Історія Української РСР. – Т.1. – К., 1955. – С.436; *Некрасов П.А.* Участь українського народу проти наполеонівської навали в 1812 році // Праці Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – Т.146. – Вип.5. – 1956. – С.122; *Ястребов Ф.А.* Отечественная война 1812 года против французских захватчиков // История Украинской ССР. – Т.1. – К., 1956.– С.446; *Буцик А.К.* Вітчизняна війна 1812 р. // Українська радянська енциклопедія. – Т.2. – К., 1960. – С.505; *Кудрицький А.В.* Наполеон I // Українська радянська енциклопедія. – Т.9. – К., 1961. – С.501; *Михайлов О.О.* Безсмертна епопея героїчної боротьби (До 150-річчя Бородинської битви) // Комуніст України. – К., 1962. – №8. – С.42; *Гербильський Г.Ю.* Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // Український історичний журнал. – 1962. – №5. – С.24–25; *Бескровный Л.Г.* Отечественная война 1812 года. – Т.72. – Москва, 1962. – С.122, 159; *Касименко О.К.* Вітчизняна війна 1812 року – яскравий вияв народного патріотизму. – К., 1962. – С.4–5; *Абаліхін Б.С.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1962. – С.7–10; *Его же.* Украинское ополчение // Исторические записки. – Москва, 1962. – С.90; *Его же.* Боевое

зарубіжні[2], еміграційні[3] та сучасні російські[4] і вітчизняні історики[5]. Що було першоджерелом? Ґрунтовне дослідження витоків цих узагальнень стало б неможливим без детального аналізу.

содружество украинского и русского народов в Отечественной войне 1812 г.: Дисс. … канд. ист. наук. – К., 1964. – С.58–68; *Котов В.Н.* Завойовницькі плани Наполеона І щодо України та їх крах // Вісник Київського університету. Серія «Історія і право». – К., 1965. – №7. – С.76–77; *Ястребов Ф.О.* Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // Історія Української РСР. – Т.1. – К., 1967. – С.368; *Гуржій І.О.* Вітчизняна війна 1812 року // Історія Української РСР (Науково-популярний нарис). – К., 1967. – С.110; Історія міст і сіл Української РСР: Київ. – К., 1968. – С.104; *Джеджула К.О.* Наполеон // Радянська енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 1971. – С.197; *Буцик А.К.* Вітчизняна війна 1812 // Українська радянська енциклопедія. – Вид. 2-ге. – Т.2. – К., 1978.– С.329; *Рибалка І.К.* Історія Української РСР: дорадянський період. – К., 1978. – С.255; *Абаліхін Б.С.* Участь українського народу у розгромі наполеонівських військ // Історія Української РСР. – Т.3. – К., 1978. – С.38; *Рибалка І.К.* Історія Української РСР: дореволюційний період. – К., 1978. – С.255; *Абалихин Б.С.* Борьба с наполеоновской армией на юго-западе России в период Отечественной войны 1812 г. – Волгоград, 2012. – С.76–79 (в основі монографії – докторська дисертація, захищена автором ще 1979 р.; див.: *Абалихин Б.С.* Борьба с наполеоновской армией на юго-западе России в период Отечественной войны 1812 г.: Автореф. дисс. … д-ра ист. наук. – Саратов, 1979); *Кудрицький А.В.* Наполеон І // Українська радянська енциклопедія. – Вид. 2-ге. – Т.2. – К., 1982. – С.146.; *Абалихин Б.С.* Участие украинского народа в борьбе с наполеоновским нашествием // История Украинской ССР. – Т.4. – К., 1983. – С.46.

[2] Див.: *Ададуров В.В.* Документ і його прочитання дослідником: історія «Наполеоніди» // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.39–40. – Л., 2005.– С.592; *Його ж.* Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 2008. – С.7.

[3] Див.: *Верига В.В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст). – К., 1996. – С.60–61; *Жуковський А.* Україна і Франція. Історичний нарис: нариси багатовікової історії відносин / А.Жуковський, А.Зленко, В.Манжола та ін. – Л., 2001. – С.20; *Косик В.* Франція та Україна: Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Л., 2004. – С.12.

[4] Див.: *Абалихин Б.С.* Отечественная война 1812 г. и украинское казачество // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип.2. – К., 1993.– С.53–54; *Близняков Р.А.* Южноукраинские земли и элита Новороссии в войне 1812 года // Французский ежегодник 2013: «Русская кампания Наполеона: события, образы, память» / Под ред. А.В.Чудинова. – Москва, 2013. – С.94.

[5] Див.: *Рибалка І.К.* Історія України. Дорадянський період. – К., 1991. – С.265; *Його ж.* Історія України. – Ч. 2. Від початку XIX ст. до лютого 1917 р. – Х., 1997. – С.9; *Борисенко В.Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст. – К., 1998. – С.387; *Турченко Ф., Мороко В.* Історія України: кінець XVIII – початок XX. – К., 2000. – С.20; *Семененко В.І., Радченко Л.О.* Історія України з прадавніх часів до сьогодення. – Х., 2000. – С.235; *Гордієнко В.* Наполеон І Бонапарт // Довідник з історії України. – Л., 2001. – С.495; *Мицик Ю.А.* Історія України: Посіб. для вступників для вищих навчальних закладів. – К., 2001. – С.16; *Реєнт О.П.* Дипломатичні аспекти «східного питання» // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.279–280, 283–284; *Його ж.* Україна в імперську добу. – К., 2003. – С.62–64, 67–68; *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.* Історія України. – К., 2002. – С.298–300, 76–77, 82; *Іваненко О.А.* Українське козацтво у працях французьких авторів на межі XVIII – XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – Вип.11. – К., 2002.– С.254–262; *Її ж.* Політичні та економічні передумови співробітництва Франції та України в культурній сфері // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Вип.4. – К., 2003. – С.88; *Філінюк А.Г.* Зовнішня політика Росії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.13. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.68–69; *Шах Т.* Україна в планах Наполеона // Мандрівець (Тернопіль). – 2006. – №5. – С.71–72; *Черкашина Н.К.* Історія України: від давніх часів до сьогодення. – К., 2005. – С.103; *Філінюк А.Г., Ігнатьєва Т.В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті рр. XIX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2006. – С.92–93; *Каденюк О.С.* Історія України. – К., 2007. – С.114–115; *Бажан О.Г., Білоуська О.А., Власов В.С., Мицик Ю.А.* Історія України: Навчальний посібник. – К., 2006. – С.243–244; *Михальчук П.А., Куций І.П.* Нова історія України. – Ч.2. – Тернопіль, 2007. – С.240; *Горак В.С.* Наполеоніда: Плани наполеонівської Франції щодо України та їхній крах // День. – 2010. – №90/91. – С.8; *Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С.* Історія України: Навч. посіб. – К., 2010. – С.212; *Філінюк А.Г.* Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.334; *Петровський В.В., Радченко Л.О.,*

Слід зауважити, що значний вплив на дослідження даної проблеми мала стаття С.Подолянина «Наполеон і Україна» опублікована в 1912 р. у всеукраїнській газеті «Рада»[6]. До недавнього часу сучасні вітчизняні дослідники авторство цієї студії помилково приписували українському громадському діячеві, історикові-аматорові, поборникові державницької концепції І.Борщаку (справжнє прізвище та ім'я – Баршак Ілля Львович, 1892–1959 рр.)[7]. Авторові цієї статті вдалося встановити, що насправді ця праця належить відомому українському громадсько-політичному діячеві, публіцистові В.Степанківському. Це знаходить додаткове підтвердження і в деяких інших джерелах[8].

У 1904 р. член ЦК РУП, а після її реорганізації (1905 р.) УСДРП, В.Степанківський з 1907 р. перебував в еміграції у Швейцарії, Франції та Великобританії. З 1911 р. і особливо під час Першої світової війни він почав активно пропагувати ідеї незалежності України, орієнтуючись спочатку на Австро-Угорщину і Німеччину[9], а згодом на Великобританію[10]. У 1915–1920 рр. В.Степанківський заснував у Лозанні Українське прес-бюро та видавав щотижневу газету «Україна» («L'Ukraine»). У 1916–1917 рр. у Берні разом з Д.Донцовим – «Міжнародну кореспонденцію російських націй» («Korrespondenz der Nationalitäten Russlands»)[11].

Семененко І.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – Х., 2010. – С.236; *Кульчицький С.В.*, *Мицик Ю.А.*, *Власов В.С.* Історія України: Довідник для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навчальних закладів. – К., 2010. – С.211–212; *Варварцев М.М.* Наполеон І Бонапарт // Енциклопедія історії України. – Т.7. – К., 2010. – С.169. *Його ж.* «Наполеоніда» // Енциклопедія історії України . – Т.7. – К., 2010.– С.170; *Його ж.* «Наполеоніда» // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. – Вип.3. – К., 2012.– С.241; *Донік О.М.* Україна у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 2011. – С.110; *Його ж.* Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року // Україна: хронологія розвитку. – Т.5. – К., 2011.– С.52; *Мельников Є.О.* Ілько Борщак як земляк, подвижник долі, провісник української духовності. – Миколаїв, 2012. – С.8, 96–97; *Гуржій О.І.* Славетні битви на теренах України. – К., 2012. – С.153–154; *Бондаренко К.* История и профиль. – К., 2012. – С.246–247; *Кудряченко А.И.* Украина в планах Наполеона в войне 1812 года // Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – К., 2013. – С.13–21; *Лапатиёва Н.В.* Роль Украинского ополчения в Отечественной войне 1812 г // Там само. – С.102; *Чорногор Я.О.* Місце і роль українських козаків у війні 1812 р. // Там само. – С.197; *Латыш Ю.В.* Украинские земли в составе Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX вв. // История Украины: Учебник / Под ред. Г.Д.Казьмирчука. – К., 2013. – С.273–274.

[6] *Подолянин С.* Наполеон і Україна // Рада. – 1912. – Ч.141. – С.2–3.

[7] Див.: *Ададуров В.В.* Юго-западные окраины Российской империи в иерархии приоритетов восточноевропейской политики Наполеона (Историографический аспект) // Эпоха 1812 года. Исследования. Источники. Историография: Сб. материалов. – Вып.183. – Москва, 2010.– С.371; *Его же.* Борщак Илько // Заграничные походы русской армии 1813–1815 годы: Энциклопедия: В 2 т. / Отв. ред. В.М.Безотосный, А.А.Смирнов. – Т.1. – Москва, 2011. – С.226; *Захарчук О.М.* Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона І до південно-західних окраїн Російської імперії // Український історичний журнал. – 2014. – №1. – С.170; *Його ж.* Вплив аматорських досліджень Ілька Борщака на праці наполеонознавців // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.XVII/XVIII. – Дрогобич, 2014. – С.384.

[8] Див.: *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С.309. І.Борщак (псевдоніми: И.Б.; Богун; Борець; Борщ; Илько; Син; Фильма; Ілько; Bogoune; Bohoune; Bogoun V; D'Arneval; Helie; див.: Там само. – С.445).

[9] *Hoffman J. H. Stepankovsky V.* Ukrainian Nationalist and German Agent // The Slavonic and East European Review, 1972. – №121. – P.595–597.

[10] Ibid. – P.600–601.

[11] Див.: *Адамович С.* Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.). – Івано-Франківськ, 2003. – С.20–21, 26–27, 43–45, 50–53, 72–73, 90; *Гирич І.* Українські есдеки: між національним і класовим вибором //

Намагаючись актуалізувати роль України в міжнародній політиці великих держав, В.Степанківський у своїй роботі зробив сенсаційну нічим не підтверджену заяву про те, що під час перебування у Москві в 1812 р. Наполеон виявив інтерес до України і для цього імператор попросив Лезюра написати її історію. Наслідком цього і стала книга «Історія козаків»[12].

У 1913 р. В.Степанківський у австрійському часопису «Український огляд» з незначними змінами перевидав свою працю (маловідому сучасним дослідникам[13]). Утім, він уже стверджував, що імператор французів після походу на Росію (1812 р.) наказав Лезюру описати історію України[14].

У 1915 р. В.Степанківський у своїй щотижневій газеті «Україна» перевидав версію своєї роботи, що також залишилась маловідомою для дослідників. У новій праці він до попередньої суб'єктивної концепції додав деякі деталі. Так, В.Степанківський стверджував, що Наполеон чудово розумів важливу роль України у політичній історії Європи[15]. Утім, автор вважав, що однією з причин поразки французького полководця у 1812 р. було те, що йому спочатку необхідно було захопити Київ і при більш сприятливих кліматичних умовах організувати наступ на Москву[16]. Водночас В.Степанківський доводив, що, повернувшись до Парижа, імператор французів почав розробляти план нової кампанії проти Росії, чільне місце в якому відводилось Україні. Це підтверджує той факт, що він наказав Лезюру підготувати детальний звіт про Україну та її населення[17].

Утім, В.Степанківський зазначив, що через різні причини плани Наполеона не здійснилися. Водночас він стверджував, що оволодіння Україною завдасть смертельного удару по Росії. В бібліотеці імператора французів була навіть «Енеїда» відомого класика української літератури та громадського діяча І.Котляревського. Підсумовуючи, В.Степанківський запевняв, що Наполеон завжди цікавився Україною і бажав відділити її від Росії[18]. Жодних документальних підтверджень не знайдено. Утім, аргументи В.Степанківського мали певний вплив на погляди дослідників, котрі торкалися даної проблеми.

Значно розвинув ідеї В.Степанківського відносно планів Наполеона щодо південно-західних окраїн Росії І.Борщак. Важливе місце у колі його інтересів займала тема «Україна в політиці великих держав», зокрема Франції. Так, перебуваючи з 1919 р. в еміграції у Франції та працюючи в місцевому архіві міністерства закордонних справ, І.Борщак знайшов документальне підтвердження зацікавленості дипломатів та військової еліти Наполеона І південно-західними окраїнами Російської імперії (територією сучасної України).

Український археографічний щорічник. – Т.15. – К., 2011. – С.548–549; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т.8. – Л., 2000.– С.3047; *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – К., 2007. – С.226; *Чикаленко Є., Винниченко В.* Листування. 1902–1929. – К., 2010. – С.427; *Чикаленко Є.* Щоденник (1919–1920). – К., 2011. – С.668; *Чикаленко Є., Нікольський А.* Листування. – К., 2011. – С.392; *Єфремов С.* Щоденник. Про минулі (спогади). – К., 2011. – С.582.

[12] *Подолянин* С. Наполеон і Україна. – С.2–3.

[13] *Podoljanyn S.* Napoléon und die Ukraine // Ukrainische Rundschau. – 1912. – №6/7. – S.114–118.

[14] Ibid. – S.116.

[15] *Padoljoyn S.* Napoléon et L'Ukraine // L'Ukraine. – 1915. – №5. – P.2.

[16] Ibid.

[17] Ibid.

[18] Ibid.

Зокрема, своїми архівними відкриттями він зумів зацікавити одного з корифеїв світового наполеонознавства, спеціаліста у зовнішній політиці імператора французів професора Е.Дріо. Останній не тільки допоміг опублікувати І.Борщаку першу його працю із зазначеної проблематики під назвою «Наполеон і Україна» в редагованому ним «Часопису наполеонівських досліджень», але й написав коротку передмову до неї[19].

В умовах становлення Версальсько-Вашинґтонської системи праця І.Борщака нагадувала державам Антанти, в першу чергу Франції, про прагнення українців до незалежності. Зокрема, автор наголошував, що Людовик XIV, Людовик XV та Наполеон намагалися використати державницькі стремління українців. Доводячи це, І.Борщак повторив твердження В.Степанківського про зацікавленість імператора французів південно-західним пограниччям Росії і, фальсифікуючи джерела, створив нові міфи.

Так, посилаючись на спогади охоронця Наполеона – мамелюка Алі-Сен Дені, І.Борщак писав, що в бібліотеці у Москві (1812 р.) французький володар мав твір Вольтера «Історія Карла XII». Зокрема, він стверджував, що Наполеон саме тоді прочитав ті частини книги, де йшлося, що Україна завжди прагнула до свободи. На основі чого автор зробив висновок про те, що саме тоді французький полководець прийняв рішення відступати на захід через Україну, де його чекав дружній народ. Це рішення, як відомо, почало здійснюватися, але не було виконано у результаті поразки під Малоярославцем[20]. Сучасний український дослідник В.Ададуров, зіставивши текст спогадів Алі-Сен Дені з переказами І.Борщака, розвінчав цей міф. Так, в оригіналі спогадів мамелюка йдеться про те, що рука імператора взагалі твору Вольтера не торкалася[21].

Водночас І.Борщак на підтвердження того, що імператор французів під час перебування у Москві дійсно виявив інтерес до України, слідом за В.Степанківським, наводить документально не підтверджений факт зацікавленості Наполеона «Енеїдою» Котляревського, що була вивезена французьким володарем, коли він покидав російську столицю[22].

Ці ж позиції обстоювали відомий радянський історик права та економіки України, поборник державницької концепції академік М.Слабченко та лідер українських істориків-марксистів академік М.Яворський[23]. Подібні інсинуації «перекочували» і в сучасну вітчизняну історіографію. Так, В.Богацький та Л.Кормич, не перевіривши ці факти, також продовжують доводити, що в «похідній бібліотеці Наполеона до Росії було знайдено "Енеїду" І.Котляревського»[24].

---

[19] *Bortchak E.* Napoléon et L'Ukraine // Revue des Etudes Napoléoniennes. – T.2. – Paris, 1922. – P.24–25.

[20] Ibid. – P.39.

[21] *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії. – Л., 2007. – С.340.

[22] *Bortchak E.* Napoléon et L'Ukraine. – T.2. – P.40.

[23] *Слабченко М.Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.1. – Одеса, 1925. – С.78; *Яворський М.І.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Т.1. – Х., 1927.– С.85; *Його ж.* Історія України в стислому нарисі. – Х., 1929. – С.114.

[24] *Багатський В.В., Кормич Л.І.* Історія України: Підручник. – Вид. 3-тє., перероб. і доп. – К., 2010. – С.220–221.

На якій підставі були зроблені подібні твердження? Дана інформація ніде документально не підтверджена. Слід відзначити, що видатний український поет, письменник, філософ, історик І.Франко даючи високу оцінку «Енеїді» І.Котляревського, висловився, що цей твір «був гідним знаходитися у похідному куфрі Наполеона»[25]. Можливо, щоб підняти національну самосвідомість серед українського населення Російської імперії, відомий український політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик української літератури, дійсний член НТШ і ВУАН С.Єфремов подав це як доконаний факт[26]. З іншого боку, бібліограф І.Котляревського С.Стеблін-Камінський уважав, що лише наявність екземпляра «Енеїди» у бібліотеці імператора французів не доводить зацікавленості Наполеона Україною[27].

У 1937 р. у Львові було опубліковано монографічне дослідження І.Борщака «Наполеон і Україна»[28], що стало підсумком його наукових пошуків. Автор використав значну кількість архівних та опублікованих джерел. Утім, традиційно вдався до різного роду фальсифікацій архівних матеріалів.

Зокрема, працюючи в Архіві міністерства закордонних справ Франції, І.Борщак виявив меморандум, в якому імператору французів пропонувалося утворити «незалежну державу», що мала складатися з Полтавського та Чернігівського князівств по течії Дніпра. Козаки разом з кримськими татарами увійшли б до нової держави – «Наполеоніди». Вона складалася б з Дніпровської частини Катеринославщини, Таврії, всієї долини Донця аж до Дону, який разом з Азовським та Чорним морями буде кордоном цієї держави на півдні. Ця нова держава, «маючи на чолі єдиного вождя й конституцію, яка відповідає звичаям народів, що тут проживають, з можливою перспективою політичної незалежності буде міцним бар'єром проти амбітних планів Росії та її претензій на Чорне море»[29].

Попри вищезгаданий документ, хоч він і не був підписаний, а прізвище автора було невідоме, І.Борщак зауважив, що його укладено графом О.-М. д'Отрівом[30]. Для солідності автор приписав йому посаду «політичного директора» Міністерства закордонних справ наполеонівської Франції[31].

Проте завдяки розвідкам керівника приватного Центру наполеонівських досліджень Ф.Бокура, а також В.Ададурова, зрештою вдалося встановити й справжнього автора цього меморандуму[32]. Обидва науковці в різний час

[25] *Франко І.Я.* Нарис українсько-російської літератури до 1890 р. // *Його ж.* Літературно-критичні праці (1890–1910). – Т.41. – К., 1984. – С.259.

[26] *Єфремов С.* 1812-й на Україні // *Його ж.* За рік 1912-й. – К., 1913. – С.261.

[27] *Стеблин-Каминский С.* Воспоминания о И.П.Котляревском (Из записок старожила). – Полтава, 1883. – С.23.

[28] *Борщак І.* Наполеон і Україна: З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями. – Л., 1937.

[29] Там само. – С.71–72.

[30] *Bortchak E.* Napoléon et L'Ukraine. – T.2. – P.32. У книзі «Наполеон і Україна» автор висунув іншу версію. Так, він стверджував про належність авторства меморандуму д'Отріву, який тоді відповідав за розшук для Наполеона архівних матеріалів про Росію (див.: *Ададуров В.В.* Юго-западные окраины Российской империи… – С.376; *Борщак І.* Наполеон і Україна… – С.70–71).

[31] *Борщак І.* Наполеон і Україна… – С.70.

[32] Див.: *Бокур Ф., Яновский О.А.* Российская империя в оценках польского генерала армии Наполеона // Французская революция и судьбы мира: Мат. междунар. науч.-практ. конф., посвященной годовщине Французской революции (1789–1799 гг.), 21–22 апреля 1999 г. – Минск,

працювали в Архіві історичної служби сухопутних військ Франції (Париж), де і знайшли оригінал цього документа, що стало, на наш погляд, значною подією в сучасному наполеонознавстві. Автором його був не д'Отрів, якому з політичних мотивів І.Борщак приписав це авторство[33], а один із відомих діячів польського патріотичного руху початку XIX ст., котрий устиг послужити як у польській, так і у французькій арміях – дивізійний генерал М.Сокольницький[34]. На думку В.Ададурова, для І.Борщака М.Сокольницький, котрий пропонував створити васальну щодо Польщі «Наполеоніду», був одним з ідейних попередників Ю.Пілсудського. Сам факт, що ця концепція української державності народилася у польських політичних колах, був неприйнятним для українського патріота, який уважав, що однією з причин поразки Української революції 1917–1920 рр. була імперська політика Польщі[35].

Серед одинадцяти відомих на сьогодні меморандумів М.Сокольницького, які він подав французькому урядові за період з 1811 – початку 1812 рр.[36], дев'ять увійшли як окремі частини в документ, котрий знайшов Ф.Бокур і передав його у 1998 р. для перекладу та публікації своєму білоруському колезі О.Яновському. Із-поміж них особливої уваги, на наш погляд, заслуговує меморандум «Огляд готових до активних дій сил, котрі здатна виставити Польща, як у цілісності територій, так і виключно від своїх кордонів, що розглядаються у суто військовому аспекті»[37].

Аналізуючи текст меморандуму М.Сокольницького, який був опублікований, і праці В.Ададурова, я також дійшов висновку, що І.Борщак прагнув

1999. – С.126–129; *Яноўскі А.* Цікавыя знаходкі французскага даследчыка Фернанда Бакура // Беларускі гістарычны часопыс. – 1999. – №2. – С.28; *Бокур Ф.* Михал Сокольницкий и его записки императору Франции // Французская революция и судьбы мира. – С.29–36; *Ададуров В.В.* Документ і його прочитання дослідником… – С.595–596; *Його ж.* Народження одного історичного міту: проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака // Україна модерна. – К.; Л., 2005. – С.224–226; *Його ж.* «Наполеоніда» на Сході Європи… – С.26–44, 281–288. Так, В.В.Ададуров уперше в історіографії проаналізував опубліковані І.Борщаком фрагменти меморандуму 1812 р., автором якого, за твердженням І.Борщака, був А.-М. д'Отрів, котрий пропонував Наполеону створити державу українських козаків – Наполеоніду, з архівною копією, дослідженою І.Борщаком і оригіналом (яку було розшукано автором даної розвідки) цього документа. Зокрема, В.В.Ададуров дійшов висновку, що під час порівняння було виявлено значні спотворення дискурсу історичного джерела І.Борщаком. Водночас порівняння дозволило також ідентифікувати справжнього автора ідеї про створення «Наполеоніди», котрим виявився польський генерал М.Сокольницький. Підсумовуючи, В.В.Ададуров зазначив, що І.Борщак знав про те, що автором ідеї створення «Наполеоніди» була особа, яка всіляко намагалася продемонструвати свої патріотичні почуття щодо Польщі і тому прагнула приховувати ім'я (див.: *Ададуров В.В.* Документ і його прочитання дослідником… – С.590, 599).

[33] У 1807 р. д'Отрів хоча і був призначений директором Архіву міністерства зовнішніх зносин, але не мав особистого впливу на ведення закордонної політики Франції, він був чиновником другого рангу (див.: *Kerautret M.* Le grands traités de l'empire (1799–1804). – T.1. – Paris, 2002. – P.316).

[34] Див.: *Sokolnicki M.* General Michał Sokolnicki: 1760–1815. – Kraków; Warszawa, 1912.

[35] *Ададуров В.В.* Документ і його прочитання дослідником… – С.597.

[36] Див.: *Ададуров В.В.* Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона про південно-західні окраїни Російської імперії // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С.156, 158, 161, 166.

[37] *Сокольницкий М.* «Исполнено по высочайшему повелению…»: Рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки, польским генералом Михалом Сокольницким, с рекомендациями «О способах избавления Европы от влияния России…» / Сост., предисл., примеч. О.А.Яновского, пер. с фр. В.А.Яновского. – Минск, 2003. – С.77–86.

видати бажане за дійсне. Фактично, цей документ свідчить, що Наполеонові пропонувалося створення маріонеткових держав під протекторатом відновленої Речі Посполитої, а не козацько-татарської конфедерації під патронатом Франції, як стверджував І.Борщак. Проект «Наполеоніди» – це повністю дітище М.Сокольницького. Документальні ж докази про існування планів Наполеона відносно української державності на сьогоднішній день відсутні[38].

Зазначимо, що В.Ададуров, працюючи у французьких архівах, вперше звернув увагу на невідповідність реальних подій міфам, створених І.Борщаком стосовно планів Наполеона щодо південно-західних окраїн Росії. Дослідник поділив фальсифікації архівних документів І.Борщака на три типи. До першого типу він відніс неточне відтворення (за браком філологічної чи історичної освіти) чи зумисне спотворення тексту документальних джерел під час перекладу. До другого – вставки в ті чи інші документи домислених І.Борщаком уривків. Третій тип (і найбільш вражаючий) – І.Борщак «вигадував» документи, яких ніколи не існувало[39].

В одному з своїх листів визначний український громадсько-політичний діяч В.Липинський відзначав: «Борщак ще молодий історик, більшовик тепер, дуже рухливий, але на жаль дуже поверховий і, що гірше, дуже довільно користуючий з джерел. Зловивши його на перекручуванню цитат, я свого часу (коли він ще не був комуністом) відмовив йому співробітництво в "Хліб. Україні"»[40].

Таким чином, вводилися в оману науковці, котрі не мали можливості працювати в західних архівах. Вони цитували працю І.Борщака, не маючи сумніву у достовірності використаного ним матеріалу. Утім, І.Борщаку вдалося створити собі авторитет серед наукового середовища і його твердження, не піддаючи їх будь-якому сумніву, часто цитували, як уже зазначалося, радянські, російські, зарубіжні[41], еміграційні і продовжують використовувати деякі сучасні українські дослідники.

Незважаючи на появу нових джерел, сучасний вітчизняний письменник, публіцист, краєзнавець О.Дробаха продовжує стверджувати, що наполеонівський уряд на українських теренах планував створити дві держави під французьким протекторатом. До першої нібито мала ввійти Чернігівщина, Стародубщина (нині в межах Брянщини) і частина Орловщини; друга – «Наполеоніда» на

---

[38] Див.: *Захарчук О.М.* Наполеонознавство у дослідженні українських учених // Матеріали ІІІ Міжнародного конгресу українських учених «Українська історична наука на шляху творчого поступу». – Т.3. – Луцьк, 2008. – С.486; *Його ж.* Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона І… – С.173–174; *Його ж.* Вплив аматорських досліджень Ілька Борщака… – С.396–397; *Захарчук О.Н.* Элементы мифологизации в современной постсоветской науке // Наполеоновские войны на ментальных картах Европы: историческое сознание и литературные мифы. – Москва, 2011. – С.75, 78–79.

[39] *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.33–34.

[40] В'ячеслав Липинський З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упоряд. Т. Осташко і Ю. Терещенко. – К., 1996. – С.40.

[41] Так, наприклад, сучасний канадсько-американський дослідник русинсько-угорського походження П.Р.Маґочій продовжує стверджувати, що під час вторгнення Наполеона в Росію (1812 р.), коли його союзники – австрійці зайняли на декілька місяців Західну Волинь, деякі французькі дипломати висунули розпливчасту ідею окремого українського державного утворення (див. *Маґочій П.-Р.* Україна: історія її земель. – Ужгород, 2012. – С.302).

півдні України (за умови, коли Крим, Північна Таврія тощо будуть повернуті Туреччині)[42].

Слід зауважити, що І.Борщак у своїх роботах навів лише фрагменти зі згаданого вище меморандуму М.Сокольницького[43]. Творам І.Борщака, крім відвертої фальсифікації документів, притаманний не зовсім точний переклад[44]. Так, як уже зазначалося, на думку І.Борщака, «Наполеоніда» повинна була складатися з Полтавського та Чернігівського князівств по течії Дніпра від Десни до Орла, включаючи територію аж до Азовського моря[45]. Проте дослідник при перекладі припустився грубої помилки. Зокрема, як свідчать архівні документи, автор меморандуму, визначаючи кордони Полтавського герцогства (у І.Борщака – князівства), мав на увазі річку Орель (ліва протока Дніпра), а не російське місто Орел[46]. Це, своєю чергою, спричинило появу в сучасній українській історіографії недостовірних тверджень стосовно території «Наполеоніди». Так, наприклад, М.Варварцев стверджує, що в планах наполеонівської Франції було створення під її протекторатом васальної держави на теренах України та Росії. Зокрема, він заявив, «що одне із залежних від Франції герцогств (князівств) планувалося створити у межах Полтавщини, Чернігівщини та частини російських земель з північним кордоном біля міста Орел[47].

Знаходячись під впливом містифікацій І.Борщака та керуючись концепцією радянської історіографії, В.Багатський і Л.Кормич створили нові міфи. Так, вони запевняють, що професор О.Трачевський у біографії Наполеона вказує, як на відомий факт, що «імператор під час свого походу на Росію мріяв про повстання в Україні»[48]. Слід зазначити, що у підготовленому вперше в Росії відомим російським істориком О.Трачевським ґрунтовному біографічному нарисі, присвяченому Наполеону І, немає жодних відомостей щодо мрій імператора французів відносно повстання під час воєнної кампанії 1812 р. у південно-західних окраїнах Російської імперії[49]. Як свідчать джерела, в контексті загального плану ведення війни проти Росії організувати повстання в цьому регіоні пропонували Наполеону польські військові та політичні діячі[50].

Незважаючи на появу нових джерел, В.Багатський і Л.Кормич продовжують також стверджувати, що «насправді ж французький імператор планував

---

[42] *Дробаха О.* Українські таємниці Франції. – К., 2012. – С.128.

[43] Див.: *Bortchak E.* Napoléon et L'Ukraine. – T.2. – P.32; *Борщак І.* Наполеон і Україна… – С.71–72.

[44] *Захарчук О.М.* Вплив аматорських досліджень Ілька Борщака на праці наполеонознавців. – С.398.

[45] *Борщак І.* Наполеон і Україна… – С.71.

[46] Див.: *Ададуров В.* Документ і його прочитання дослідниками… – С.600, 607.

[47] *Варварцев М.М.* «Наполеоніда» // Енциклопедія історії України. – Т.7. – К., 2010. – С.170; *Його ж.* «Наполеоніда» // Україна в міжнародних відносинах: Енцеклопедичний словник-довідник. – Вип.3. – К., 2012. – С.241.

[48] *Багатський В.В.*, *Кормич Л.І.* Історія України. – С.221.

[49] Див.: *Трачевский А.* Наполеон I. – Санкт-Петербург, 1900.

[50] Див.: *Сокольницкий М.* «Исполнено по высочайшему повелению»… – С.62, 70, 130; *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи… – С.254–259, 269, 282–286, 291–303; *Захарчук О.Н.* Российская империи в дипломатии Наполеона Бонапарта (1805–1807) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип.87: Серія: Історичні науки. – №8. – Чернігів, 2011. – С.33.

створити з української території і народу нову державу «Наполеоніду», а на її чолі поставити когось зі своїх чисельних родичів або маршалів»[51].

У другій половині 1930-х рр. у радянській історіографії під впливом сталінської концепції на історію боротьби з наполеонівською навалою почала формуватися нова концепція війни 1812 р. Згідно з нею, Наполеон, як і в офіційній російській історіографії XIX ст., був визнаний «агресором і тільки на нього покладалась уся відповідальність за розв'язання війни»[52]. Так, стосовно планів імператора французів щодо Росії напередодні війни 1812 р. радянські дослідники почали стверджувати, що Наполеон нібито намагався завоювати і розчленувати Росію. Певний час це твердження домінувало серед радянських дослідників[53]. Тому не випадково, що учень М.Покровського К.Селезньов одним із перших у радянській історіографії висловився слідом за французьким істориком А.-Н.Рамбо[54], що Наполеон передбачав із козацьких областей та України створити окреме королівство, або подібний до Рейнського Привісленський союз[55]. З тим погоджуються радянський історик І.Барер[56] та відомий наполеонознавець академік Є.Тарле й автори тез ЦК КП(б)У, присвячених 130-річчю Вітчизняної війни 1812 р.[57]

Зауважимо, ця інформація документально не підтверджена і видається досить сумнівною. Що стосується планів Наполеона відносно територій українського козацтва, то, як уже зазначалося, можна говорити лише про певний інтерес імператора французів до південно-західних губерній Росії, викликаний в основному представленими йому планами польських та французьких політичних і військових діячів.

Як свідчать джерела, Наполеон на теренах українських земель після перемоги над Росією планував створити лише на Волині окреме польське королівство. Наміри розчленування Російської імперії Наполеоном не знайшли фактологічного підтвердження. Так, у захоплених 16 листопада 1812 р. документах французького генерального штабу російський генерал від інфантерії О.Ланжерон, серед інших паперів, натрапив на карту, де власною рукою Наполеона вказувалися кордони майбутніх державних утворень, а також прізвища тих, хто ними буде правити: «Литовське герцогство – на чолі з маршалом Л.Н.Даву, Волинське герцогство – на чолі з Ю.Понятовським»[58].

---

[51] *Багатський В.В., Кормич Л.І.* Історія України. – С.221.

[52] *Шеин И.А.* Война 1812 года в отечественной историографии. – Москва, 2013. – С.199.

[53] Див.: Вітчизняна війна 1812 року. – К., 1941. – С.5; *Сміян П., Ястребов Ф.А.* Отечественная война 1812 против французских захватчиков. – Т.1. – К., 1956. – С.446; *Лывчак Б.Ф.* Народное ополчение в вооружённых силах России // Учёные труды Свердловского юридического института. – Т.IV. – Свердловск, 1961. – С.58; *Фадеев А.В.* Отечественная война 1812 года (К 150-летию). – Москва, 1962. – С.4; *Его же.* Война 1812 года // Отечественная история СССР с древнейших времён до наших дней. – Т.4. – Москва, 1967. – С.113; *Котов В.Н.* Завойовницькі плани Наполеона I щодо України… – С.75–76; *Бескровный Л.Г.* Отечественная война 1812 года. – Москва, 1962. – С.152, 593; *Корнейчик И.* Белорусский народ в Отечественной войне 1812 года. – Москва, 1962. – С.3; *Орлик О.В.* Великий подвиг народный (К 170-летию Отечественной войны 1812 года). – Москва, 1981. – С.7; *Её же.* Гроза двенадцатого года. – Москва, 1987. – С.3.

[54] История XIX века / Под ред. [Э.] Лависса и [А.] Рамбо. – Т.2. – Москва, 1907. – С.170.

[55] *Селезнёв К.* О войне 1812 года // Борьба классов. – 1936. – №6. – С.18.

[56] *Барер И.* Война 1812 года // Исторический журнал. – 1937. – №8. – С.45.

[57] *Тарле Е.В.* Отечественная война 1812 // Большая советская энциклопедия. – Т.43. – Москва, 1939.– С.556; Вітчизняна війна 1812 р. – К., 1941. – С.5.

[58] *Абалихин Б.С.* Борьба с наполеоновской армией на юго-западе России в период Отечественной войны 1812 г. – Волгоград, 2012. – С.80.

Існування такого плану підтверджує і меморандум французького аналітика Ролландра, що був направлений на початку 1812 р. на ім'я міністра закордонних справ Франції Ю.-Б.Маре. Зокрема, автор запропонував французькому уряду відновити Польщу як конфедерацію трьох королівств – Великопольського, Литовського та Волинського[59]. На думку В.Ададурова, який, працюючи у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника, уперше знайшов цей документ, саме ця мапа і стала трофеєм О.Ланжерона, котрий помилково назвав його автором самого Наполеона, який лише позначив на ній кому планував віддати згадані Ролландром королівства[60].

Крім намірів імператора французів відносно південно-західних губерній Російської імперії у вітчизняній історіографії існує твердження, що Наполеон за участь у війні з Росією в 1812 р. збирався винагороджувати своїх союзників українськими землями. Слід підкреслити, якщо Оттоманській Порті Наполеон у березні 1812 р. дійсно обіцяв повернути всі її володіння, завойовані Росією за останні 60 років, за умови, що вона укладе з Францією антиросійський союз[61], то обіцянки Австрії передачі російських територій офіційно не задокументовано. Це – вигадка радянської історіографії. Так, дослідник І.Звавич, аналізуючи таємні статті австро-французького союзного договору від 14 березня 1812 р., дійшов хибного висновку про те, що у разі щасливого закінчення війни, Франція обіцяла Австрії територіальні компенсації, які могли бути зроблені тільки за рахунок Росії. Зокрема, мова йшла про Волинь та Придніпров'я[62].

Це положення надовго укорінилося в радянській та вітчизняній історіографії[63]. Його продовжують використовувати і деякі сучасні російські історики[64]. Воно обросло і міфічними подробицями. Так, радянський історик А.Фадєєв доводив, що Наполеон за участь у війні проти Росії обіцяв австрійському імператору південно-західну Україну[65]. Водночас, В.Котов, не посилаючись ні на які джерела, стверджував, що влітку 1810 р. Наполеон у розмові з К.Меттерніхом запропонував Австрії Західну Україну[66] (в більшості якої вона вже володіла).

---

[59] *Ададуров В.В.* Наполеонові «українці»: шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 року // Краєзнавство. – 2012. – №4. – С.36.

[60] *Ададуров В.В.* Польское дворянство юго-запада России в планах Наполеона во время военной кампании 1812 года // История и историческая память: Межвуз. сб. науч. трудов. – Вып.6. – Саратов, 2012. – С.172.

[61] Архив внешней политики Российской империи. – Ф.133. – Оп.1. – Д.1982. – Л. 207–208 об.

[62] *Звавич И.С.* Меттерних и Отечественная война 1812 года // Исторические записки. – Т.16. – Москва, 1945. – С.111.

[63] Див.: *Кан С.Б.* Дипломатические отношения в годы консульства и империи – Т.1. – Москва, 1959. – С.483; *Залевский С.А.* Отечественная война 1812 года // Малая советская энциклопедия. – Т.6. – Москва, 1959. – С.1040–1043*; Буцик А.К.* Вітчизняна війна 1812 р. – С.505; *Абаліхін Б.С.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – С.10; *Бескровный Л.Г.* Отечественная война 1812 г. – С.141; *Котов В.Н.* Завойовницькі плани Наполеона І щодо України… – С.82; *Абалихин Б.С.* Отечественная война 1812 г.: Участие украинского народа в борьбе с наполеоновским нашествием. – С.46; *Его же.* Борьба с наполеоновской армией на юго-западе России… – С.84; *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1999. – С.64; *Донік О.М.* Україна у складі двох імперій… – С.110; *Дробаха О.І.* Українські таємниці Франції. – С.128.

[64] *Макарова Г.В.* Провозглашение Королевства Польского в 1812 году // Средняя Европа: Проблемы международных и межнациональных отношений: XII–XX вв. – Санкт-Петербург, 2009. – С.132.

[65] *Фадеев А.В.* Отечественная война… – С.4; *Его же.* Война 1812 года. – С.113.

[66] *Котов В.Н.* Завойовницькі плани Наполеона І щодо України… – С.81.

Лише віднедавна, завдяки дослідженню В.Ададурова вдалося розвіяти цей міф. Так, працюючи в Архіві міністерства закордонних справ Австрії, дослідник вперше віднайшов протоколи французько-австрійських переговорів про укладення двостороннього альянсу. У жодному з них не йшлося про попередній розподіл територій.

Зокрема, у таємних статтях схваленого 19 лютого 1812 р. проекту договору говорилося лише про те, що «в разі щасливого завершення війни його величність імператор французів зобов'язується забезпечити його величності імператорові Австрії відшкодування та компенсації за втрати і збитки, яких він може зазнати через співпрацю під час війни»[67]. Далі йшов перелік об'єктів, які могли зацікавити Габсбургів, затверджений Францем І. Проте Волинь там не фігурувала, оскільки офіційний Відень, щоб не посваритися з Петербурґом, на цю територію й не претендував. До сфер інтересів першими потрапили дунайські князівства, окуповані на цей час російськими військами[68]. Зазначимо, що під час війни 1812 р. Австрія не порушувала російського кордону, а Росія – австрійського, адже перша другій війни офіційно не оголошувала[69]. Зокрема, австрійський корпус генерала від кавалерії К.Ф.Шварценберґа, що входив до складу Великої армії, вступив на територію Росії з території Варшавського герцогства, а не з Галичини[70].

Плани Наполеона щодо створення (у разі перемоги над Росією) окремого польського королівства на Волині вказують на його небажання передавати Габсбурзькій імперії ці території. Підтвердженням цього може бути призначення 20 липня 1812 р. графа Т.Морського спеціальним «комісаром-організатором для провінцій Волинь, Поділля й Україна»[71], який 22 червня 1812 р. подав на ім'я імператора французів меморандум «Ідеї щодо організації законного повстання у Волині, Поділлі й Україні». Так, в отриманій ним інструкції йшлося про те, що в доручених йому провінціях потрібно встановити такий же адміністративний устрій як у Литві[72].

У вітчизняній історіографії, крім версії про наміри Наполеона передати Австрії Волинь, також зустрічається й інша позиція: стверджується, що імператор французів пропонував полякам українські землі. Так, українські радянські історики Г.Гербильський[73], В.Котов[74] та І.Рибалка[75] стверджували, без посилань на будь-які джерела, що Наполеон напередодні війни 1812 р. планував віддати Правобережну Україну польському генералу Ю.Понятовському. Водночас А.Буцик[76] і О.Касименко[77] запевняли, що у 1812 р. імператор фран-

[67] Цит. за: *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи… – С.331.
[68] Там само.
[69] *Богданович М.И.* История Отечественной войны 1812 года по достоверным источникам. – Т.1. – Москва, 1859. – С.77.
[70] *Захарчук О.М.* Вплив аматорських досліджень Ілька Борщака на праці наполеонознавців. – С.389.
[71] *Ададуров В.В.* Польское дворянство юго-запада России в планах Наполеона… – С.166, 168.
[72] *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи… – С.324.
[73] *Гербильський Г.Ю.* Українські козачі полки…– С.2.
[74] *Котов В.Н.* Украина в завоевательных планах Наполеона I… – С.150.
[75] *Рибалка І.К.* Історія Української РСР… – С.255; *Його ж.* Історія України: Дорадянський період. – С.265.
[76] *Буцик А.К.* Вітчизняна війна 1812 р. – С.505.
[77] *Касименко О.К.* Вітчизняна війна 1812 року… – С.4.

цузів обіцяв польській шляхті українські землі, які належали Речі Посполитій до поділу 1772 р. Слід підкреслити, що жодного документа, який би підтверджував цей факт, на сьогодні не існує.

Утім, через різні причини ці та подібні інсинуації перекочували і в сучасну українську історіографію й обросли міфічними подробицями. Так, В.Сарбей слідом за радянськими дослідниками знову стверджував, що Наполеон обіцяв повернути Правобережну Україну польському королю (якого насправді не було, як не існувало і Польщі)[78]. Водночас у статті М.Варварцева «Наполеон I Бонапарт» читаємо, що «в обмін за участь у спільному поході на Росію у 1812 р. Наполеон обіцяв польській шляхті повернути західноукраїнські та західнобілоруські землі (якими вони вже фактично володіли як поміщики)»[79]. О.Дробаха запевняє, що за одним з варіантів наполеонівської стратегії Правобережна Україна мала відійти до Польщі[80].

Деякі дослідники просунулися ще далі. Так, історик і політолог К.Бондаренко запевняє, що у 1812 р. Наполеон планував перекроїти карту сучасної України. Зокрема, Правобережжя відводилося Польщі[81]. Слід зазначити, що згадані дослідники, як і представники радянської історіографії, керувались занадто суб'єктивною концепцією про прагнення Наполеона завоювати та розчленувати Росію[82]. Але у жодному документальному джерелі не зустрічається обіцянка імператора французів повернути полякам Правобережжя. Утім, як уже зазначалося, в плани Наполеона лише після перемоги над Росією входило створення на Волині окремого польського королівства на чолі з князем Ю.Понятовським.

Що ж стосується польського питання взагалі, то, як уже зазначалося в попередніх розвідках – у жодному офіційному документі імператора французів не зафіксовано обіцянок стосовно відновлення польської держави в кордонах до 1772 р., адже Наполеон чудово розумів, що це спровокує довготривалий збройний конфлікт із могутніми державами Європи[83]. За свідченням секретаря-архівіста Наполеона барона А.Ж.Ф.Фена, французький володар у березні 1812 р. заявив своїм міністрам, що «відновити Польщу дуже корисно для Європи, оскільки це захистить її від Росії, але воювати заради цього не варто»[84]. Виходячи з цього, Наполеон не міг вдатися до радикального вирішення польського питання. Такий розвиток подій викликав би труднощі при укладення миру з Росією та ускладнив би відносини із союзною Австрією[85]. Тому дуже суперечливим є твердження сучасних українських істориків про

[78] *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – С.64.

[79] *Варварцев М.М.* Наполеон I Бонапарт // Енциклопедія історії України. – Т.7. – С.169.

[80] *Дробаха О.І.* Українські таємниці Франції. – С.128.

[81] *Бондаренко К.* История и профиль. – С.246.

[82] Цю думку поділяють й інші сучасні вітчизняні історики (див.: *Смирнов В.Н.* Русская армия в борьбе с иноземными захватчиками в XIX веке. – Х., 2009. – С.31).

[83] *Захарчук О.Н.* Российская империя в дипломатии Наполеона Бонапарта (1805–1807) // Вісник Чернігівського національного університету імені Тараса Шевченка. – Вип.87. – Чернігів, 2011. – №8. – С.32.

[84] *Fain A.* Manuscrit de l'an 1812. – T.2. – Paris, 1827. – P.50.

[85] *Захарчук О.М.* Польське питання в дипломатії Наполеона Бонапарта: нові підходи до висвітлення проблеми у сучасній російській історіографії // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.177.

те, що Наполеон пообіцяв полякам відновити Річ Посполиту в кордонах до її поділів[86].

Серед інших питань вітчизняної історіографії доби наполеонівських війн особливо виділяється проблема ставлення «української інтелігенції» до війни 1812 р. Щоб підвищити серед українців національну свідомість, вітчизняні дослідники часто «додатково» героїзували і продовжують героїзувати історію свого народу, таким чином, створюючи різні міфи[87]. Не уник цього і М.Слабченко, який одним із перших приділив увагу даній проблемі. Так, не посилаючись ні на які джерела і не будучи фахівцем з цього питання[88], він стверджував, що Франція через Чорне море вела торгівлю з Україною і тому «українське панство було навіть зацікавлене в перемозі Бонапарта, який у 1812 р. виявляв до України недвозначні симпатії і цікавився її минулим»[89].

Із тих самих причин майже теж саме доводив і М.Яворський. Зокрема, він запевняв, що на початку війни 1812 р. «симпатії автономістської, козакофільської опозиції на Україні відразу повернули у бік Наполеона і Франції, з якою вона була пов'язана не тільки торгівлею, але й надією на самостійність». Не випадково Наполеон спочатку склав план походу на Україну, вивчав історію козацтва[90].

Утім, найбільш детально розглянула дану проблему відома українська дослідниця Н.Полонська-Василенко. Так, вона стверджувала, що після вторгнення наполеонівської армії в Росію, вищі стани українського суспільства розділилися на дві групи: одні вважали, що введення Кодексу Наполеона допоможе домогтися певної автономії, інші мали проросійську орієнтацію. Останніх було більшість, оскільки в російському самодержці вони вбачали охоронця громадського ладу та спокою[91]. Ці погляди продовжують використовуватися у сучасній вітчизняній історіографії[92]. Відповідно до цього твердження, селянин Я.Мочуговський (а не поміщик та дрібний дідич, як стверджували Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, представники радянської історіографії, І.Борщак та деякі сучасні українські дослідники[93]) схвалював наступ Наполеона на Росію; магнат В.Лукашевич проголосив тост за здоров'я

---

[86] *Філінюк А.Г.* Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст. … – С.334.

[87] *Захарчук О.Н.* Планы французского правительства относительно юго-западных окраин России в канун войны 1812 года в освещении советской историографии // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы: Мат. XVIII Междунар. науч. конф. (Бородино, 2–4 сентября 2013 года). – Бородино, 2014. – С.409.

[88] Наполеонівській тематиці дослідник присвятив тільки одну працю (див.: *Слабченко М.Є.* Албанский полк на службе Наполеона I // Военно-исторический вестник. – Кн.9/10.– К., 1911. – С.211–215).

[89] *Слабченко М.Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії… – С.78.

[90] *Яворський М.І.* Нариси з історії революційної боротьби… – С.85; *Його ж.* Історія України в стислому нарисі. – С.114.

[91] *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т.2. – К., 1992. – С.280–281.

[92] Див.: *Мицик Ю.А.*, *Бажан О.Г.*, *Власов В.С.* Історія України: Навч. посіб. – С.213; *Чорногор Я.О.* Місце і роль українських козаків... – С.197.

[93] *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. – Л., 1991. – С.504; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т.2. – С.280; *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії. – С.81; *Яворський М.І.* Нариси з революційної боротьби. – С.103; *Борщак І.* Наполеон і Україна… – С.105; *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – С.66; *Троцький І.* До історії революційного руху на Україні на початку XIX ст. // Прапор марксизму (Харків). – 1930. – №2. – С.156–158.

Наполеона. Утім, як свідчать акти канцелярії Малоросійського генерал-губернаторства, це все сталося 1807 р., коли війна з Наполеоном ішла поза межами Росії і не загрожувала власності згаданих осіб[94]. Слід також зазначити, що виголошувані тости окремими малоросійськими дворянами за здоров'я імператора французів мали чітко виражений ситуативний характер і не були виявом опозиційності щодо Росії[95].

Цікаво, що М.Слабченко, М.Яворський та Н.Полонська-Василенко до лав української інтелігенції зараховують представника малоросійського дворянства В.Лукашевича та польського шляхтича Чайківського[96]. Слід зазначити, що насправді, як свідчать джерела, це був М.Ґленбоцький (дідусь М.Чайковського, знаменитого Садик-паші) – польський шляхтич похилого віку. Він, як і інша частина польської шляхти, на відміну від української, дійсно симпатизував Наполеону і навіть після розгрому імператора французів у Росії збирався прийти йому на допомогу, але через різні причини йому це не вдалося[97].

Зазначимо, що серед малоросійського дворянства практично ніякої антиросійської опозиції напередодні й особливо під час війни 1812 р. не існувало. Як свідчать джерела, навпаки у своїй більшості, його представники ненавиділи й боялися французького володаря. Так, наприклад, нащадок козацько-старшинського роду, російський дипломат і державний діяч граф В.Кочубей називав Наполеона «дияволом, якого породило пекло» та застерігав «від махінацій і провокацій із боку поляків»[98]. Про погляди сина останнього українського гетьмана, світлішого князя А.Розумовського його біограф писав: «Ненависть до Наполеона була вже головним важелем його політичної діяльності»[99]. Взагалі революційні події у Франції та наполеонівські війни лише зміцніли проросійські переконання малоросійського дворянства[100].

Навіть знаний автономіст В.Капніст[101], за свідченням доньки, відомої письменниці-мемуаристки С.Капніст-Скалон, відповідаючи в 1812 р. на запитання свого брата: «Що ви будете робити, якщо Бонапарт піде на Малоросію?». Він заявив, що сподівається її озброїти та вигнати імператора французів[102]. Не випадково, що В.Капніст під час війни 1812 р. брав активну участь у створенні малоросійського ополчення.

---

[94] Див.: *Павловский И.Ф.* Дела об государственной измене и нарушении общего спокойствия, производившиеся в Малороссии в 1807 г. // Киевская старина. – 1903. – Кн.12. – С.136–138.

[95] *Ададуров В.В.* Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: відображення вірнопідданих настроїв малоросійського дворянства в україномовному памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції // Український історичний журнал. – 2012. – №5. – С.177.

[96] Див.: *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії. – С.81; *Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – С.103; *Його ж.* Історія України в стислому нарисі. – С.114; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т.2. – С.280–281.

[97] Записки Михайла Чайковского // Киевская старина. – 1891. – №1. – С.46–47.

[98] Цит. за: *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи… – С.81.

[99] *Васильчиков А.А.* Семейство Розумовских. – Т.4. – Санкт-Петербург, 1887.– Ч.2. – С.308.

[100] *Ададуров В.В.* Проблеми тяглості/перервності та мультикультурності української історії у моделюванні взаємин між Францією й Україною XI–XX ст. // Український гуманітарний огляд. – К., 2010. – С.117.

[101] У 1791 р. вів у Берліні переговори з урядом Пруссії про можливість підтримки останнім збройного повстання проти Росії.

[102] *Капнист-Скалон С.В.* Воспоминания // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов. – Т.1. – Москва, 2008.– С.355.

Розповідаючи про ратні справи полтавських козаків, визначний український учений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф, письменник, перший ректор Університету святого Володимира М.Максимович так відображав дух 1812 р. в українських губерніях Російської імперії: «Кипіла та хвилювалася російська земля, як море, збираючись вивергнути із себе Наполеона з його полчищами». В цю пору загального озброєння створювалися ополчення і в Малоросії. Так, історик відзначив, що мешканці Полтавської та Чернігівської губерній сформували впродовж двох тижнів козацьке й земське ополчення. Зокрема, замість запланованих 13 тис. до них вступило понад 16 тис. ратників[103]. Найважливіше значення в цих подіях М.Максимович відводив малоросійському дворянству, тобто нащадкам козацької старшини, до яких належав і сам.

Наведені дані спростовують твердження І.Борщака про те, що представники українського панства чекали приходу Наполеона, щоб позбутися домінуючої влади Петербурґа[104] та твердження сучасного вітчизняного дослідника В.Свербигуза про те, що у 1812 р. українське шляхетство масово бойкотувало рекрутський та козацький набір до російської армії, і що запальні голови пробиралися до наполеонівської армії, щоб воювати проти Росії[105]. Водночас історик створив і нові міфи. Так, він доводить, що камергер В.Скаржинський сформував озброєну козацьку військову частину, яка вирушила, щоб приєднатися до Наполеона, і про це було невідомо місцевому губернаторові[106]. Утім, як свідчать джерела, син першого отамана бузьких козаків генерал-майора П.Скаржинського – В.Скаржинський у серпні 1812 р. сформував за власні кошти із селян спільного з матір'ю маєтку кінний загін, що був поповнений із дозволу новоросійського генерала-губернатора герцога Є.Ришельє волонтерами. Невдовзі як окрема військова частина ескадрон В.Скаржинського воював проти наполеонівських військ у складі 3-ї Західної російської армії під командуванням адмірала П.Чичагова. Так, він брав участь у боях біля Логойська, Орші, Борисова та при переслідуванні французів від Березини до Ковна. Ескадрон В.Скаржинського також відзначився й у кампанії 1813 р., зокрема при облозі фортеці Торн. За участь у війні 1812 р. В.Скаржинський був нагороджений орденом Св. Володимира IV ступеня з мечем (1813 р.) та орденом Св. Анни II ступеня з діамантами (1816 р.)[107].

В.Свербигуз удався також до фальсифікації джерел. Так, він стверджує, що у 1812 р. у Катеринославській губернії вибухнуло народне повстання на підтримку Наполеона[108]. При цьому автор послався на документ, котрий не

[103] *Максимович М.А.* Бубновская сотня // *Его же.* Собрание сочинений в 3 т. – Т.1: Отдел исторический. – К., 1876. – С.825.

[104] *Borschak E.* Napoléon et l'Ukraine // Revue des Études Napoléoniennes. –T.XLI. – 1935. – P.15.

[105] *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С.151.

[106] Там само. – С.120.

[107] Див.: Отечественная война 1812 г.: Материалы ВУА. – Т.21. – Санкт-Петербург, 1914. – С.75, 103, 121; Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.: Зб. док. – К., 1948. – С.39–42; *Скальковский А.* 1812 г. в Новороссийском крае. – Одесса, 1837. – С.16–18; *Флоровский А.* Из одесской старины. – Одесса, 1912. – С.3–8; *Бачинська О.А.* Козацтво в «післякозацьку» добу української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – К., 2011. – С.38.

[108] *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – С.120.

підтверджує його думки. Зокрема, в ньому йдеться про непокору владі та заворушення, що виникли в цей час у Архангельській, Катеринославській, Тобольській, Ліфляндській, Саратовській та в інших губерніях зовсім не пов'язані з політичними причинами[109].

Антифранцузькі настрої нижчих верств українського населення також не викликають сумнівів. Так, капітан І.Котляревський, котрий формував у містечку Горошені Хорольського повіту 5-й Полтавський полк (за що отримав чин майора) доповідав малоросійському генерал-губернаторові князеві Я.Лобанову-Ростовському: «Більша частина вступає в козаки з задоволенням, охоче та без жодного смутку»[110]. Зокрема, вже під час війни 1812 р. польський офіцер наполеонівської армії Г.Брандт вислухав передсмертні слова солдата російської армії – українця: «Ви – сміливі люди, але ваш цар мусить бути недоброю людиною. Що йому зробив наш цар? Чого він шукає в нашій Вітчизні? Піднімайся, свята Русь, обороняйся, захищай нашу релігію, нашого царя»[111].

Наведені дані спростовують твердження І.Борщака про те, що селяни на Волині у 1811 р. всі були охоплені антимосковським настроєм[112] та твердження деяких сучасних українських істориків, котрі вважали, що напередодні війни 1812 р. все українське населення було невдоволене існуючим режимом[113].

Не можна також погодитися з безпідставним твердженням О.Дробаха про намагання наполеонівських агентів у 1807 та 1812 рр. підняти повстання в Україні. Зокрема, він стверджує, що, знаючи про ці плани французів, російський імператорський двір, не маючи довіри до українських козачих полків, не виставляв їх проти французьких військ[114]. На сьогоднішній день не знайдено жодних документальних свідоцтв про наміри агентів Наполеона підняти повстання у 1807 та 1812 рр. в українських губерніях Російської імперії. Утім, існують численні меморандуми польських військових і політичних діячів, котрі в контексті відновлення Речі Посполитої пропонували імператору французів у 1807 та 1812 рр. підняти повстання в «польській Україні»[115].

Що стосується довіри російського уряду у 1812 р. до українських козачих полків, то виникає питання: які козачі полки мав на увазі автор? Як свідчать документальні джерела, у зв'язку із загрозою війни із наполеонівською Францією, згідно з наказом Олександра I від 5 червня 1812 р., у Київській і Подільській губерніях почалось формування Української кінно-козацької дивізії (чотири регулярних кінних козацьких полки чисельністю 4800 чол.[116]).

---

[109] Див.: *Варадинов В.* История министерства внутренних дел. – Ч.1. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1858. – С.251.

[110] Цит. за: *Павловский И.Ф.* Участие И.П.Котляревского в формировании малороссийских козачих полков в 1812 г. // Киевская старина. – 1905. – №6. – С.315.

[111] Цит. за: *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи… – С.82.

[112] *Борщак І.* Наполеон і Україна… – С.68.

[113] *Семененко В.І., Радченко Л.О.* Історія України з прадавніх часів до сьогодення. – С.235; *Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І.* Історія України: Неупереджений погляд… – С.236.

[114] *Дробаха О.І.* Українські таємниці Франції. – С.129.

[115] Див.: *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи… – С.75–80.

[116] Див.: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – К., 1945. – С.12–14; *Переяславський О.* Українська збройна сила в наполеонівських війнах // Табор. – 1933. – Ч.19. – С.46–48; *Потрашков С.В.* Малороссийское казачье ополчение // Освободительные походы

Її командиром було призначено полковника, графа І. де Вітта, уродженця Кам'янця-Подільського, відомого військового розвідника, у майбутньому генерала від кавалерії. Під його командуванням дивізія у складі корпусу генерал-лейтенанта Ф.Остен-Сакена, що входив до 3-ї Західної армії під командуванням адмірала П.Чичагова, у жовтні 1812 р. брала участь у боях із польсько-саксонськими та австрійськими військами. Полки Української кінно-козацької дивізії відзначились також і в закордонних походах російської армії (1813–1814 рр.)[117].

Водночас, згідно з рескриптом від 25 червня 1812 р., організовувались регулярні «малоросійські кінно-козацькі полки» з мешканців козацького стану, що проживали на території Полтавської та Чернігівської губерній. Важливу роль у швидкому створенні в колишній Гетьманщині козацьких формувань відіграло звернення до населення цього регіону Я.Лобанова-Ростовського. Так, виконуючи наказ Олександра І про створення козацьких полків, він із власної ініціативи пообіцяв скасувати рекрутську повинність і відновити козацьке військо[118]. Це дозволило впродовж місяця сформувати 9 полтавських та 6 чернігівських козацьких полків загальною чисельністю 18 тис. чол.[119] Зазначимо, що коли переважна більшість нащадків колишніх українських козаків погодилась іти до російського війська, на наш погляд, це був не прояв патріотичного піднесення, як стверджували представники радянської історіографії[120], а намагання повернути колишні вольності, втрачені у другій половині XVIII ст.[121]

Ліквідувавши козацтво, російський уряд час від часу у скрутних ситуаціях, що загрожували існуванню імперії (як-от під час наполеонівських війн), змушений був згадувати про козаків, водночас не обіцяючи, що вони після війни залишаться як постійне військо. Так, у рескрипті Олександра І Я.Лобанову-Ростовському йшлося лише про скасування рекрутської повинності, що мало відбутися навесні 1813 р.[122] Тому не випадково, що новостворені козацькі полки після закінчення воєнних дій були розпущені.

Однак цей факт зовсім не говорить про те, що російський уряд не довіряв українським козакам і що сформовані козацькі полки не брали участі у бойових діях проти наполеонівських військ. Слід відзначити, як свідчать документи, малоросійські полки, крім гарнізонної та караульної служби, брали

русской армии 1813–1814 гг. в истории России и Европы: Мат. междунар. конф. (Москва, 24–25 марта 2014). – Москва, 2014. – С.221.

[117] Див.: *Переяславський О.* Українська збройна сила… // Табор. – 1934. – Ч.22. – С.27–29; *Шагин В.В.* Тайный сыск генерала де Витта. – Москва, 2011. – С.69–76.

[118] Див.: *Середонин С.М.* Исторический обзор деятельности комитета министров. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1902. – С.100; *Павловский И.Ф.* Малороссийское ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. – 1906. – №9. – С.7–8; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2004. – С.93.

[119] Див.: *Богданович М.И.* История Отечественной войны 1812 г. ... – Т.2. – С.87–88.

[120] Див.: *Абаліхін Б.С.* Вітчизняна війна 1812 року… // Історія Української РСР. – Т.3. – К., 1978. – С.45; *Спицкий В.Е.* Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года // Украинская советская энциклопедия. – Т.2. – К., 1982.– С.159.

[121] *Захарчук О.М.* Українські козацькі добровільні формування у російсько-французькій війні 1812 р. та в закордонних походах російської армії (1813–1814 рр.) // Запорозька Січ – зародок української державності: До 230-річчя зруйнування Запорозької Січі: Мат. наук.-практ. конф., 23–24 листопада 2005 р. – К., 2006. – С.35.

[122] *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство: 1802–1856. – К., 2001. – С.100.

участь у складі російської армії та армійських партизанських загонів у бойових діях проти військ супротивника. Так, 3-й та 4-й Полтавські козацькі полки входили до складу рейдового партизанського загону генерал-ад'ютанта А.Ожаровського. Невдовзі 3-й і 9-й Полтавські полки брали участь у боях під Красним (Смоленська губернія, 3–5 листопада 1812 р.)[123].

Чернігівські козацькі полки також відзначилися в бойових діях проти наполеонівських військ. Зокрема, у середині жовтня 1812 р. вони брали участь у 6-денних боях за Чечерськ, Рогачів та Рославль[124]. Водночас, перебуваючи разом із полтавцями у складі малоросійського ополчення (об'єднані полтавське та чернігівське ополчення) під командуванням генерал-лейтенанта М.Гудовича в листопаді 1812 р. брали участь у боях під Пінськом та взятті Могильова[125]. У кампаніях 1813–1814 рр. у складі російської діючої армії брали участь усі 15 козацьких полків. Вони відзначилися при облозі фортець Замостя і Модлін (1813 р.) та в боях біля Маґдебурґа (кінець 1813 – початок 1814 рр.)[126].

Таким чином, можна погодитись із твердженням канадського історика О.Субтельного, що «антицарські настрої були явищем винятковим, і величезна більшість українців вірно й завзято боронили імперію»[127]. Показово, що майже третина особового складу офіцерського корпусу російської армії під час війни з Наполеоном походила з українських губерній Росії[128]. У зв'язку з чим здивування викликає твердження сучасного вітчизняного історика П.Усенка про очікування населення українських земель змін на краще від чужинського вторгнення[129].

На нашу думку, набагато сильнішими в українських землях, що належали Російській імперії, були соціальні суперечності. Доказом цього може бути аналітична записка, написана співробітником Особливої канцелярії військового міністра, уродженцем України підполковником, у майбутньому військовим

---

[123] Див.: *Переяславський О.* Українська збройна сила… // Табор. – 1934. – Ч.21. – С.35; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – С.82–83.

[124] Див.: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – С.99–100; Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г.: Сб. док. – Москва, 1962. – С.441–443.

[125] Див.: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – С.91–94; Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г. … – С.435–440, 450–451; *Абалихин Б.С.* Украинское ополчение 1812 г. // Там же. – С.111–112.

[126] Див.: *Переяславський О.* Українська збройна сила… // Табор. – Ч.22. – С.29–33; *Потрашков С.В.* Малороссийское казачье ополчение… – С.225–226; *Калинин С.Е.* Малороссийские казачьи полки // Отечественная война 1812 года… – С.412.

[127] *Субтельний О.* Україна: Історія. – К., 1991. – С.189. Складається враження, що О.Дробаха необізнаний і у французькій військовій історії. Так, він стверджує, що «у 1796 р. за ідеєю Наполеона Бонапарта республіканська Франція переходить від оборони до наступу» (див.: *Дробаха О.* Українські таємниці Франції. – С.72). Насправді, як свідчать джерела, це сталося після перемог французької зброї над інтервентами й монархістами на теренах Франції в 1793–1794 рр., коли генерал Бонапарт ще не мав впливу на військову та зовнішньополітичну стратегію республіки. Як відомо, усіма операціями керував Л.Н.Карно, котрого цілком слушно називали «організатором перемог». Завдяки запропонованій ним новій тактиці та стратегії революційна армія визволила територію Франції й перенесла воєнні дії за її межі (див.: *Дживелегов А.К.* Армия Великой французской революции и её вожди: исторический очерк. – Москва, 1923). О.Дробаха також стверджує, що головнокомандувач російських армій у 1812 р. М.Кутузов був поранений у Бородинській битві (див.: *Дробаха О.* Українські таємниці Франції. – С.76). Утім, як відомо, це сталося при Аустерліці.

[128] *Потрашков С.В.* Украина в Отечественной войне 1812 года: внутренний аспект // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы: Мат. VIII Всеросс. науч. конф., Бородино, 6–7 сентября 1999. – Можайск, 2000. – С.211.

[129] *Усенко П.Г.* Війна 1812 року // Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.537.

письменником П.Чуйкевичем, що була адресована керівникові військового відомства генералові від інфантерії М.Барклаю-де-Толлі. Так, характеризуючи становище напередодні війни 1812 р. в українських землях Російської імперії, він навіть не натякав на існування політичної опозиції чи загрози сепаратизму. Зокрема, П.Чуйкевич стверджував, що «цей край, в якому ненависть народу до дворянства очевидна, може бути збурений»[130].

Із попередньо розглянутих проблем потрібно виокремити пожежі 1811 р., які мали помітний вплив на суспільно-політичне життя Києва[131]. Слід зазначити, що радянські історики на підтвердження своєї надто суб'єктивної концепції, запозиченої в І.Борщака, згідно з якою Україна займала чільне місце в планах Наполеона, запевняли, що пожежі в Києві та інших містах південно-західних губерній Російської імперії організували наполеонівські агенти[132]. Так, радянський, згодом російський історик Б.Абаліхін стверджував, що влітку та восени 1811 р. французьким диверсантам удалося створити в Україні загони, котрі впродовж кількох місяців здійснювали підпали та вбивства[133]. Зокрема, автор запевняв, що підпалювачі діяли за розробленим планом і на чолі цієї «зграї» стояв польський генерал Г.Пашковський[134].

На підтвердження «польського сліду» в організації підпалів Б.Абаліхін послався на працю відомого українського історика, правознавця, архівіста, академіка ВУАН О.Левицького[135]. Але у студії останнього йдеться про те, що історія з генералом Пашковським і підпалювачами – вигадана[136]. Так, використовуючи значний джерельний матеріал, О.Левицький довів, що липневі пожежі в Києві 1811 р. не були умисним підпалом. Зокрема, історик зауважив, що вони відбулися внаслідок недбалості та необережності господарів або від невдоволення домашніх служителів, які, користуючись загальним сум'яттям із помсти або буянства потай іноді робили підпали[137]. Отже, жодної участі «наполеонівських агентів» у цій справі історик О.Левицький не вбачає.

Сьогодні ці документи зберігаються в Центральному історичному архіві України в Києві. Працюючи в ньому, автор статті проаналізував дані документи й також дійшов висновку, що французи не були винуватцями пожеж у Києві та в інших містах українських губерній Росії[138]. Додатково це підтверджують

---

[130]Цит. за: *Кравченко В.В.* Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. очима сучасника // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.2. – Х., 1999. – С.209.

[131]Див.: *Закревский Н.В.* История и описание Киева от начала и до середины XIX в. – Т.1. – К., 1868; Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824 гг.) // Киевская старина. – 1884. – Т.9. – №7. – С.445–448; Сообщение очевидца о великом киевском пожаре на Подоле в 1811 г. // Там же. – 1896. – Т.LX. – №12. – С.72–73.

[132]Див.: *Котов В.Н.* Украина в завоевательных планах Наполеона I… – С.101–106; *Його ж.* Завойовницькі плани Наполеона I щодо України та їх крах. – С.75; *Абаліхін Б.С.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – С.8–9; *Его же.* Боевое содружество украинского и русского народов в Отечественной войне 1812 г. – С.65.

[133]*Абалихин Б.С.* Боевое содружество украинского и русского народов… – С.63.

[134]Там же. – С.65.

[135]*Левицкий О.* Тревожные годы: Очерки общественной и политической жизни г. Киева и Юго-Западного края в 1811–1812 гг. // Киевская старина. – 1891. – №10. – С.14.

[136]Киевская старина. – 1891. – №11. – С.190–193.

[137]Там же. – С.194.

[138]Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.1379. – Арк.8–12; Спр.1484. – Арк.1–3, 7, 12–13; Спр.1486. – Арк.5, 7.

і матеріали французьких архівосховищ. Зокрема, в Архіві міністерства закордонних справ Франції зберігаються документи, які свідчать, що лише завдяки повідомленням французького резидента у Варшаві барона Л.П.Е.Біньйона про пожежу в Києві 1811 р. в Парижі дізналися 9 жовтня, тобто через три місяця після цієї події. Документи вказують на те, що пожежа стала несподіванкою для французьких урядовців[139]. Крім того, матеріали свідчать, що пожежі в Бердичеві, Житомирі, Тульчині, Володимирі, Острозі, Дубно – це наслідок підпалів, скоєних російськими військами, щоб залякати місцеве населення, яке вважалося ненадійним[140].

Таким чином, наведені дані свідчать про те, що Наполеон та його урядовці були непричетними до виникнення пожеж у Києві та в інших містах південно-західних губерній Росії. Це спростовує твердження І.Борщака, що французькі агенти спричинили пожежу в Києві 1811 р.[141] Водночас не можна погодитись із сучасними вітчизняними авторами Ю.Мирошниченко та С.Удовиком, котрі також запевняють, що Поділ підпалили диверсійні загони Наполеона для того, щоб посіяти паніку в Києві та послабити місто-фортецю[142]. Виникає питання: навіщо це імператорові французів? Слід зазначити, що захоплення Києва, пропоноване польськими військовими діячами[143], на нашу думку, ніякого впливу на результат кампанії не мало б. Головні події розгорталися на західному напрямку, а частковий успіх на південному заході, навіть якби він і мав місце, Наполеонові нічого не дав би. Стратегічний зв'язок між західним і південно-західним напрямками був відсутній[144]. Французький полководець це розумів, тож напередодні війни з Росією в 1812 р. відмовився від наступу на Київ.

Історія не терпить умовного способу. Наявні або відсутні документи, що відображають об'єктивну реальність. Усе решта – домисли, припущення, гіпотези й концепції. Їх можна довести або спростувати, спираючись на ті самі джерела. У статті було використано різнопланові документи, думки вітчизняних та зарубіжних дослідників, що дозволило більш об'єктивно висвітлити обрані проблеми.

---

[139] *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи… – С.121.
[140] Там само.
[141] *Борщак І.* Наполеон і Україна… – С.119.
[142] *Мирошниченко Ю.Р.*, *Удовик С.Л.* Русь-Украина: становление государственности: В 2 т. – Т.2. – К., 2011– С.48.
[143] Див.: *Сокольницкий М.* Исполнено по высочайшему повелению… – С.113.
[144] *Захарчук О.М.* Вплив аматорських досліджень Ілька Борщака… – С.390–390.

The role of document in the reconstruction of events during the period of the Napoleonic wars in the southwestern border of the Russian Empire is shown in the article. The works of Soviet and modern national researchers devoted to this problem are analyzed. It is indicated that tendentious selection and improper study of documents results in distorted representation of historical facts.

Keywords: *document, Ukraine, Russian Empire, Napoléon Bonaparte, southwest provinces, Habsburg Empire, Little Russian nobility.*

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 930.1 : 94 (477) «Томашівський»

С.Т.Томашівський

СХІД І ЗАХІД: ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНИЙ НАРИС

***

В есе Степана Томашівського подається неоромантична візія Галичини як українського національного «П'ємонту». Висвітлюється історія України в розрізі відомої тези про українські землі як цивілізаційне/культурне перехрестя. Обстоюється думка про західне походження політичного українства й української національної ідеї.

Ключові слова: *історія України, українська історіографія, Галичина, Томашівський.*

У стильовій формації неоромантизму початку XX ст. символічне постає як особлива комбінація емпіричного й уявного, дійсного та ілюзорного, логічного й інтуїтивного, раціонального та ірраціонального, ба навіть як самобутнє конструювання образу, що з'єднує різні зрізи історичного буття та леґітимізує відповідну ідею чи ідеал. Відтак символічна репрезентація не тільки трансформує і сполучає предметний зміст із множинністю смислів, а й апелює до чогось вищого, абсолютного, ідеального. Недаремно символічне мислення пов'язують зі здатністю представити певне явище, процес або об'єкт в іншій якості, що надає їй міфологічного, метафізичного, трансцендентального, сакрального чи іншого підтексту.

Власне, інструментальне призначення символу полягає в переакцентуванні/переоцінці/відкритті сенсу звичайного, буденного, традиційного. Відтак символічне представлення, зорієнтоване на виявлення незвичайного й виняткового у пересічному та ординарному, себто в означенні таких прикмет, які нав'язують нові асоціації, змінюють контексти висвітлення та продукують інші, часом приховані смисли.

Символічність постулює самобутню логіку розгортання фактографічного матеріалу у відповідності зі смисловою перспективою чи багатошаровою структурою, яка вибудовується в текстах мислителів, інтелектуалів, науковців. Символічне репрезентує єдність і цілісність у духовній чи інтелектуальній рецепції культури, проте залежить від способу конструювання того чи іншого зрізу навколишнього світу, зокрема минувшини. Більше того, таке представлення має особливе значення на початковій фазі концептуалізації, оскільки виступає як своєрідний дороговказ для інтелектуальної, духовної, культурної трансформації на теренах соціогуманітаристики. Іноді символічне претендує на роль універсального мірила вартості щодо минувшини, сучасності й майбуття.

У візії українського історика-неоромантика і, заразом, консерватора-культурника Степана Томашівського (1875–1930 рр.)[1] таке виняткове символічне місце відводиться

[1] Про нього див. докл.: *Крип'якевич І.* Степан Томашівський (некролог) // Записки Наукового

«трикутнику» історичного розвитку України – Степ, Польща та Московщина[2], котрий конструювався за вимогами «уявної географії» перших десятиліть XX ст.[3] Це своєрідне мірило вартості С.Томашівського навіть нарекли «метафізичним трикутником»[4], у контексті котрого вибудовані авторське «перевідкриття» й апологія Галичини як українського національного «П'ємонту».

Із такої перспективи призначення символічного «трикутника» полягає в тому, щоби розкрити приховані смисли та справжній масштаб Галичини в національній історії, котрі, на переконання С.Томашівського, іґнорувалися тодішніми українськими інтелектуалами. Авторська візія щодо виняткової ролі цього реґіону доволі яскраво виявилася ще у його писаннях воєнної доби[5], а у відомій праці «Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки» (Львів, 1919 р.) представлена вже повною мірою.

Утім, після завершення Першої світової війни й поразки Української революції 1917–1921 рр. погляди та світосприйняття С.Томашівського зазнали новітніх інтелектуальних впливів, зокрема в річищі ідей В.Джемса, Ґ.Ферреро[6], О.Шпенґлера та ін.[7] Історик тяжко пережив психологічні й інтелектуальні випробування «травматичним» досвідом війни, революції. «По програній [війні] 1919 р. я сподівався, що при помочі Мир[ової]Конф[еренції] в Парижі ми зможемо зберегти minimum автономії державности в Галичині й утворити справжній П'ємонт на будуче. Та наш національний максималізм (большевизм!) в ім'я: все або ніщо! знівечив усе», – з гіркотою відзначав він у листі від 25 серпня 1922 р. до І.Кревецького[8].

товариства імені Шевченка (Львів). – Т.151. – Л., 1931. – С.225–230; С.Томашівський: Історик, політик, публіцист. – Л., [1931]. – 79 с.; [*Борщак І.К.*]. С.Томашівський – історик (До 20-річчя з дня його смерті) // Україна (Париж). – 1951. – №6. – С.432–436; *Полонська-Василенко Н.* Перша державницька праця з історії України (До 30-річчя виходу в світ «Історії України» д-ра Ст.Томашівського) // Державницька думка (Філадельфія). – 1951. – №4. – С.4–14; *Бортняк Н.* Степан Томашівський: початки наукової та громадської праці до 1911 // Україна в минулому. – Вип.2. – К.; Л., 1992. – С.93–115; *Потульницький В.* Чи все щастя в соборності? // Старожитності. – 1994. – №5/6. – С.6–9; 1995. – №3/4. – С.10–12; *Швагуляк М.* Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Вип.3/4. – Л., 1997. – С.308–336; *Бортняк Н.* Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конф., присвяч. М.Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С.186–192; *Халак Н.В.* Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.; *Її ж.* Степан Томашівський – дослідник історії Угорщини // Хроніка-2000. – Вип.3 (89): Україна – Угорщина. – Ч.2. – К., 2011. – С.60–75; *Кирилів М.* С.Томашівський та місце Української греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип.19. – Л., 2007. – С.32–37; *Тельвак В.* Краківська доба життя і діяльності С.Томашівського у світлі документів архіву Ягеллонського університету // Архіви України. – 2009. – №1/2. – С.138–149.

[2] *Томашівський С.* Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С.12.

[3] *Бережная Л.* «Украинский треугольник» Степана Томашивского (1875–1930), или Об особенностях «воображаемой географии» начала XX в. // Ab Imperio. – 2007. – №4. – С.196–198.

[4] *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.334–335.

[5] *Томашівський С.* Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни. – 2-ге вид. – [Б.м.], 1915. – С.23–24.

[6] *Томашівський С.* Влада й культура // Хліборобська Україна (Відень). – 1922/1923. – Кн.4, зб.7/8. – С.308–309; *Кревецький І.* Руїна европейської цивілізації? [про книгу Г.Ферреро «Гибель античной цивилизации». – Киев–Лейпциг, 1923] // Літопис політики, письменства і мистецтва (Берлін). – 1924. – №2. – С.21–22.

[7] *Заїкин В.* В'ячеслав Липинський як історик // В'ячеслав Липинський та його доба / Упор. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К.; Житомир, 2007. – С.245; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С.314–317, 451–452.

[8] Див.: *Швагуляк М.* Степан Томашівський про досвід визвольних державницьких змагань українців // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.44. – Л., 2009. – С.427.

Вочевидь, до переосмислення минувшини спонукали і практики С.Томашівського як політика з досвідом дипломата – учасника Паризької мирної конференції 1919 р., фахового історика та невтомного редактора, позаяк він редагував політичний відділ тижневика «Українське слово» (1921–1922 рр.) та часопис «Літопис політики, письменства і мистецтва» (кінець 1923–1924 рр.). Обидва видання друкувалися в Берліні й мали прогетьманське спрямування. Не випадково проект львівського двотижневика «Політика» плекався як періодичний орган політичної аналітики, котрий «матиме *лице, обернене в минуле* (курсив наш – *О.Я.*) для пояснення сучасности і для зрозуміння виглядів на будуще»[9].

Тодішні суспільно-політичні настрої й устремління, котрі призвели до появи львівської «Політики», доволі добре описав І.Крип'якевич, який певний час був співробітником журналу:

> «Відчувалася потреба серйозного ідеологічного органу, що провів би оцінку періоду визвольних змагань і укріплював державницьку думку. Врешті інженер Мудрак, дуже культурна і чесна в громадських справах людина, добув фонди між своїми знайомими і можна було зреалізувати справу. Як редактора передбачували спочатку В.Панейка, що довгі роки проживав у Франції, увійшов глибоко у західню культуру, мав політичний нерв, не був зв'язаний з політичними котеріями (гуртками – *О.Я.*) – міг дати щось нове в політиці. Але він відмовився. Тоді редакцію передано Степанові Томашівському. Він спершу вів журнал у дискусійному напрямі, але скоро почав підготовляти угоду з Польщею, якої виявився гарячим прихильником»[10].

Отож нетривала історія часопису (жовтень 1925 – березень 1926 рр.) значною мірою була пов'язана з відмінними світоглядними орієнтирами та політичними вподобаннями українських інтелектуалів середини 1920-х рр. (хоча варто взяти до уваги й складні фінансові обставини). Та, незважаючи на короткочасне побутування «Політики», на її сторінках було вміщено цілу низку дуже цікавих текстів В.Бачинського, Д.Дорошенка, В.Залозецького, І.Кревецького, І.Крип'якевича, З.Кузелі, В.Кучабського, І.Лоського, О.Назарука, В.Панейка, зокрема й ряд писань С.Томашівського[11].

Зазначимо, що апологія історичної ролі Галичини за версією С.Томашівського не сприймалася багатьма українськими вченими та діячами. Приміром Д.Дорошенко в листі до В.Липинського від 11 січня 1926 р. прокоментував публікацію есе «Схід і Захід: Історично-політичний нарис» у вигляді риторичного питання: «Що це проф. Томашівський в ч. першому "Політики"» за дурниці пише про наддніпрянське населення України. Зовсім не згадує сіверян (ст.9), чи це іґноранція, чи галицьке чванство, що, мовляв, Галичина – пуп землі української; а все інше тільки додаток?»[12].

Утім попри гострі, інколи слушні зауваги опонентів, згадане есе доволі добре відображає характерні риси С.Томашівського як історика з широким концептуальним горизонтом, чудовим знанням кількох іноземних мов і, водночас, блискучого

[9] Замість програми // Політика (Львів). – 1925. – 10 жовтня. – №1. – С.2.

[10] *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – [Вип.8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Л., 2001. – С.120.

[11] *Томашівський С.* Трагедія Драгоманова: Кілька чудацьких думок з приводу 30-ліття його смерти (20.VI.1925) // Політика. – 1925. – 10 жовтня. – №1. – С.6–8; 25 жовтня. – №2. – С.27–29; *Його ж.* Драгоманов і молодь // Там само. – 10 падолиста. – №3. – С.44–46; *Його ж.* Драгоманов і Галичина // Там само. – 10–25 грудня. – №5/6. – С.78–84 та ін.

[12] *Липинський В.* Архів. – Т.6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І.Коровицький. – Філадельфія, 1973. – С.200.

публіциста з образними сентенціями та метафоричними пасажами, що увінчуються точними «формулами». У стильовому плані його текст спирається на культурницьке, іноді соціокультурне осягнення світу історії, хоч автор досить часто тяжіє й до класичного факторного підходу в позитивістському дусі. Проте всім цим смисловим шарам у студії С.Томашівського надає викінченого забарвлення його неоромантична апологія «галицького П'ємонту» в історії України.

Архітектоніка есе вибудована нібито як традиційна сюжетна «нарізка» з аналізом загальних факторів – географічне розміщення, етнологічне становище, історична/політична доля, культура й релігія та, урешті, прогностичні висновки, – виявляє надзвичайно динамічний спосіб мислення С.Томашівського, який, переходячи від одного текстового блоку до іншого, щораз відкриває нові контексти порушеної проблематики, котрі раптово постають як своєрідні площини висвітлення. Відтак ідея цивілізаційного/культурного перехрестя в авторському викладі органічно перетікає на поле походження політичного українства та його національної ідеї з очевидним галицьким рефреном.

Зауважимо, що в есе доволі виразно намічено контури культурницької та релігійної підоснови («церковно-культурного типу») українства як синтезу західних і східних впливів. Цю почесну місію в неоромантичній візії С.Томашівського відведено церковній унії між католиками та православними (1596 р.), котра визначала наукові інтенції вченого у другій половині 1920-х рр., пов'язані з його студіями з історії української церкви у світлі західної й католицької перспективи[13].

Вельми цікавими та влучними виглядають і прогностичні розумування С.Томашівського, висловлені впродовж першої половини 1920-х рр. Скажімо, його припущення про те, що поділ між більшовицьким Сходом та Європою зможе втриматися п'ять і навіть більше десятиліть, або спостереження про надзвичайну полярність цієї соціокультурної межі, яка розділила українців не тільки поміж різними державами, а й культурними світами. Імовірно, саме з цієї царини походять думки С.Томашівського, висловлені ще на початку 1920-х рр., про неминучість нової світової війни в найближчі кілька десятиліть[14].

Зрештою, есе галицького історика у стислій та яскравій формі фіксує тодішні інтелектуальні настрої й парадигматичні взірці, що пролягли поміж неоромантизмом, соціологізацією минувшини, морфологією (циклічними, цивілізаційними теоріями) всесвітньої історії та геополітичними візіями першої третини XX ст.

***

Працю С.Томашівського відтворено за публікацією 1926 р.[15] Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Авторське виділення розбивкою деяких слів подається за першопублікацією. До тексту С.Томашівського долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості представлено у квадратних дужках.

Доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь

[13] *Томашівський С.* Предтеча Ісидора: Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1241–1245) // Записки Чина Св. Василія Великого. – Т.2, вип.3/4. – Жовква, 1927. – С.221–313; *Його ж.* Вступ до історії церкви на Україні // Там само. – Т.4, вип.1/2. – Жовква, 1932. – С.1–160.

[14] *Томашівський С.* Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С.53.

[15] *Томашівський С.* Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика. – 1926. – 5 січня. – №1. – С.6–12.

***

І

Чи ми, Українці, належимо до Сходу чи до Заходу? Таке питання ставиться у нас часто ученими і політиками. У одних воно подиктоване вчасти філософічними, вчасти політичними мотивами, у других – очевидно, тілько політичними. Сам факт, що таке питання поновляється у нас часто, показує, що воно ще не знайшло належної відповіди, чи радше що відповідь бувала ріжна. Не треба далеко забігати взад. В часі світової війни і ще кілька літ після неї наші письменники і політики ужили богато слів, ще більше паперу й чорнила на те, щоб переконати світ, що Українці мовляв нічого спільного зі Сходом і його народами не мають, що вони родом і душею Европейці, чи пак західні Европейці, забороло проти східного варварства і т. ин.[16] Незабаром одначе такі голоси почали втихати, натомість щораз частіше і щораз голосніше стали відзиватися голоси протилежні (навіть у тих самих органах і з-під тих самих пер), що мовляв ми були, є й полишимося народом східним, нероздільно зв'язаним із долею Східної Европи, якому Західна Европа була, є й буде ворогом. Отся скора переміна «орієнтацій», з одної протилежности в другу, доказує очевидно, що в основі обох їх були і є мотиви політичні, без огляду на те, чи вони висловлювалися ученими, чи політиками, чи публіцистами, чи таки звичайними громадянами. Отся скора переміна дає ще й инший доказ: що з наукового пункту погляду се питання ще не вирішене. І зправди, хоч воно цікавило богато наших людей, то досі ніхто не зробив його предметом систематичної критично-наукової студії. А в недостачі такої розвідки і її висновків – яку ціну можуть мати наші хитання сюди й туди? Правда, політична орієнтація може, часом і повинна мінятися – се річ політичної тактики, хвилевої потреби тощо; одначе коли з такою переміною зміняється весь національно-філософічний світогляд, весь багаж нашого культурного дорібку, то таке скидання одної шкіри й надівання другої не може свідчити, що маємо до діла з довершеною нацією.

Отсей нарис не має, очевидно, заступити наукової розвідки про становище України й Українців між Сходом і Заходом у минулім і сучаснім; він має лише підготовити її, дати товчок до студіювання сього питання і до підготовних праць на сім полі. Він хоче тілько з'ясувати об'єм і зміст самого проблему та в головних рисах зазначити ті висновки, до яких критична аналіза його мусить доходити. А що дилемма «Схід чи Захід» захоплює ріжні боки, умови і прояви складного громадянського життя, тому розглядати її треба згідно з поодинокими аспектами того ж життя, а саме: а) зі становища географічного (земля), б) етнологічного (раса і мова), в) історичного (політична доля), г) культурного (релігія, письменство), д) політичного (наші сучасні завдання).

Поки приглянемося кождому з сих п'яти боків нашого проблему, наперед мусимо підкреслити пливкість і хиткість понять Сходу і Заходу, так само, як і

[16] Див., напр.: *Грушевський М.* Наша західна орієнтація // *Його ж.* На порозі нової України: Гадки і мрії [Репринт. вид. 1918 р.]. – К., 1991. – С.13–16; *Липинський В.* Релігія і церква в історії України (Передрук статей з «Америки»). – Філадельфія, 1925. – С.52–57; *Терлецький О.* Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. – Л., 1930. – 92 с.

близьких їм ідей Азії і Европи, часто уживаних замість тих. Антитеза Сходу й Заходу, Азії й Европи появляється вже дуже рано у Греції, у зв'язку з перською-грецькими війнами (Геродот), при чому синонімом Азії була т. зв. Мала Азія, Европи – Балканський півострів. Згодом оба поняття поширювалися щораз більше, один на захід – на сучасну Европу, другий на схід – на азійський континент. При сім одначе стара Скитія, пізніша Сарматія, себто те, що сьогодні звичайно зовемо Східною Европою, довгий час не мала докладно визначеного місця: зараховувано її то до Азії, то до Европи, то добачувано в ній щось посереднього або самостійного. І хоч географічна наука остаточно усталила европейсько-азійську межу на Уралі й Каспію, то й ся межа й досі не перестала бути умовною, конвенційною. Тому-то й сьогодні назви Сходу і Заходу уживаються дуже свобідно. Так ось у Французів часто можна зустріти вислів, що Захід кінчиться на Рені[17]; у Німців – що він сягає до Висли; Поляки пересувають його межі, в міру потреби й обставин, ще далі; Українці силкуються знов часом пересунути сю межу поза Дніпро; натомість в Росії здавна вкорінився звичай протиставити сю імперію «Европі» на заході, себто продовжати старинний поділ північного світу на Европу, Скито-Сарматію й Азію. Сю релятивність і пливкість назв треба мати на оці при розгляді поодиноких боків нашого питання, бо не в кождім з них об'єм і зміст тих назв однаковий.

II

Маючи на увазі Европу в конвенційних межах г е о г р а ф і ч н и х (по Урал), можемо її математично ділити, в напрямі від заходу до сходу, на дві або три частини. В першому разі Західна Европа сягатиме поза Львів, приблизно по лінію Золотої Липи[18], все дальше від нього належатиме вже до Східної Европи. Ся межа сходиться досить докладно з т. зв. головним европейським вододілом, який у нас відмежовує чорноморський водний басен від балтійського. В такому разі Українці в Польщі взяті як цілість, творили б широку смугу на самій межі Східної і Західної Европи; Закарпатська Русь була б уже в цілости на Заході, Буковина – на Сході. На такім поділі побудована теза, принята польськими географами, що Польща, більш-менш у цілости, лежить у Західній Европі.

Та з другого боку доволі поширений, особливо в Німеччині, довжинний поділ Европи на три частини: Західну, Середну[19] і Східну Европу. Він має чимало аргументів за собою; промовляють за ним, окрім чисто географічних, особливо соціяльно-культурні обставини. В такому разі границя між Середною і Східною Европою припаде на лінію між Озівським морем і Финським заливом, й Україна майже в цілости повинна б бути зарахована до Середної Европи. Одначе такому далекому відсуненню Східної Европи противиться очивидний одноцільний характер всього Східноевропейського низу, що однаково обіймає басени Дніпра, Волги і Двини, – факт, бистроумно замічений уже нашим

[17] Річка у землі Гессен (ФРН).

[18] Річка, ліва притока Дністра, у Львівській і Тернопільській областях України.

[19] Про походження геополітичної візії «Середньої Європи» («Mitteleuropa») див. докл.: Українська державність у XX ст.: Історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – С.130–137.

першим географом, літописцем Нестором, чи як там звався автор «Повісти временних літ». Тому то прихильники потрійного поділу Европи, шукаючи компромісу з сим очевидним фактом одноцільности Східноевропейського низу, пересувають межу між Середною і Східною Европою на лінію Дністровий лиман – Рижський залив, знаходячи ріжні аргументи в користь такого поділу. Та разом з сим, обговорена висше границя між Західною і Східною Европою (при подвійнім поділі) й отся між Середною і Східною (при потрійнім поділі) сходяться близько з собою, розділяючи всіх Українців на дві части: східних (Наддніпрянщина) і західних (Поділля, Галичина й Волинь). Як побачимо низше, сей розділ має чимало оправдання в історії.

Збираючи в одно, треба сказати: до Східної Европи в найтіснішім розумінню (басен Волги й Дону) Україна не належить, що найбільше східні неісторичні окрайни туди переходять (характеристичне, що на такій окрайні лежить нова політична столиця України Харків!). До Східної Европи в найширшім розумінню належить велика більшість українських земель, виходять поза неї західні частини, простором не дуже великі, одначе з великою історичною традицією (Перемишль, Холм, Берестя, Володимир, Львів, Галич, Мукачево). Вкінці до Східної Европи в середнім розумінню приписати належить Донеччину, Подніпрове по Случ і Горинь, та Побоже[20]; натомість Подністрове, Покуття, Посяння, Побуже, басен гор.[ішньої] Припеті і Закарпаття лежатимуть уже поза її межами. Одним словом, сучасна (етнографічна) Україна має характер перехідної географічної території від Заходу до Сходу, з перевагою сього останнього. Підкреслити треба слово «сучасна», бо – як побачимо дальше, – історична Україна далеко більше була скупчена на заході сучасної.

III

Приступаючи до е т н о л о г і ч н о г о боку нашого питання, пригадуємо, що сучасний український племінний тип, як усі інші народи, являється продуктом довшого процесу перехрещування ріжних чинників; що під впливом тих чинників одні племінні елементи споювалися з собою (процес асиміляції), инші відокремлялися (процес дифференціації). Той процес твореня національних індивідуальностей в Европі з правила ішов по рівнобіжниковій лінії з заходу на схід. Річ дуже характеристична, що споріднені між собою (мовою, релігією, культурою) европейські народи розміщені побіч себе, разом з перехідними типами, від заходу до сходу, а не прим.[іром] з полудня до півночи. Так ось шляхом дифференціації повстали Португальці, Кастилійці і Каталонці на Піренейськім півострові, Норвежці і Шведи – на Скандинавськім, Словінці, Хорвати, Серби і Болгари на Балканському, Чехи і Словаки, Полабські Словяне і Поляки і т. ин. Натомість на цілому просторі між Піренеями й устєм Рена повно скристалізувалася тілько одна нація; на Апенінськім півострові без уваги на великі расові, язикові й культурні ріжниці, маємо також лише одну націю; те саме в Німеччині, мимо величезних ріжниць в напрямі з полудня до півночи і т. ин. Лише на сході Европи бачимо дивне на око явище. Близько

[20] Побужжя.

споріднені з собою «три руські народности» – Українці, Білоруси й Москалі – уложені побіч себе инакше, ніж можна було сподіватися: Білоруси на півночи, Українці на півдни, Москалі на сході від сих обох. Незвичайність тут у т. ск. вертикальному, а не горизонтальному розміщеню Українців і Білорусів, як відомо, спорідненних і з незамітним переходом між обома типами, між якими нема докладної границі (натомість деяка подібність розміщеня Українців і Москалів на Донеччині тут без значіння, бо та колонізація дуже пізна, коли оба племінні типи були готові). Сю незвичайність можна собі пояснити тілько догадкою, що давніша територія Українців або Білорусів виглядала инакше, ніж тепер. А що про якесь велике пересуненя білоруської людности історія від непам'ятних віків не знає нічого, остають тілько Українці, як такі, що колись мусіли бути скупчені далеко більше на заході, так що український і московський племінні типи витворилися тогді, коли відносні племена не стикалися одно з одним, тілько через Білорусів. Значить, що з усіх східнослов'янських племен, з котрих витворилися «три руські народности», ті племена, що склали українську національність, жили на самім заході старої історичної Руси.

Сю гіпотезу можна скріпити цілою низкою инших вказівок і фактів, між ними расовими і язиковими прикметами Українців. Щодо р а с и, то невважаючи на доволі примітивний стан антропологічних дослідів у нас, треба назвати ствердженим фактом західний початок Українців. Так ось досить замітне спорідненя їх з Хорватами і Сербами може бути пояснене виключно лише зі становища західної, не східної правітчини Українців, бо тілько десь біля західних чи середних Карпат могли вони бути сусідами південних Слов'ян.

Ще значніший західний характер бачимо в українській м о в і. Полишаючи на боці спільні елементи з південними Слов'янами, що можна пояснити так само, як і расову близькість, праруська основа української мови носить на собі такий великий знак посвояченя з польською, чеською і словацькою мовами, а через сі навіть з германськими говорами, що всього того не можна б собі жадним способом пояснити, коли б ми приймали українську правітчину далі на сході, прим.[іром] над Дніпром і Десною. Коли б так було, то дивна одностайність української народної мови від Сяну до Дону не знайшла б жадного раціонального поясненя. Сю одностайність можна зрозуміти тілько так, що українські колоністи на сході виходили з одного розмірно невеликого західного матірного пня з виробленою вже мовою.

Збираючи в одно висше сказане, доходимо до висновку, що процес твореня і зросту українського народу поступав, як усюди в Европі від Заходу до Сходу; що колиска, племінна колиска Українців, мусіла бути десь на західній периферії сучасної етнографічної території. Сю українську правітчину можна умістити тілько на просторі між Карпатами на півдні та дол.[ішнім] Бугом[21] на півночи, між середно-вислянськими пущами на заході та надприпетськими болотами і волинсько-подільськими лугами на сході. Звідси українські предки, спонукані своєрідним Drang nach Osten[22], поширилися далеко на схід і південь, на тепер заняті Українцями простори.

[21] Мається на увазі р.Західний Буг.
[22] «Натиск на Схід» (нім.).

IV

Висше наведені тези про західний початок сучасного українського племени можна ілюструвати і потверджувати безлічю і с т о р и ч н и х фактів. Та є й деякі в історії приняті погляди, які могли б заперечувати наші тези, одначе при близшім розгляді сі погляди показуються фікціями, чи там неумотивованими гіпотезами. До таких гіпотез належить прим.[іром] теорія про слов'янську правітчину над Дніпром і Волгою, теорія дуже слабо збудована, одначе сама собою ще не суперечна з галицько-волинським родом Українців, натомість цілком суперечна, коли вона хоче впевняти, що українське плем'я від непам'ятних часів сиділо над Дніпром. В дійсности сей погляд не має нічого за собою, тілько все проти себе. Фантазією є й твердженя деяких істориків про те, що прим.[іром] в IX або X вв., або ще раніше, суцільна українська колонізація досягала до Чорного моря або обніжжа Кавказу. Натомість безсумнівний факт той, що в часі найбільшої могутности Киево-руської держави, за Володимира В.[еликого], у віддалі двох днів маршу на південь від Києва починався вже дикий степ, на котрий без воєнної охорони ніхто не вступав (пор. [івняйте] сцену Володимира з св. Бруном[23]). Безсумнівний факт також той, що в такому самому віддаленю на північ від Києва починалася вже білоруська територія, та сама, що й сьогодні. Дальше певне й те, що до самого кінця княжої доби, в цілому басені р. Бога[24] не було й одного поважнішого города, крім кількох малозначних городків на його верхів'ях. Тому зі здивуваннєм можна спитати: де властиве жили ті споконвічні наддніпрянські автохтони Українці? Відповідь проста і єдино можлива: на заході, на Волині і в Галичині, а до Дніпра доходити могли тілько клином між Білорусами над Припетю і диким степом, а за Дніпро могли переходити тілько мало і спорадично. Продовж усеї княжої доби Київ був окрайним городом, окрайним вже зі становища українського відламу сеї Руси. І котрі руські племена найперше відокремлюються від Києва? Білорусь і Галичина. Се значить, що скоро по Ярославі М.[удрому] основи «трьох руських народностей» були вже готові. Сей процес ішов у парі не з розвитком Києва, а з його упадком. Стара киево-руська держава тілько з великими застереженями може називатися українською, тому що Українцями заселені землі творили щонайменше 1/6 частину всеї Руси. Натомість першою правдивою і чисто_українською «сепаратистичною» державою була Галичина Ростиславичів, а першою загально-українською державою була Галичина-Володимирія[25] Мстиславичів. За сеї держави почав був український елемент наново перти на схід і на південь, на Дніпро і на Чорне море, одначе скоро той напір був насильно перерваний страшним наїздом Моголів 700 літ тому назад. Український елемент уступив взад на свої раніші становища, на межі

[23] Бруно Кверфуртський (974–1009 рр.) – капелан ґерманського імператора Оттона III, від 1002 р. місійний архієпископ. У посланні до німецького короля Генріха II 1008/1009 р. описав своє перебування при дворі великого київського князя Володимира Святославича.

[24] Ідеться про р.Південний Буг.

[25] С.Томашівський називає Галицько-Волинське князівство Галицько-Володимирською державою, імовірно в контексті офіційного австрійського означення цього коронного краю як Королівства Галичини й Володомирії. Див.: *Томашівський С.* «Королівство Галичини і Володомирії» // Діло (Львів). – 1916. – 23 цвітня. – №104. – С.2–3; *Його ж.* Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. – С.87.

могольського Сходу й европейського Заходу. Границя бігла знов приблизно від середного Дністра до Случа й Горині[26]. Що тілько з упадком Золотої Орди, під Литвою і Польщею відкрилася нова можливість завоювання Сходу, на жаль уже не самостійною державою, лише масовою колонізацією. Сю акцію здобування, колонізації й організації східних земель виконали очевидно в першій мірі Волинці і Галичане, як про се свідчать імена всіх головних представників національного життя України в XVI–XVII-ім вв. Взагалі довговікова приналежність українських земель до Польщі мала рішаючий вплив на територіяльне, етнічне, язикове, культурне і політичне сформування української народности, включно до самої новішої національної назви, що навіки остане вимовним свідоцтвом... (се не парадокс!) польської участи у процесі твореня української нації.

Довершувався сей процес уже по упадку історичної Польщі, під Росією й Австрією. В першій, ще до розбору Польщі, українська колонізація поширилася як ніколи в історії, і здобула ті простори на сході і півдні, що сьогодні творять нашу етнографічну територію. Там же, під впливом европейського національного відродженя, народна мова піднялася на становище літературної, натомість у Галичині – у сій правітчині – українська національна ідея прибрала прикмети руху визначно політичного і державного.

V

У повній згоді з генезою й історичними перипетіями українського племени стоїть к у л ь т у р н и й розвиток України. Споконвіку ділилася сучасна Україна на дві полоси: північно-західну – лісову і південно-східну – степову, з середною перехідною смугою – луговою. Приблизна границя ліса і степу іде зі сходу на захід попід Київ і лише на межі Волині і Поділля повертає на південь до Дністра. Довгі віки вона розділяла осілу людність слов'янську від степових кочовиків азійського роду і тим самим була культурною границею між сими двома суперечними типами. В безнастанній боротьбі сих культур хліборобський північний Захід, ся історична колиска українського племени, взяв верх над степовим кочовиком-розбишаком, здобув неорані степи і піддав їх культурі плуга. Український селянин, що на Херсонщині, Катеринославщині або Слобідщині сьогодні оре й засіває такий колись дикий степ, есть нащадком волинського або галицького виходця. В довгій боротьбі хліборобського плуга і степового списа степ переважав не лише політично; він часто абсорбував приходця і переміняв його з осілого хлібороба в типового степовика (Запороже), та остаточно західний дух культури переміг східного противника.

Кілька літ після того, як над українською матірною землею укріпилася влада варяго-руського Киева, Русь стає дефінітивно християнською, беручи учителів і форму нової в і р и з Царгороду. Наслідком сього границя між сферою культурних впливів римської церкви і сферою культурних впливів византійської церкви утревалилася на західній межі українського племени, там, де воно сусідувало з польським. Сей факт мав опісля далекосяглі

[26] Див. докл.: *Томашівський С.* Поміж двома світами: Як працювала середньовічна дипломатія // Політика. – 1926. – 5–20 березня. – №5/6. – С.61–73.

наслідки. Він справди витворив в Європі два ріжні культурні типи, латинський і византійський, які стали головними символами европейського роз'єднання на Схід і Захід. Доля веліла, що українське плем'я, поставлене в самому осередку европейського континенту, увійшло з самого початку в орбіту культурних впливів Византії. Одначе тут треба мати на увазі, що церковний розлам між Римом і Византією прийшов аж геть пізніше, і на Руси відчувся що тілько під сам кінець XI-го в., а довершився ще пізніше, бо аж у XIII-ім в., відколи дійсно Рим і Византія стали синонімами двох окремих й обопільно неприязних культурних і політичних світів, Заходу і Сходу. Дальше треба тямити й те, що українські землі старої Руси, як, мабуть, ще перед охрещеням Володимира стояли під впливом римської церкви (перший руський єпископ Адальберт)[27], так і потім нераз схилялися в бік Риму, і всі спроби унії Риму з руською церквою починалися з українських земель, Галичини і Волині, поки не завершилися Берестейською унією (1596). Так витворився новий, посередний між Сходом і Заходом, церковно-культурний тип, посередний у тому, що форма мала бути східна, а зміст – західний, тип, що показав свою жизненність навіть у впливі на необ'єднану частину громадянства (Петро Могила й київська академія).

Той безпереривний нахил Українців до західної культури зустрічав очевидно і противну течію, що йшла не лише з Царгороду, від церковних сфер, а ще більше з правдивого Сходу, від політичних його сил: Татар і Турків, та з синтези всіх трьох чинників – від Москви. Зокрема треба підкреслити рішаючий вплив Татарщини на Русь, на факт дійсного відокремленя її від Заходу (до наїзду Моголів вся Русь, без огляду на церковні окремішности, була без сумніву інтегрантною частиною останньої[28] Европи) і перетвореня її в Московське царство, так мало подібне до старої Руси. Подібно, що тілько опанування Царгороду Турками цілком убило розвоєву здатність східної церкви. В таких обставинах українська Русь, піддержуючи дальше контакт із Заходом, могла у відповідному моменті (за Петра В.[еликого]) сповнити велику культурну місію на Сході. Коли те післанництво не богато принесло користей самим Українцям, то вина лежала в тогдішній політичній незрілости наших земляків.

Проти підношеня західного жерела української культури – маємо на думці українську надбудову над старою загально-руською культурою – міг би хто ставити суперечний на око факт, що нове л і т е р а т у р н е в і д р о д ж е н я України почалося властиве на Сході, на Задніпров'ю (Котляревський, Квітка), а не на Заході. Заміт не був би річево оправданий. Наперед тому, що перші лівобережні письменники не лише мали за собою всю українську історичну традицію, а й самі стояли безпосередно під впливом західноевропейських культурних течій. Далі, епохове значіння тих письменників оснувається передусім на впровадженю ними народної мови в літературу, а се мусіло найперше проявитися тілько в тій частині України, де лише народна розговірна мова відокремлювала українську стихію від сусідної і пануючої російської, а

[27] Адальберт Маґдебурзький (?–981 рр.) – єпископ-місіонер, перший архієпископ Маґдебурзької єпархії (968–981 рр.).

[28] Так у тексті.

не прим.[іром] в західних землях, де для відокремленя від сусідної і пануючої стихії польської доволі було окремої азбуки або й обряду. Вкінці, дальший розвиток нової української літератури не лише обхопив й инші частини України, а й підпав ще більше під безпосередний вплив західної культури. Так само, як справа літературної мови, поясняється й історія нашої національної назви. І в сім напрямі також: нашій новій назві «Україна», витвореній над Дніпром, назві первісно чисто географічній, національно-політичний зміст надав головно український Захід.

VI

З поданого вгорі виходить, здається, досить ясно: хоч українська національна територія переважно лежить у східній половині европейського континенту, то сама українська нація, як племінна окремішність, як культурна й політична індивідуальність, походить із Заходу і являється витвором західних культурних впливів. Без того походженя і без тих впливів все істнування української національности було б незрозуміле щодо своєї минувшини і проблематичне щодо своєї будущини. При сім ще одно певне: що процес твореня української національности ще не закінчений, що Українці, хотячи раз-на-все обезпечити свою національну індивідуальність і зрівнати її з иншими культурними націями, мусять здобути і присвоїти собі ще дуже богато необхідних передумов до того на всіх полях громадянського життя; що без того – всі національні зусилля були б Сизифовою працею, в остаточнім висліді – для нас самих і для світу шкідливою; що полупродукти і бастардні форми нежиттездатні, нездібні до самоурядування (недержавні) і як такі мусять загибати або вічно служити иншим. Які саме цінности мусимо ще придбати до ранішого дорібку, – се довгий акафист[29], і тут не станемо читати його; про одно була вже мова на иншому місці, про инше буде ще. Натомість з усею силою і вагою накидається сьогодні принципове питання: По яким зразкам має йтися дальша необхідна праця – по зразкам Заходу чи по зразкам Сходу?

Се питання висувається сьогодні на саме чоло української національної політики, і від відповіди на нього і від приноровленого напряму українського національного життя до сеї відповіди залежить доля нації. Се питання й не теоретичне; воно стало практичною злобою дня. Українці сьогодні розділені таким кордоном, як, мабуть, ніколи у своїй довгій історії. Сей кордон приблизно йде туди ж, де вели й історичні межі між Заходом і Сходом, між їхніми формами політичного й культурного життя. Одначе старі кордони не відмежували ніколи таких суперечних і ворожих обопільно світів, як сей, що тепер ділить нас. Навіть за панування Моголів у Східній Европі, що – як уже згадувано – страшно поглубило й укріпило, у великій мірі навіть просто витворило, роздвоєня між Заходом і Сходом, прірва не була так велика, як сьогодні. Коли раніші контрасти могли віками удержуватися один побіч другого, то сучасні – се відчував кождий з нас – неминучо доведуть до упадку сього або того світу, східного або західного, «евразійського» або европейського.

[29] У православній церкві довгий урочистий піснеспів на честь Христа та святих, що виконується стоячи.

З трьох близько споріднених народів географічної Европи – Українців, Білорусів і Москалів – останній всеціло опинився по тім боці европейського провалля, два инші – в переважних своїх частинах. Коли б сьогодні-завтра сей кордон упав і – допустім – переміг Захід, то всі три народи більш-менш однаково відчули б сю переміну і без особливих труднощів почали б продовжати ті форми національного життя, яким перестали жити вісім літ тому назад. Та коли сей кордон удержиться ще два, три, п'ять десятків років або більше? Коли там у новім дусі виросте одно і друге покоління? Очевидно, як переможе Схід, то тогді Москалі будуть першим народом світу; та на випадок – у що твердо віримо – перемоги Заходу? В сім випадку вони, не маючи по «західному» вихованих земляків (сучасна еміграція зникне за якийсь час), опинились би на становищі безрадних і безпомічних тубольців, зданих на всякі рішеня переможців. Натомість Українці і Білоруси, маючи земляків иншого, західного типу, зможуть знайти в них неоцінених провідників, оборонців і учителів. Одначе сі земляки, по сім боці европейського провалля, будуть в силі сповнити сей великий історичний обов'язок тілько в такім разі, коли не закопають свого таланту у землю, тілько богато разів помножать його всім тим культурним добром, який той Захід дав всім своїм иншим народам. Тому-то Українці Заходу, не почувайте себе ні комірниками, ні слугами, ні в'язнями; почувайте себе, думайте і робіть як повноправні, споконвічні і незмінні горожане сього Заходу! В інтересі власнім і тих земляків на Сході.

In Stepan Tomashivs'kyi's essay – the neoromantic vision of Halychyna as Ukrainian national "Piemonte". Scientist highlights the history of Ukraine in section of famous thesis about Ukrainian lands as civilizational/cultural crossing. Also in the article asserted the thought of Western origin of political Ukrainian society and Ukrainian national idea.

Keywords: *history of Ukraine, Ukrainian historiography, Halychyna, Tomashivs'kyi.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Черкас Б.
Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 386 с.

У ще доволі свіжій книжці польського дослідника середньовічної літератури Р.Урбанського показано, як швидко латинська Європа, із Польщею включно, розвіяла міф демонічної природи монголів і створеної ними кочової імперії[1]. Каталогізована та класифікована історіями «монголів/татар» Плано Карпіні й де Брідіа, а також іншими «пояснюючими» творами європейських інтелектуалів, остання вже на кінець XIII ст. стала «нормальним» історичним явищем, такою собі буденністю прикордоння «цивілізації середньовічного Заходу».

Не так склалося в Україні. Тривала «включеність» в «ординський» світ, попри формування практично-ефективних умінь і прикладних осягнень, заважала класичному «погляду ззовні». Так, Південна Русь-Україна мала стійку традицію опору (тут неможлива була знана російська максима: пошкрябай-відчисти будь-якого росіянина – отримаєш татарина; навпаки, в «українському татарині» завжди й охоче шукалося «ество» дотатарське – руське, чорноклобуцьке, половецьке, аланське etc), але свого Карпіні вона не народила (та й з ориґінальним познайомилася вельми пізно й часто лише в уривках, стосовних українських земель). Відтак демонічний флер монголо-татарської спадщини розвіювався в нас украй повільно, і ще питання, чи остаточно (принаймні концепт «темних віків» вам «із льоту» пригадає чи не будь-який український історик – не дивно, що Борис Черкас відразу у вступі до своєї праці маніфестує опозицію саме цьому загальновживаному поняттю).

Утім із постмодерну, з його все новими та новими «пост-», вигулькнула й «нова історія імперії». Вона окреслила «іншу» рамку для ненаціональних

[1] *Urbański R.* Tartarorum gens brutalis: Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich. – Warszawa, 2007. – 323 s.

домодерних державних утворень. Відтак народилися «західні володіння Улусу Джучи» – цілком «респектабельний» для сучасної історіографії концепт (у сенсі знаної ідеї, що історія України = історії державних утворень на її території).

Новий концепт – нові правила й нова картина світу. І Б.Черкасові вповні вдалося створити таку картину та зайвий раз нагадати читачеві, що історія – це захоплива річ. Як «першопроходець» він креслить свій «об'єкт» широкими, розмашистими мазками. І, попри сучасну залюбованість «філіґранними» мікроісторичними техніками, це не викликає професійного спротиву. Для «внутрішнього часу» концепту «західних володінь Улусу Джучи» – це необхідна норма й демонстрація «неспрацьованого» потенціалу, що може ще довго дарувати нові та нові відкриття.

Структурно книжка, поза традиційно-науковим супроводом (вступ, огляди історіографії та джерел, закінчення, список використаної літератури, іменний покажчик), складається з двох частин – реконструкції політичної історії (оригінальна назва розділу «Історія існування», підрозділів – «Монгольські тумени в Європі 1222–1242 рр.», «Завоювання в Європі Джучидами 1245–1265 рр.», «Ногаєва війна», «Золота доба», «"Велика Замятня"», «Токтамиш») та аналізу інститутів державності (оригінальна назва розділу «Держава», підрозділів – «Територія», «Влада», «Економіка», «Міста Золотої Орди»). Друга частина-розділ удвічі менша за першу (отже хроніка, так би мовити, горує над політичним трактатом). Для фахівця тут, ясна річ, трохи бракує окремого викладу методології дослідження, а ширша аудиторія, імовірно, жалкуватиме за нарисом культурно-інтелектуального виміру (зокрема з представленням сюжету «Церква» у 2-му розділі, адже для середньовіччя – це, поза сумнівом, один із ключових інститутів; або виокремленням синтетичного підрозділу під умовним титулом «Золотоординська цивілізація»).

Історіографічний підрозділ автор воліє будувати традиційно – як огляд «модерної історіографії» (від першої половини XIX ст.). Власне, мені більше імпонує конструювання історіографічної традиції безпосередньо від часу фіксації події. Усталене у сучасних українських практиках доволі штучне протиставлення «джерел» та «історіографії», гадаю, – дещо редукційний і прокрустовий підхід. Часто це призводить до гіперболізації внеску в історичну науку вчених так званого «довгого XIX століття», яке, буває, і прямо окреслюють «століттям істориків».

Утім навіть за конструювання нарису лише модерної історіографії перед Б.Черкасом стояло вельми непросте завдання, адже йшлося про сюжет, котрий зовсім не належав до наукового мейнстриму. Ним часто займалися в межах ще «антикварної парадигми», украй розпорошено у часі та просторі. Через це традиційне виокремлення хронологічних періодів в «освоєнні» теми – у цьому випадку – доволі малоефективне. Відрадно, що Б.Черкас не втрапив у цю схоластичну «часову пастку», вільно ставлячи поряд пізнавчі прориви й фактографічні досягнення істориків різних епох, поколінь і «цехів» (поза класичними істориками-документалістами тут велика була роль археологів і фахівців із допоміжних історичних дисциплін).

У цілому авторський підхід у представленні доробку попередників можна визначити як історіографію історіографічних сюжетів і для «введення» читача в коло фахових рамок запропонованої теми дослідження він, безперечно, органічний та утилітарно-зручний. Історіографічну «розкіш» – як ось дискусію з впливовими у рамках досліджуваного сюжету адептами Л.Ґумільова – автор залишив, явно, на майбутнє.

Огляд джерел також представлено вельми нарисно. Власне, як і з історіографією, тут більше загальної пропедевтики, аніж ориґінальних дослідницьких осягнень та формулювання «теоретичних родзинок» (зокрема на тему сюжетів історії знахідки й технік вивчення окремих пам'яток). Із класичної «теорії» маємо лише традиційну вправу у класифікації-групуванні джерел.

Перший розділ – «Історія існування», – напевно, найориґінальніший і найрезонансніший за змістом. Свою особисту війну з «темною плямою» української історії автор, безперечно, виграв. Підрозділ «Монгольські тумени в Європі 1222–1242 рр.» цікавий спостереженнями про організованість і добру прорахованість вторгнень (Київ як межа завоювання названий ще до битви на Калці 1223 р.). Акцентую на цьому, адже в літературі про «нашестя» гуляє чимало міфів – і про випадковість-вимушеність монгольських навал, які лише провокували чергові противники-жертви (вбиваючи послів – недоторканності яких узагалі світ, мовляв, навчили монголи; нападаючи першими на мирних завойовників і т. д.) та про те, що степові батири нікого не обманювали – їх лише «неправильно» розуміли люди інших культур тощо.

Цікаве зауваження Б.Черкаса про не таку вже повну автономність виправи Джебе й Субедея 1220–1223 рр., і про загальномонгольський характер Західного походу 1236–1242 рр. (усе це – добре організовані імперські акції, а не наїзди молодців-пасіонаріїв). Звертає на себе увагу у цьому підрозділі й реконструкція руcько-половецької експедиції на Калку 1223 р. (правим берегом Дніпра до Хортиці, а далі на Кінські Води й Овечу Воду, а не на Кальміус, де здавна шукали річку Калку). Тут хочеться пригадати одне пізніше джерело про запорізьке козацтво в 1590–1591 рр. (Мартина Пашковського «Історія турецька і змагання козацькі з татарами» (Краків, 1615 р.), див. розділ IV, книги I), котре, як місце найбагатших татарських (ногайських) улусів, на які нападають запорожці, подає становища між річками Молочною (татарською Сут-су) і Кінською Водою. За джерелом, сюди дорогу запорожцям у середині XVI ст. проклав черкаський староста князь Михайло Вишневецький (про значення Кінської Води в локальній уяві запорожців свідчить і подане тут фольклорне оповідання про спір цієї річки із самим Дніпром). Вабив сюди запорожців і так званий Муравський шлях – чи не головний транспортний маршрут лівобережного степу, що вів із московських володінь до Криму. І тут таки на Кінських Водах згодом заснував свою столицю Мамай (її наразі ідентифікують із городищем біля м. Оріхів Запорізької обл., у «Книге Большому Чертежу» це топонім «Сім Мечетей»). Річка Кінські Води ще на 1680 р. (свідчення посольства В.Тяпкіна) вважалася судноплавною – отже сюди могли заходити й судна з Чорного моря.

Тут-таки маю звернути увагу дослідника на інше пізнє джерело, яке може додати ваги його реконструкціям степових шляхів-комунікацій (котрі,

безперечно, належать до отих броделевих «структур довгого тривання»). Це – «Опис давньої та нової Польщі» Станіслава Сарницького (Краків, 1585 р.). Твір містить характеристику так званого «тридоріжжя» на теренах західніше Дніпра:

> «*Кучманський шлях*
> Спочатку від Львова до Шаравки позначена є дорога. Із Шаравки 20 миль до броду на річці Кучмань, саме від якого цей шлях і називається. Від Кучмані до броду на річці Кодимі 10 миль, від Кодими до Саврані 4 милі. Від Саврані до Чапчаклеї 10 миль. Звідти ж Очаків [за] 8 [миль] руських, багато більших за польські. Тому хто-небудь, можливо, відповідав, що пройшов десять миль. Польських же 15. Ця дорога є найкоротша з усіх.
>
> *Чорний шлях*
> Львів – Сокаль – 12 миль, Сокаль – Луцьк до Стиру 12 миль, [від] Луцька до річки Горинь 11 миль, від Горині до броду [через] Случ за Заславом та Полонним – 10 [миль]. Від Полонного 40 [миль до] Киева. Від Києва [до] Канева 16 миль. Від Канева [до] Черкас 15. Від Черкас до Порогів 12 миль. Від Порогів до Томаківки 11 [миль]. Потім Торговішта (=поселення на місці Ольвії, під Очаковом – *Д.В.*) – 6 [миль]. Тут уже Скіфії кораблі розходяться, звичайно, за затокою Борисфена аж до Очакова або куди завгодно.
>
> *Шлях волоський*
> За Бучач, Скелю, Зіньків та верхів'я річок Ушиця, Жван, Русава, далі за Волощину або за поля узбережні Тири (=Білгород-Дністровський – *Д.В.*)»[2].

Як бачимо, саме Чорний шлях був «трасою» як походу руcько-половецького війська, так і зворотного руху монголів.

Наступний підрозділ – «Завоювання в Європі Джучидами 1245–1265 рр.» – узагалі є новаторським. Широка картина змін, які відбулися на українських землях під егідою Улусу Джучи, реконструкція воєн Курумиши-Куремси та Бурундая варті уваги всякого, кого не задовольняє концепт «темних віків» в історії України. До речі, цікаво, що й тут Чорний шлях – це основна траса татарських походів на захід (можна запідозрити, що потреба в Кучманському та Волоському шляхах оформилася вже за результатами завоювань 1245–1265 рр.).

Підрозділ «Ногаєва війна» ретельно реконструює політичну історію Нагаєвого улусу (утвореного на основі Правого крила Улусу Джучи), висуваючи чимало свіжих і вірогідних гіпотез. Додамо лише, що нижньодунайський геополітичний центр явно заклав ґрунт для пізнішого «Молдавського проекту», а зауважений Б.Черкасом перехід центру Галицького-Волинського князівства на рубежі XIII–XIV ст. зі Львова до Володимира-Волинського якраз міг бути викликаний виникненням «коротших» татарських шляхів – Волоського й

[2] Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2 ч. – Ч.2 (Додатки). – К., 2008. – С.108.

Кучманського. Вибір лівобережних туменів на користь надволзького центру, можливо, мав і об'єктивний просторово-кліматичний складник, адже в «Історії турецькій та змаганнях козацьких із татарами» (Краків, 1615 р.) про ногайців Приазов'я сказано: «На зиму вони аж над море Каспійське втікають» (див. кн.I, розд.1) – отже, кочування на Лівобережжі, без можливості відступити взимку до Каспію, було вкрай ризиковим (хоча й не наполягатиму на цьому – у XIII–XIV ст. клімат був м'якшим, похолоднішало вже в XV–XVI ст.).

Попри бідність джерел, хотілося б також бодай окреслення питання, наскільки до Узбекової релігійної реформи[3] (запровадження ісламу як офіційної релігії) на теренах Правого крила Улусу Джучи було поширене християнство (адже й алани, і чорні клобуки та, почасти, половці були християнізованими ще до монгольського нашестя, а несторіанство знаходило адептів і серед монголів)[4]. Це цікаво, оскільки ще у XVI ст. наддніпрянські українці-черкаси (а з XV ст. є літописна версія, що черкаси, то нова/інша назва чорних клобуків) охоче приймали до свого гурту кочівників-християн, а еміґрантів-мусульман відправляли до громади литовських татар.

Підрозділ «Золота доба» оповідає про правління Узбека та Джанібека, причому, читаючи його, я не міг позбавитися враження, що то «золото» місцями якесь фальшиво-сусальне, і тут ми маємо справу радше із «застоєм», аніж «розквітом». Звертає на себе увагу сюжет із розгромом улусу Курумиши (територіально історичне Поділля – смуга від наддніпрянських Черкас до наддністрянського Кам'янця-Подільського) в 1352 р. Гадаю, основним театром бойових дій – сепаратистів Курумишевичів з угорсько-польськими союзниками проти ординців Джанібека – був «короткий» Кучманський шлях. Це пояснило б занепад золотоординських центрів на Брацлавщині та Степовому Побужжі (в районі славнозвісного згодом запорізького Гарду, де мандрівники зустрічали численні золотоординські руїни). Тут можна пригадати логістику добре знаних кримськотатарських походів на Правобережну Україну XVI–XVII ст. – перехід Дніпра (внизу біля Тавані чи вище – на Кічкасі неподалік Хортиці), зупинка – «нижче Поділля» (характеристика з 1512 р.[5]) під Чорним лісом (терени сучасної Кіровоградщини) – ривок під Тернопіль (найшвидше саме Кучманським шляхом) або під Білу Церкву (Чорним шляхом), де закладається кіш-табір, з якого широко розходяться загони-чамбули.

Обставини Синьоводського походу Ольгерда 1362 р. – головного сюжету наступного підрозділу «"Велика Замятня"» – також свідчать на користь гіпотези про зруйнованість золотоординських структур Поділля. Литовсько-руське

[3] До речі, тут не вистачає обговорення нових пропозицій О.Юрченка (див.: *Юрченко А.Г.* Хан Узбек: Между империей и исламом: Структуры повседневности. – Санкт-Петербург, 2012; *Его же.* Элита Монгольской империи: Время праздников, время казней. – Санкт-Петербург, 2012).

[4] Цікаву розвідку на цю тему див.: *Малышев А.Б.* Христиане и христианство в среде золотоордынской аристократии // От Онона к Темзе: Чингизиды и их западные соседи / Ред.-сост. В.П.Степаненко, А.Г.Юрченко. – Москва, 2013. – С.142–165.

[5] «Про перемогу над татарами під замком Вишневцем, року Божого 1512…» («De Victoria a Tartaris circa Castellum Visniowiec, anno Domini 1512, die S. Vitalis Martyris reportata: Andreae Cricii Posn. Scholastici ad Christophorum de Szydlowice Castellanum Sandomir et Procancellarium Regni Poloniae epistola prosaica manu exarata»). Власне «paulo ultra Podoliam continuerat», що можна перекласти і як «трохи за Поділлям міститься».

військо тоді рухалося від Києва Чорним шляхом і без бою пройшло за Черкаси до кордону Поділля (за описами пізнішого Черкаського староства це мала б бути р. Тясмин + дніпрові уходи до Порогів). Тут варто згадати, що місце битви на Синіх Водах локалізують або на р. Синюха (неподалік знаного з XVII ст. містечка Торговиця, нині частини м. Новоархангельськ Кіровоградської обл.), або поблизу гирла Дніпра в районі Торговиці на місці античної Ольвії (нині поряд із м. Очаків Миколаївської обл.)[6]. Отже татари або прийняли бій на позиції «нижче Поділля» під Чорним лісом (і, таким чином, із визначенням Торговиці на Синюсі як столиці улусу Курумиши Б.Черкас, напевно, погарячкував), або взагалі відійшли «до останнього рубежу» на Правобережжі – біля переправи на лівий берег Дніпра (може бути, що тут відіграла свою роль і дуже холодна зима 1361 р., що налякала кочовиків, тож вони восени 1362 р. відкочували на крайній південь, під Очаків). І втікали ординці після битви до Дніпра (шукаючи притулку на Лівобережжі), а не Південного Бугу (не маючи там скільки-небудь міцних опорних пунктів та людських резервів).

Акцентуючи на вірогідності союзу Мамая й Великого князівства Литовського, Б.Черкас ніяк не коментує перехід 1366 р. Коріатовичів під зверхність польського короля. Але ж, можливо, у цьому слід добачати причину відновлення татарської леґітимності Теміра-Демитрія у війні 1374 р. (адже автор слушно звертав увагу, що, для джерел, Синьоводська війна 1362 р. – це не війна з татарами, а у звістці про 1374 р. татари фіґурують). Тут, оскільки Б.Черкас довів (зокрема у випадку з леґендою про захоплення Києва Ґедиміном), що він не чужий пошуків фактографічної основи пізніших фальсифікатів, хочу звернути увагу на свідчення з леґенди про Глинянський рокош[7] (оформлена перед 1606–1607 рр. для потреб історичного обґрунтування шляхетської демократії в Польщі). Датували той міфічний рокош різними роками і якщо з 1371, 1379, 1380 і 1381 усе більш-менш ясно, адже за текстом події відбуваються за правління польського короля Людвіка Угорського (1370–1382 рр.), то дату 1363-й рік[8] можна пояснити лише як стан після Синьоводської битви 1362 р. Гадаю, що родова леґенда Ґрановських первісно була недатована. Нас у ній цікавить епізод про переможну битву з татарами під Брацлавом (татар полягло 7 тис., втрати польського війська – до 2 тис., уражений трьома стрілами загинув і сам полководець – староста сандомирський Рафал Ґрановський), які виступають союзниками литовців (із ними під Більськ-Підляський тоді пішов битись сам польський король). Отже, еміри улусу Ноґая після 1366 р. порозумілися з Мамаєм і, не руйнуючи його союзу з Литвою, улаштували Коріатовичам веселе життя? Чи вже тоді вони відчули себе «козаками білгородськими», відірваними від загальноординської державної структури?

---

[6] Арґументацію див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – Ч.1. – К., 2008. – С.205–206; Ч.2 (Додатки). – С.109, а також у примітці П.Бруна до нотаток Ж. де Ланнуа (див.: Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.III. – Одесса, 1853. – С.457).

[7] Див.: Rokosz Gliniański: Z Manuskryptu Domu Ichmciow Panów Granowskich wypisany do Druku w r. 1789 podany. – Warszawa, 1789.

[8] Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. – Ф.І. – Спр.5961.

Останній підрозділ першої частини має назву «Токтамиш» та оповідає про події 1380–1399 рр. Б.Черкас цікаво реконструює конфлікт нового хана Токтамиша з Литвою близько 1381 р. (власне з Подільським князівством Коріатовичів і Київським – Володимира Ольгердовича) у зв'язку з тим, що тут прийняли «біженця» – сина Мамая, засновника роду князів Глинських. Але оскільки останні отримують володіння на Лівобережжі (Глинськ, Лтава-Полтава), то, як видається, саме тоді кордон Київського князівства на лівому березі Дніпра відсунувся (з Переяславщини?) до Ворскли – отже, Токтамиш програв? Чи варто вважати, що ворсклянський рубіж – то спадщина 1362 р.? (тоді цікаво, що на Поділлі знайшлися еміри-козаки суперники Ольґерда, а на лісостеповому лівобережжі – ні).

І, зрештою, кілька зауважень про кампанію на Ворсклі 1399 р. Здається, тут традиційно трохи перебільшується «степовий» формат походу. У Р.Гайденштайна (Гейденстейна), при описі погоні 1596 р. Ст.Жолкевського за С.Наливайком із Києва під Лубни, згадується про те, що польське урядове військо перейшло р. Сула під Горошиним (нині однойменне село Семенівського р-ну Полтавської обл.), де колись переправлявся й Вітовт, розбитий на Ворсклі Тамерланом[9]. Отже, якщо литовці поверталися тією самою дорогою, як і йшли в похід, то принаймні півдороги – від Києва до Сули – вони не дуже віддалялися від Дніпра, а на Верхній Ворсклі їх метою міг бути передусім Муравський шлях, перетинання котрого було насамперед загрозою Криму, куди Вітовт уже проклав собі дорогу в попередні роки.

Друга частина праці – під титулом «Держава» – відкривається підрозділом із назвою «Територія». Тут ідеться про освоєння монголами завойованого простору, адміністративні поділи та колонізаторські зусилля «золотого роду» Чинґізидів. Б.Черкас висловлює чимало цікавих спостережень про клани нових володарів українських земель (Мауці, Курумишевичи, Ноґаєвичи, Мамай та ін.). Із конструюванням кордонів улусів-уділів (звичайно геополітично обумовлених) варто погодитись, але щодо менших облікових одиниць (туменів, тисяч і т.д.) маю сумніви. Адже ще у запорожців фіксувалося визначення куреням господарських ареалів за допомогою періодичного жеребкування, плюс добре знані середньовіччю, з його практиками полівасалітету, екстериторіальні анклави (з «дахом» в особі верховного хана чи інших «особливих» людей), плюс кліматично обумовлена варіативність алгоритмів кочування (з цікавою практикою куруків – заповідних земель для екстраординарних потреб), плюс виокремлення все нових і нових комплексів міської осілості (з більшменш значною аграрною околицею). Усе це щоденно підважувало стрункість суто військового, ордоцентричного шикування. Не аналізує автор і специфіку унікальних природних комплексів – Чорного лісу на межі Поділля, лісової Самарської товщі, рибного бузького Гарду тощо (хоча далі, у підрозділі «Економіка», є згадка про соляні промисли Сиваша).

Утім конструювання туменів захоплює. Адже, якщо йти за Б.Черкасом, можеш отримати й таку картину: 1) Улус Курумиши – Черкаська

[9] Reinholdi Heidensteinii … ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII. – Francofurti ad Moenum, 1672. – P.334.

(екс-чорноклобуцька) тьма (пізніша зона 6 перших козацьких полків), Брацлавська тьма (основа Подільського князівства), Інгульсько-Чорноліська тьма (згодом ареал татар Очакова й запорожців); 2) Улус Ноґая – Білгородська тьма (пізніше анклав білгородських татар), Буджацько-Добруджська тьма (аналогічний татарсько-ґаґаузький анклав), Молдавська тьма (основа Молдавського воєводства); 3) Лівобережжя – Кримська (Солхатська) тьма (на півночі – по річки Самару й Орель; згодом основа Кримського ханства), Київсько-Переяславська тьма (основа Київського князівства та воєводства), Сіверсько-Донецька тьма (історично це колонізаційний простір Сіверщини, вона була найближча до офіційного надволзького центру – отже найменш автономна, до того ж із помітними «осілими» центрами, здатними структурувати простір, тут було не дуже, її «пізньою дитиною» стала Слобожанщина).

Наступний підрозділ – «Влада» – подає вельми стрункy і ясну картину функціонування владних інститутів Монгольської імперії та Золотої Орди. Традиційно акцентовано на надзвичайно ефективній для свого часу системі зв'язку (ямська служба) та універсалістській (у тойнбіанському сенсі) бюрократичній машині, взорованій спочатку на китайській імперії, а згодом усе більше на здобутках мусульманської цивілізації. Зауважити можна хіба що про корисність порівняння організації «Золотого роду» Чинґізидів з іншими середньовічними патримоніями, перспективність розробки теми кланових структур на золотоординських теренах[10], а також про потребу дещо удокладнити сюжет про практики імперського змішування та колоніальні переведення певних етнічних громад на нові терени (зокрема про історію сучасних ґаґаузів).

Підрозділ «Економіка» містить чимало оригінальних міркувань, у тому числі й заснованих на малознаних археологічних і нумізматичних матеріалах. Але загалом цей блок роботи має дещо загальнотезовий характер (обсяг підрозділу 19 стор. навряд чи міг претендувати на інше), за яким, утім, угадується значний потенціал подальшого розширення. Зокрема йдеться про перспективний сюжет щодо місцевих шляхів – поза «міжнародною» трасою Великого шовкового шляху. Тут-таки, зауважимо, поки що лише пунктирно окреслений потенціал «портретизації», бодай і фраґментарної, героїв місцевого «бізнесу»[11]. Попри знайомство автора зі студіями Д.Квіріні-Поплавської, сюжет із невільництвом як важливою галуззю місцевої економіки його чомусь не зацікавив.

Завершує частину підрозділ «Міста Золотої Орди». Він зайвий раз указує на незадовільний стан української золотоординської археології, яка все ще доволі хаотично досліджує й украй слабко систематизує виявлені пам'ятки

[10] Див. свіжу пропозицію: *Исхаков Д.М., Измайлов И.Л.* Татарские кланы Улуса Джучи: происхождение и место в системе власти // От Онона к Темзе: Чингизиды и их западные соседи. – С.178–203.

[11] Див. цікаві міркування Р.Гришка про ґенуезців (*Hryszko R.* Z Genui nad Morze Czarne: z kart genueńskiej obecności gospodarczej na północno-zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego u schyłku średniowiecza. – Kraków, 2004. – 329 s.; *Idem.* Januensis ergo mercator?: działalność gospodarcza Genueńczyków w ziemi lwowskiej na tle kontaktów Polski z czarnomorskimi koloniami Genui w XV wieku. – Kraków, 2012. – 156 s.), а також Я.Тишкевича – про караїмів (*Tyszkiewicz J.* Karaimi na Rusi i Litwie do 1388 // Przegląd Orientalistyczny. – №3/4. – Wrocław, 1999. – S.177–186; *Idem.* Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388 // Studia Źródłoznawcze. – T.36. – Warszawa, 1997. – S.45–64).

(те саме можна сказати і про іншу дотичну спецдисципліну – історичну географію). Гадаю, напрацювання Б.Черкаса стануть тут стимулом для розгортання осмисленої роботи у цьому напрямі. Принагідно хочу звернути увагу на так звані «татарські кишені», котрі у джерелах позначають як «польові мечеті», а одна досліджена така пам'ятка (під с. Кишеньки Кобеляцького р-ну Полтавської обл.) свідчить, що йдеться про гробницю-мавзолей[12]. Отже не факт, що численні топоніми «Мечеть» на півдні України вказують на золотоординські урбаністичні осередки. З інших загадкових міст Орди хочеться згадати й позначені на відомій мапі Великого князівства Литовського 1613 р. городища Верблюжка й Манжелія (причому, їх явно виділено, що ніяк не відповідало стану на 1590-ті рр., коли складалася ця карта). Узагалі картографічні матеріали XVI–XVIII ст., попри їх неточність, становлять ще один «резерв» представлення сюжету золотоординського містознавства.

Висновки дослідження (блок «На закінчення») викладено ясно і стрункo. Не вистачає хіба що згадки, що ситуація симбіозу кочових та осілих народів, із перевагою перших, на теренах України на момент монгольського завоювання була зовсім не новою (тут ще Велику Скіфію можна пригадати).

Уже зовсім наприкінці зверну увагу на виявлені у книзі описки. Ясна річ, із погляду рецензента цілком неприпустимою є помилка в назві його власної праці, декілька разів цитованої Б.Черкасом («Українне місто» тут, явно через недогляд за комп'ютерною правкою, стало «Окраїнним»). З інших важливих у плані смислу, а не правопису, ляпсусів наведу такі: «1362 р.» замість «1262 р.» (с.110); «Сербський правитель не відмовився від оборони і прислав до Ісакчі свого сина Стефана з групою бояр на заложники» (взаємовиключне твердження, «не» тут явно зайве; с.126); «У 1312 р. у тридцятирічному віці помирає Токта» (роки його життя звичайно визначають як бл. 1270–1312, отже йдеться про 40-річний вік; с.145); «Казимир встиг перекрити переправи через Віслу, що унеможливило форсування річки поляками протягом січня» (ідеться явно про нападників-татар, а на захисників-поляків; с.164); «Проте 1206 р. у річковій навігації Венеції вперше місцем призначення став Судак» (незрозуміло, що тут мало бути замість «річковій»; с.305); «Проте Палеологи, не бажаючи мати під боком лише одного потужного сусіда, у 1265 р. підписують аналогічну угоду з Візантією» (має бути «Венецією»; с.307).

З інших зауважень до праці у цілому, гадаю, що в подальшому автор не економитиме на топонімічних коментарях, та й прикінцевий географічний покажчик явно не буде зайвим. Також у наступних книжках Б.Черкаса чекаємо на інші «розкоші» (карти, ілюстрації тощо).

Д.С.Вирський (Київ)

[12] *Зарецкий И.А.* Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть Кобелякского уезда // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып.7. – Полтава, 1910. – С.111–120.

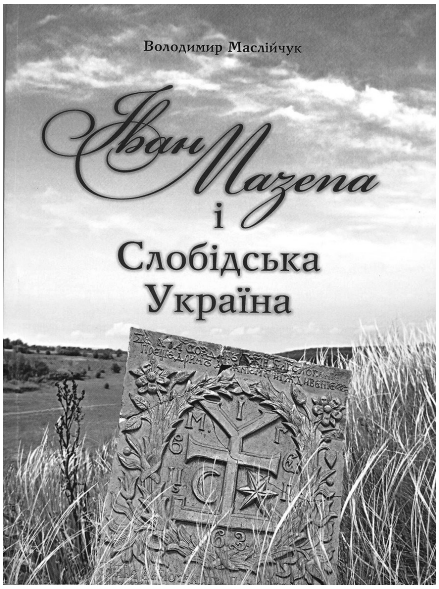

Маслійчук В.
Іван Мазепа і Слобідська Україна. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2014. – 152 с.

Дослідження контексту відносин гетьманського уряду І.Мазепи зі Слобідською Україною – надзвичайно актуальна тема української історіографії ранньомодерного часу, котрій приділялося явно замало уваги. Хоча багато дослідників у своїх працях наводили окремі відомості про гетьмансько-слобідське прикордоння, книжка Володимира Маслійчука, за нашим спостереженням, є першою монографією з цієї теми. Однак цінне тут не лише це, але й спроба запропонувати альтернативу як традиційній національній, так і радянській історіографії, присвяченій добі І.Мазепи. Автор свідомо артикулював це у вступі (с.12):

> «Насправді в нашій роботі діяльності гетьмана як такої мало, автор прагне уникати багатьох поширених оцінок. Ця робота не зовсім про відомого гетьмана, а радше про контекст. Основною тезою для дослідження, що, однак, може бути спростована, є значення освоєнь – як зовнішніх (переселення та колонізація територій), так і внутрішніх (трансфер і осмислення інакших ідей, понять, спроби експериментів та реформ) – для української історії, значення історії прикордоння з постійними конфліктами і порозуміннями, а також важливість того, що нині важко оминути, – студій над пам'яттю про Мазепу та над пов'язаними з нею все тими ж конфліктами і порозуміннями».

Із цього уривку стає зрозумілим, що В.Маслійчук ставить перед собою складне завдання дослідити освоєння як у контексті території, так і в інтелектуальній площині. Вивчення колонізації широко використовувалося та використовується в історіографії. При студіюванні української ранньомодерної історії важливою стала концепція фронтиру, сформульована американським істориком Ф.Тернером у 1890-х рр., котра набула цікавих модифікацій у сучасній вітчизняній історіографії[1]. Освоєння як предмет спеціального історичного дослідження в інтелектуальній сфері – надзвичайно актуальне для сучасної західної історичної науки, проте не набуло особливого розвитку в українській історіографії раннього нового часу[2]. Усе це свідчить, що В.Маслійчук узявся за новатор-

[1] Див., напр.: *Леп'явко С.* Великий кордон як фактор формування українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001. – 50 с.; *Брехуненко В.* Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.6. – К., 2006. – С.453–486.

[2] Приміром, див. інформацію про міжнародний колоквіум у Парижі «Пётр Великий и европейский интеллектуальный мир: контекст, коммуникационные сети, распространение и

ську та надзвичайно важку справу, яка заслуговує на детальний аналіз. У цій рецензії особливу увагу звернуто на дві теми книги: 1) модернізація і традиція; 2) «третє» освоєння мазепинської тематики у сучасній історичній пам'яті.

У розділі з інтриґуючою й багатообіцяючою назвою «Реформи Петра Першого (Загрози традиції та консервативний опір: слобідські полки і Гетьманщина)» на шести сторінках не так багато можна дізнатися про перетворення російського царя стосовно двох українських автономій та про консервативний опір їхніх еліт (с.63–68). Приміром, автор пише (с.63):

> «Доба Петра І заклала в підмурок Російської імперії вагомий конфлікт модернізації (вестернізації) і традиції. Саме загрозою для традиції можна пояснити вчинок Івана Мазепи – загрозою втратити старі набутки, політичні вольності, змінити помісне військо на регулярне. Ця загроза була очевидною і ще тривалий час слугуватиме подразником для консервативних козацьких формувань. Гетьман Мазепа був великим прихильником нововведень Петра І на початку діяльності царя, про що є чимало свідчень».

Зрозуміло, що дослідник бачить інтерпретацію російсько-українських взаємин крізь призму конфлікту «старизни» та «новизни». В.Маслійчук належить до невеликого кола вітчизняних істориків, які велику увагу приділяють конфлікту *традиції* та *модернізації* в український ранньомодерний час. Із праць харківського дослідника видно, що він зазнав впливу російського історика А.Каменського[3]. Саме використання теоретичних здобутків концепцій модернізації та ретельне опрацювання виданих й архівних джерел дало можливість В.Маслійчуку ориґінально висвітлити низку сюжетів з історії Слобожанщини[4]. Із рецензованої та інших праць автора можна зробити висновок, що для нього традиція й модернізація – однозначно різнополюсні явища[5]. Чи є ця модель найпродуктивнішою з відомих на сьогоднішній день варіацій теорії модернізації?

Якщо звернутися до історії використання концепцій модернізації в останні десятиліття польськими, російськими та українськими істориками, то побачимо

использование знаний / Pierre Le Grand et l'Europe intellectuelle: contexte, réseaux, circulations, réalisations», котрий відбувся 28–29 березня 2013 р. [Електронний ресурс]: http://intellectual-history.blogspot.com/2012/04/blog-post_05.html

[3] Див.: *Маслійчук В.* Історія України на сторінках науково-популярної книжки з російської історії (*Каменский А.* Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – Москва, 1999. – 326 с.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т.10. – Х., 2004. – С.333–347.

[4] Див., напр.: *Маслійчук В.* Радикальна реформа і старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733–1735 рр.) // *Його ж.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007. – С.105–140; *Його ж.* Модернізація та традиція // Там само. – С.76–156.

[5] Характерна цитата:

> «Тема "модернізації" України XVIII ст., здається, не зовсім приємна для вітчизняних істориків. Хоч саме погляд під кутом зору конфлікту традицій та новацій може підштовхнути дослідників минулого до нових важливих відкриттів. […] Модернізаційні процеси розпочалися в XV–XVI ст. Власне кажучи, увесь цей ранньомодерний час позначений у європейському контексті боротьбою модернізації та традиції (Реформація – контрреформація, скасування особистої залежності селянина – запровадження кріпосного права на сході Європи, абсолютизм – революція тощо)»

(див.: *Маслійчук В.* Радикальна реформа і старий звичай… – С.109–110).

переконливу тенденцію до розрізнення модернізації як явища у Центрально-Східній Європі на радикальну та помірковану форми. Із кінця 1980-х та впродовж 1990-х рр. ці концепції було вдало апробовано на сюжетах ранньомодерного польського, російського й українського минулого тими фахівцями, які добре знали англомовну літературу. У польській історіографії показовим дослідженням стала праця А.Камінського, котра була задумана в Польщі, однак написана у Сполучених Штатах Америки, де зазнала впливу концепцій модернізації. Тут розглянуто широкий спектр відносин між Річчю Посполитою та російською державою в 1686–1697 рр. Діяльність Олексія Михайловича А.Камінський трактує як помірковані, а Петра Олексійовича – радикальні реформи[6]. Іншим прикладом впливу концепцій модернізації на польську історіографію раннього нового часу може слугувати збірник, присвячений структурам влади «в умовах запізнення»[7]. Показовою книгою в російській історіографії, написаною в рамках модернізаційних концепцій, стала праця А.Каменського, уперше видана англійською мовою[8]. Російськомовний варіант, що з'явився двома роками пізніше, справив вплив щодо бачення XVIII ст. не тільки на російських, але й деяких українських істориків[9]. У розумінні модернізації Російської імперії дослідник ще чіткіше розрізнив помірковану та радикальну форми:

> «Усі реформи, здійснені впродовж століття першими Романовими, від царя Михайла до його внучки царівни Софії, мали доволі поміркований характер. […] Реформи в армії (а поряд із цим здійснювалися й спроби будівництва флоту) мали, фактично, модернізаційний характер, однак вони були, як показали невдачі російської армії у війні за Смоленськ 1632–1633 рр. та у війнах із Польщею і Швецією 1654–1666 рр., недостатніми. […] Актуальною потребою держави стало створення повноцінної та добре оснащеної регулярної армії. Однак для цього необхідна була радикальна реформа всього, що належало до "государевої служби", організації торгівлі та виробництва й, відповідно, зміна соціальної структури суспільства»[10].

[6] Див.: *Kamiński A.* Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697. – Cambridge, 1993. – P.6.

[7] Див.: Modernizacja struktur władzy w warunkach opóznienia: Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych / Red. M.Dugo, S.Gawlas, H.Grala. – Warszawa, 1999. – 219 s.

[8] *Kamenskii A.* The Russian Empire in the Eighteenth Century: Searching for a Place in the World / Transl. and ed. by D.Griffiths. – New York, 1997. – 256 p.

[9] Див., напр.: *Нефёдов С.* Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России: Конец XV – начало XX в. – Екатеринбург, 2005. – 540 с.; *Кондаков И.* «Порядок» vs «хаос»: Пётр I в интеллектуальной истории России // Пётр Великий / Сост. и ред. Е.Анисимов. – Москва, 2007. – С.9–33. У російській історіографії існує обширна література, в якій дотично розглядається модернізація раннього нового часу (див.: *Поляков Л.* Методология исследования российской модернизации // Полис. – 1997. – №2. – С.39–51; Опыт российских модернизаций XVIII–XX в. – Москва, 2000. – 244 с.; *Побережников И.В.* Модернизация: теоретические и методологические проблемы // Экономическая история: Обозрение / Под ред. Л.И.Бородкина. – Вып.7. – Москва, 2001. – С.163–173; *Ким О.* Современная теория модернизации о раннем Новом времени в Московской Руси // Электронный научно-образовательный журнал «История». – Вып.2 (10). – Медиевистика: новые подходы к периодизации. – Ч.II. – 2012. – С.116–133). Огляд російської історіографії на цю тему див.: *Головко В.* Російська модернізація: історіографія 2000-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.12. – К., 2004. – С.3–20. Стосовно української історіографії див. уже зазначені праці В.Маслійчука та дисертацію В.Яценка (*Яценко В.* Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: Дис. … канд. іст. наук. – Х., 2007. – 231 с

[10] Див.: *Каменский А.* Российская империя в XVIII веке… – С.47, 44.

В українській історіографії прикладом успішного використання концепції модернізації при вивченні раннього нового часу стала студія канадського історика українського походження З.Когута, присвячена російському централізму та українській автономії[11]. Цю працю було написано на основі дисертаційного дослідження, що проводилося 1971–1975 рр. під впливом модернізаційних концепцій. Тут висвітлено інтеґрацію установ і спільноти Гетьманщини до імперської адміністрації та суспільства в 1760–1830-х рр. З.Когут звернув увагу на поміркований характер модернізації у країнах «шляхетської демократії» та важливу роль у них корпоративних інституцій:

> «Соціальні організми – стани, цехи, муніципалії – у багатьох випадках були знаряддям, через які держава мала можливість дістатися до ширших верств населення і прищеплювати сучасний спосіб життя, що вимагало повчання і керування цими соціумами без підриву їх основ […] держава не була єдиним знаряддям модернізації, але як проводир заохочувала діяльність корпоративних установ і приватних осіб»[12].

Хоча В.Маслійчук добре обізнаний з історіографією, усе-таки він у своїй книзі не розглядає гетьмансько-слобідське пограниччя в контексті поміркованої модернізації. Видається, це не зовсім вірно. Носіями модернізації на сході географічної Європи впродовж часу, що нас цікавить, стали монарші двори й адміністрації абсолютистських держав, котрі досягли значніших результатів, ніж країни «шляхетської демократії», які модернізувалися набагато повільніше. На тлі радикальних модернізацій (реформи російських монархів Петра I та Катерини II чи прусського короля Фрідріха II) самостійні зусилля еліт спільнот «шляхетської демократії» щодо впровадження перетворень були малопомітними. Образно кажучи, радикальну модернізацію відстоювала держава, а поміркована – суспільство. Обидві форми мали свої плюси й мінуси. Хоча радикальна модернізація на кінець XVIII ст. перемогла на всьому просторі Східноєвропейської рівнини, вона мала контроверсійний характер. У Російській імперії багато справді прогресивних проектів було не реалізовано саме через їх радикальність, для еволюційних змін не знайшлося сприятливого ґрунту, а низка реформ перетворилася на наслідування далеко не найкращих традицій абсолютистської Московії[13]. Якщо розглянути життя конкретних людей, то впродовж більшої частини XVIII ст. у Гетьманщині й Речі Посполитій багатьом із них за низкою критеріїв жилося не гірше, а навіть краще, ніж мешканцям Російської імперії, уряд якої проводив радикальну модернізацію. Масові втечі селян із Росії до Речі Посполитої та Гетьманщини є лише одним із фактів, що підтверджує це твердження[14].

---

[11] *Kohut Z.E.* Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s–1830s. – Cambridge, 1988. – 363 p.

[12] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С.30.

[13] *Ключевский В.* Сочинения в 8 т. – Т.4. – Москва, 1958. – С.117–133, 143–146, 160–161, 325–329; *Богданов А.* Взгляд современного историка // *Его же.* Царевна Софья и Пётр: Драма Софии. – Москва, 2008. – С.10–71.

[14] Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.57. – Арк.18–49; Спр.1514. – Арк.1–3; *Джиджора І.* Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії Гетьманщини // *Його ж.* Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. – К., 1930. – С.129–130; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.113.

В історії сусідньої з Російською імперією та Гетьманщиною Речі Посполитої за королів Авґуста II та Авґуста III не відбулося радикальних модернізаційних реформ, водночас у середовищі інтелектуальної й політичної еліти (та навіть на рівні деяких державних інституцій) проходили поступові зміни. Польські історики до модернізації відносять такі явища, як зацікавлення морем, зокрема розвиток малярства – мариністики[15], запровадження системи міністерств[16], збільшення армії[17], реформування Сейму[18] та фінансів[19] тощо. Більшість безперечно сміливих проектів у Речі Посполитій (як і в Гетьманщині) залишилися на папері. Важливо, що деякі з них в обох випадках було тісно пов'язано з традицією – «старизною»[20].

У часи І.Мазепи також сталося багато поміркованих змін. Скажімо, аналіз бойових дій у ході війни російської держави з Османською імперією свідчить, що помірне освоєння різних військових стратегій і практик було часто ефективнішим за радикальне запозичення суто західного досвіду. Приблизно в той час, коли російська армія, яка майже наполовину складалася з полків «нового строю», безуспішно намагалася штурмувати Азов, «старе» російське й українське військо (близько 100 тис. чол.) під командуванням Б.Шереметєва та І.Мазепи захопило дніпровські фортеці Казикермен, Мустріткермен, Мубеукермен та Ісламкермен, котрі знаходилися приблизно на відстані 70 км від сучасного Херсона[21]. Укріплення Мустріткермена на острові Тавань[22] перетворили у військово-морську базу, з якої можна було розгортати дії у Дніпровському лимані. Відтоді для повноцінного виходу у Чорне море потрібно було лише оволодіти Очаковом та Кінбурном.

Азовською перемогою 1696 р. росіяни певною мірою також завдячували 15-тисячному війську, високі бойові риси якого на кінець XVII ст. пояснювалися запозиченням елементів річпосполитської й османської військових тактик[23]. Якщо артилерійський обстріл фортеці (за допомогою іноземних спеціалістів) та азовська флотилія заклали основні передумови взяття османського форпосту на Дону, то безпосередніми причинами перемоги стало підведення козаками валу казикерменським способом і захоплення ключового бастіону[24]. Хід подальших воєнних дій засвідчив, що у сфері розвитку стратегічно важливих комунікацій та будівництва флоту на Чорному морі позиція І.Мазепи видавалася раціональнішою й ефективнішою, ніж царя-реформатора[25].

---

[15] *Kurek J.* U schyłku panowania Augusta II Sasa. – Katowice, 2003. – S.32.

[16] *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa: Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763). – Warszawa, 2010. – S.55.

[17] Ibid. – S.129–130, 224; Archiwum Główne Akt Dawnych. – Księgi Spraw Publicznych (Kancerskie). – Ks.4. – S.394.

[18] Ibid. – S.162, 224.

[19] *Perlawowski A.* Jan Jerzy Przebendowski jako podskarbi wielki korony (1703–1729). – Kraków, 2004. – S.216–236; *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa... – S.224.

[20] Стосовно Речі Посполитої див.: *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa… – S.121, 153, 162, 172–173 та ін.

[21] *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003. – С.384–386.

[22] *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.7. – К., 2007. – С.581.

[23] *Соловьёв С.* История России с древнейших времён. – Кн.7. – Т.13/14. – Москва, 1962. – С.533.

[24] *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – С.393.

[25] Приміром, на середину 1690-х рр. для відсічі татарським вторгненням використовувалася стара система комунікації, за якою російські війська підходили до південного кордону Гетьманщини лише

Власне В.Маслійчук сам розуміє, що традиція в Гетьманщині не була «статичною». Зокрема він наводить цікавий гетьманський проект колонізації на південному рубежі Гетьманщини (с.52):

> «Нещодавно опубліковані Татьяною Таїровою-Яковлєвою "Московські статті" – угода гетьмана Івана Мазепи з московським урядом 20 вересня 1689 р. – взагалі свідчать про широкий колонізаційний проект гетьманської адміністрації. Поряд із запрошенням заселити Новобогородицьк російськими військовими йшлося про дозвіл поселити тисячу "малоросійських родин" на слободах поблизу Новобогородицька. Створювався новий великий простір для колонізації, не цілком вдалої, з огляду на пізніші події»[26].

Також дослідник, який багато років займається Слобожанщиною (а тому його думка дуже цінна), сам же дійшов висновку, що з погляду ефективності радикальні реформи царського уряду тут були сумнівними (с.65). Тож, на нашу думку, розгляд освоєння досвіду та території за часів І.Мазепи на гетьмансько-слобідському прикордонні більш продуктивний у межах концепцій поміркованої й радикальної модернізацій, ніж у рамках дихотомічної схеми традиція vs. модернізація[27].

Сподіваємося, що цей невеликий екскурс у трьохсотрічне минуле переконає, що розрізнення модернізації у Центральній та Східній Європі на радикальну й помірковану форми – доцільне та перспективне. На нашу думку, це розв'язує декілька проблем: 1) стає зрозумілішою як радикальна модернізація, що її форсували абсолютистські уряди, так і поміркована, котрої домагалися еліти країн «шляхетської демократії» (і навіть частина нобілітету абсолютистських держав); 2) цікавою проблемою центрально-східноєвропейської історії постає конфлікт радикальної та поміркованої модернізацій; 3) можливість глибшого зрозуміння традиції, що змінювалася.

Хоча В.Маслійчук наголошує, що хоче представити дві форми освоєння на гетьмансько-слобідському прикордонні – території та ідей, він також вдало пише

після царського указу (тобто після того, як татари з ясиром та здобиччю поверталися у свої землі). І.Мазепа запропонував швидку систему реагування – гетьманські та російські війська виступали проти татар, як тільки їх фіксувала добре налагоджена українська розвідка (див.: *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією... – С.591). Також І.Мазепа написав російському цареві, що для успішних дій дніпровської флотилії необхідно будувати судна за прикладом турецьких і навіть відправив у Малоросійський приказ спеціаліста, який умів їх будувати. Ця пропозиція залишилася без відповіді (див.: *Його ж.* Дніпровські походи 1697–1698 рр. в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.6. – К., 2006. – С.502–503). Підтвердженням недостатньої реформованості управління російської армії у ході дніпровських походів (і краще керівництво українською) став яскравий випадок уже по їх завершенню. У листі до царя від 1 листопада 1700 р. І.Мазепа писав, що 6-тисячне військо гетьманського реґименту, яке мало йти разом із росіянами до Тавані та Казикермена, прибуло під Переволочну 7 серпня, де чекало на останніх 12 тижнів (див.: *Його ж.* Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки // Там само. – Вип.7. – С.271).

[26] Слід зауважити, що копію документа з Інституту рукопису НБУ імені В.Вернадського, про яку тут ідеться, було опубліковано до виходу у світ праці Т.Таїрової-Яковлевої (див.: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.254–259).

[27] Наші попередні погляди щодо перспективи вивчення поміркованої модернізації Гетьманщини див.: *Кононенко В.* Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.12/13. – К., 2013. – С.298–299; *Його ж.* [Рец.]. Katarzyna Kuras. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czrartoryjskiego w czasach saskich. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2010. – 365 s. // Соціум. – Вип.10. – К., 2013. – С.294–295.

і про третє. Мається на увазі *сучасне засвоєння «мазепинської тематики»* на території Слобожанщини. На нашу думку, останній розділ його праці – «Незабутній Мазепа (Як суспільства пригадують і вигадують)», в якому про це йдеться, – один із найкращих сюжетів. Автор вдало відзначає характерні амбівалентні риси такого освоєння (с.114): «Коломацька селищна рада прийняла постанову про надання дозволу на виготовлення проекту відведення земельної ділянки для будівництва та розміщення *пам'ятника гетьману Мазепі* у селищі Коломак *по вулиці Леніна* (курсив наш – *В.К.*)». В.Маслійчук звертає увагу на освоєння пам'яті про І.Мазепу та його добу як на потенційний економічний (туристичний) ресурс. Приміром, дослідник так представляє місце обрання гетьмана (с.112):

> «Районний центр Харківської області Коломак, селище міського типу, носить назву однойменної річки. […] Саме на Коломаку Івана Мазепу в 1687 р. було проголошено гетьманом. Ця символіка дуже важлива для одного з найзахідніших (і найменших) районів Харківщини, де національні почуття досить вагомі. […] Район досить депресивний економічно […] Створення місця пам'яті про Мазепу і бодай примітивної туристичної інфраструктури могли б посприяти розвиткові соціально-економічної сфери поза політичними конотаціями».

За нашими попередніми спостереженнями (досвід використання постатей П.Орлика та І.Богуна в розвитку історичного туризму), наукове осмислення персонажів ранньомодерного періоду в контексті залучення історичних артефактів до розбудови туристичної інфраструктури, на жаль, не знайшло належної уваги ані серед істориків, ані серед потенційно зацікавлених служб. Натомість перспективи історичного туризму в нашій країні вражаючі, адже в нас тільки понад 140 тис. пам'яток історії та культури, котрі охороняються державою[28]. Як показує історичний досвід, економічні вигоди від туризму призводили до деполітизації й «туристичного споживання» ще більш контроверсійні тематики, аніж «мазепинська».

Високо оцінюючи розділ про освоєння історичної пам'яті, його не слід ідеалізувати хоча б тому, що деякі сюжети стали б цікавішими за умови глибшого дослідження. Приміром, розглядаючи баталії за пам'ять про Полтаву, В.Маслійчук звертає увагу на цікавий факт, що до трьохсотріччя битви між Карлом XII (та І.Мазепою) й Петром I (та І.Скоропадським) лише у Харкові вийшло 2 книжки з «радянським» прочитанням цієї події та 1 – з «українським національним». Утім дослідник так і не проаналізував змісту такого прочитання минулого[29].

І насамкінець слід відзначити, що при ретельному опрацюванні книги можна натрапити на деякі огріхи (термінологічні неузгодженості, кілька сюжетів, котрі вже багато разів використовувалися в попередніх розвідках автора та вносять мало нового в розуміння теми праці, стилістично невдалі речення тощо), однак вони не впливають на загальну високу наукову оцінку дослідження В.Маслійчука.

В.П.Кононенко (Київ)

---

[28] [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Туризм_в_Україні

[29] Див., напр.: *Духопельников В.* 300 лет Полтавской битвы: Как это было? – Х., 2009. – 32 с. Цікаво, що автор цієї невеличкої брошурки з багатообіцяючою назвою ще в 1979 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Діяльність Рад Харківщини у відновлювальний період 1921–1925 рр.» та абсолютно невідомий своїми дослідженнями з періоду XVIII ст.

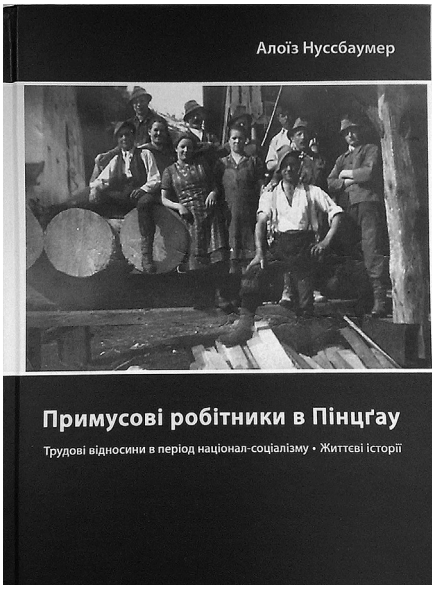

Нуссбаумер А.

Примусові робітники в Пінцґау: трудові відносини в період націонал-соціалізму, життєві історії / Пер. з нім. О.Николайчук, ред. В.Григор'єв. – Чернівці: Книги – XXI, 2015. – 192 с.

Тема примусової праці мільйонів іноземців на території нацистського Райху, його союзників та окупованих ними країн сьогодні належить до найбільш досліджених в історіографії Другої світової війни. Особливо активно різноманітні питання з цієї проблематики вивчаються від початку 1990-х рр., що не в останню чергу пов'язане зі світовою дискусією навколо виплат грошових компенсацій колишнім підневільним працівникам та завершенням термінів таємності архівних документів часів війни, відкриттям документальних фондів архівосховищ колишнього СРСР. На цей час проведено великий міжнародний усноісторичний проект «Примусова праця 1939–1945: Спогади та історія», а записані в його рамках 600 аудіо- та відеоінтерв'ю з колишніми жертвами нацистських переслідувань уже доступні для дослідників[1]. Станом на жовтень 2012 р. бібліографія на тему примусової праці за часів націонал-соціалізму, за інформацією Німецького федерального архіву, нараховує 2721 позицію[2]. Українське видання книжки австрійського історика Алоїза Нуссбаумера – це перша нагода для вітчизняного читача ознайомитися із західними дослідженнями на цю тематику. До того ж у праці оповідається про наших земляків, які змушені були працювати у сільських обійстях однієї з австрійських громад.

Пінцґау – це високогірний регіон на південному заході Австрії, у федеральній землі Зальцбурґ. Сьогодні він відомий здебільшого завдяки розвитку зимових видів спорту. Натомість у період націонал-соціалізму тут розпочалося масштабне будівництво електростанцій із масовим примусовим залученням іноземців – як цивільних, так і військовополонених. З огляду на аграрну структуру економіки краю значну робочу силу було задіяно й у приватному сільському господарстві. Наприклад, на 1944 р. в імперській області Зальцбурґ працювало понад 22 тис. іноземних робітників, з яких третина – у Пінцґау (це – на 45 тис. 584 місцевих жителя), тобто кожного шостого сюди доставили примусово. Загалом, у часи Другої світової війни на території нацистської Німеччини й на окупованих нею землях працювало приблизно 13,5 млн чоловіків, жінок, дітей із 26 країн Європи[3]. Із них понад 4,5 млн були військовополоненими, а

[1] Див.: [Електронний ресурс]: http://www.zwangsarbeit-archiv.de

[2] Див.: [Електронний ресурс]: http://www.bundesarchiv.de/findbuecher/Bibliographie_Zwangsarbeit/index.htm

[3] *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart; München. – S.253.

майже 8,5 млн становили цивільні робітники та в'язні концентраційних таборів. Жителі окупованих територій Радянського Союзу складали в Райху найбільшу групу іноземців. Так, у серпні 1944 р. в німецькій економіці працювало понад 7,8 млн іноземних цивільних і військовополонених, з яких майже 3 млн були доставлені з СРСР[4]. Якщо врахувати, що 50% цих радянських робітників вивезли з території, що її обіймає сучасна Україна, то українці становили одну з найчисельніших груп іноземців, котрі працювали в Райху. Проте кількість досліджень про наших співвітчизників у нацистській Німеччині та про їхні подальші повоєнні долі непропорційно мала порівняно з масштабами працевикористання їх у роки війни[5]. Незважаючи на появу окремих монографій, дисертаційних досліджень, статей і збірників спогадів ця тема продовжує містити численні «білі плями».

До таких недосліджених сторінок належать питання регіональних особливостей політики працевикористання українських робітників у Райху, умов їхнього життя та роботи в неволі, а також колективної пам'яті й ментальних особливостей сприйняття остарбайтерів місцевим населенням. Саме на маловідомих питаннях трудових відносин, різноманітних життєвих історіях польських, українських, французьких, сербських працівників та австрійських селян зосереджує увагу у своєму дослідженні А.Нуссбаумер. Праця ґрунтується на матеріалах Федерального архіву Німеччини (Берлін), Міжнародної пошукової служби (Бад-Арользен), зальцбурзьких архієпархії та земельного архіву, Пінцґауського окружного архіву, хронік місцевої жандармерії. Автор також записав понад 30 інтерв'ю з очевидцями. Це були колишні примусові робітники з Польщі та України, які в роки Другої світової війни працювали в Пінцґау, а також мешканці громад регіону – представники воєнного й післявоєнного поколінь, діти колишніх примусових робітників, які після війни залишилися в Австрії. У дослідженні використано результати наукових студій про феномен примусової праці в різних галузях гуманітарних наук: історії, соціології, психології. Усе це дозволило вписати особливості працевикористання та життєві історії колишніх пінцґауських примусових працівників у широкий контекст, детально зупинитися на аналізі причин і мотивів дій історичних акторів тощо.

Структурно дослідження складається з таких розділів: «Довоєнний час – початок війни – депортація», «Робота та будні», «Умови існування», «Вільний простір» (під яким автор розуміє духовну опіку церкви над примусовими робітниками та їх вільний час), «Дискримінація – криміналізація – дисциплінування» (тобто нагляд і види покарань іноземців за різні проступки),

[4] *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... – S.221–222.

[5] Див., напр., праці українських істориків: *Кравченко А., Батурин С.* Українські невільники Третього райху (минуле і сучасність): публіцистична хроніка. – Л., 2005. – 268 с.; *Куницький М.П.* Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор). – Луцьк, 2007. – 248 с.; *Гальчак С.Д.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009. – 768 с.; *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009. – 282 с.; *Грінченко Г.* Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». – Х., 2010 – 336 с.; *Її ж.* Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. – Х., 2012. – 303 с.; *Данильчук В.Р.* Українські остарбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області). – Рівне, 2012. – 280 с.

«“Статеві злочини”», «Небажані діти». Тематично завершують книгу розділи «Післявоєнне життя» та «Примусова праця в реґіональній пам’яті».

Уперше про А.Нуссбаумера авторка цих рядків почула 2008 р. – як про австрійця, котрий записував інтерв’ю з колишніми остарбайтерами й із захватом фотографував українські світанки та заходи сонця. І тепер зрозуміло, чому, адже оповідачі на сторінках його книги найперше згадували, як їм в Австрії цього бракувало («[…] польський робітник Ян говорив, що сонце вийшло аж за півроку, а так решту часу, мовляв, сиділо десь за горою», с.24). Автор співчутливо ставиться до своїх героїв: живих свідків війни, котрі поділилися з ним своїми життєвими історіями, і тих персонажів, чиї біографії він реконструював за архівними документами. Дослідник щиро вболіває за їхню долю й багато уваги приділяє аналізові психологічного стану примусових працівників. Розповідаючи про довоєнне життя своїх респондентів, вербування, транспортування й розподіл на роботу він детально описує їхні соціально-психологічні проблеми, що їх часом набагато складніше було переживати, аніж фізичні навантаження (с.25):

> «Спочатку більшості поляків, українців і росіян, які вперше у житті покинули рідну домівку, було дуже важко, адже після депортації вони опинилися у чужій країні, серед незнайомих людей, які говорили незрозумілою мовою. А ще – чужі звичаї, суворі гірські краєвиди, котрі в людей з рівнини викликали почуття страху. Крім цього молоді люди зіткнулися з упередженим ставленням місцевого населення. Багаторічні трудові відносини часто починалися з “витончених ритуалів приниження”. Місцеві намагалися нав’язати чужинцям власну мовну культуру, наприклад, змінювали імена робітників на свій манер, Ян на Йоганн тощо».

Поведінковою стратегією іноземців у цій ситуації було якомога довше залишатися разом із приятелями, шкільними товаришами, родичами, разом із котрими їх везли до Німеччини. Наприклад, український робітник із Галичини згадував про розподіл по окремих селянських подвір’ях і тимчасову втрату друзів як про найтяжче випробування для нього. У цій ситуації молоді цивільні працівники чоловічої статі через приниження їхньої людської гідності при розподілі по господарствах виявляли загострену схильність до самовиснаження. А.Нуссбаумер робить неочікуваний, як на мене, висновок про те, що метою такої старанної роботи «було добитися визнання з боку роботодавця, щоб повернути собі втрачене почуття власної цінності» (с.31). Найкраще виконання дорученої роботи було стратегією виживання іноземних робітників, тобто старатися, наскільки це можливо, уникати проблем. Як же це спостереження суперечить радянським настановам про «боротьбу» примусових робітників «у тилу ворога», намагання завдати йому якомога більше шкоди!

Багато уваги автор приділив аналізу «доіндустріального сільського соціуму Пінцґау» та традиційної «патерналістської відповідальності селян» щодо своїх «слуг», якими були іноземні примусові робітники. У багатьох випадках ці сільські традиції вступали у суперечність із настановами націонал-соціалістичного

режиму. Наприклад, А.Нуссбаумер пише, що завдяки спільним життю й роботі довіра між іноземними працівниками та австрійськими селянами поглиблювалася, а расистські стереотипи місцевого населення поступово відступали на задній план. Спільні трапези господарів та робітників набували загалом такого ж символічного й матеріального значення, як і для місцевого населення. З одного боку, це символізувало прийом «слуги» до «спільного обійстя», а з іншого – достатнє харчування, на думку селян, мало стимулювати по повній викладатися на роботі.

Автор робить такі спостереження, що злочини, скоєні німецькими військами у Східній Європі проти цивільного населення, у процесі працевикористання особливо не впливали на стосунки між іноземними робітниками й місцевими мешканцями. Він припускає, що цивільні працівники та їхні роботодавці спільно намагалися, особливо коли крах «тисячолітнього Райху» ставав дедалі очевиднішим, пережити цю війну й націонал-соціалістичну диктатуру, наскільки це було можливим, без втрат. «Взаємозалежність» селян і «слуг» у доіндустріальному пінцґауському соціумі нерідко була на руку примусовим робітникам. Так, аналізуючи їх медичне забезпечення у випадку хвороб, австрійський історик указує на поширену у селянському суспільстві практику самолікування, догляд господарів за хворим. Селяни дбали про своїх іноземних «батраків» як з економічно-трудових причин, так і завдяки усвідомленню власної патерналістської відповідальності за цих людей.

По один «бік барикад» опинилися австрійські селяни й іноземні «батраки» і в питанні вільного часу. Примусовим робітникам заборонялося залишати обійстя й табори навіть у вільний від роботи час, відвідувати кінотеатри, кафе, грати в карти, виїжджати у сусідні населені пункти, їздити на велосипеді, кататися на човні по озеру, заборонялися танці та співи, не дозволялося продавати іноземцям алкоголь тощо. Виглядало так, що дозвілля було привілеєм представників «панівної раси». Але архівні документи, звіти ландрата та повідомлення жандармерії свідчать, що ці заборони іноземні працівники повсякчас порушували спільно з місцевими селянами. Останні надавали своїм «батракам» вільний час на офіційні вихідні, а також у селянські релігійні свята, нерідко обійстя ставало місцем зустрічі іноземних робітників, де вони проводили свій вільний час, тут відбувався соціальний обмін як між робітниками, так і роботодавцями й прислугою. Підтримування стосунків із земляками виконувало надто важливу функцію для людей, відірваних від Батьківщини, тому примусові робітники йшли на чималий ризик, щоб відвідати своїх знайомих та рідних, здійснювали далекі поїздки, надсилали листи та продуктові посилки, нерідко у цих діях вони знаходили підтримку своїх господарів. А.Нуссбаумер пояснює таку ситуацію тим, що у селянському соціумі подібне реґулювання вільного часу було складовою частиною «морального робочого часу», коли не існувало офіційних відпусток для батраків. Автор пише, що для нацистського режиму ця «демонстрація селянського панування» була як скалка в оці не лише через можливий неґативний вплив на економіку, – католицькі свята та церква загалом виглядали як «системний опозиційний акт, що підривав “мотивовану расизмом” політику щодо іноземців» (с.66).

Для українського читача буде певним відкриттям описана у книжці австрійського історика діяльність католицького духівництва задля підтримки іноземних робітників, причому не лише західнохристиянського віросповідання. Духовна опіка над цивільними працівниками супроводжувалася різноманітними труднощами через втручання нацистського режиму у справи церкви. Так, заборонялася присутність польських робітників на месах для місцевого населення. Зі свідчень очевидців зрозуміло, що більшість пінцґауських мешканців, які брали участь у службах Божих, проявляли толерантність, що можна було зрозуміти як певне приєднання до громади села. І навпаки, намагання іноземців поставити релігію над національною належністю можна розглядати як спроби продемонструвати власну «значимість». Узгодженість дій іноземних працівників, місцевого населення та духовних осіб, яким неабияк імпонувала набожність вихідців зі Східної Європи, відкривала можливості для певної свободи дій. На думку автора дослідження, відвідання «німецьких» богослужінь слід розглядати, з одного боку, як непокору дискримінаційним порядкам нацистської держави, а з іншого – як глибоку духовну потребу, поєднану з можливістю на короткий час забути причину перебування на чужині.

Проте не все було так ідеально в патерналістських стосунках австрійських селян і їхніх іноземних «батраків». Місцеві жителі здебільшого не переймалися поведінкою цивільних робітників лише до того моменту, поки це не зачіпало їхніх власних інтересів. А.Нуссбаумер, аналізуючи соціальний поділ у «домашньому товаристві», зазначає, що в конфліктній ситуації не відбувалося солідаризації місцевих найнятих працівників з іноземцями. Важко уявити, щоб господар не виплачував зарплату австрійським робітникам, безкарно бив їх чи погано годував. Натомість у випадку іноземця, який відчував нездоланний мовний бар'єр та не знаходив ні в кого підтримки, місцевому роботодавцеві можна було не боятися дискредитації чи санкцій із боку сільської громади. Автор робить також важливий висновок, що опозиційність господаря до нацистського режиму автоматично не поліпшувала становище «його» іноземної робочої сили, як це можна було б припускати. Застосування фізичної сили, що на європейському життєвому просторі здавна вважалося засобом виховання, у випадку деяких роботодавців доходило до садизму. Наводяться свідчення про те, що деякі селяни били своїх працівників просто через примху. Хоча з серпня 1942 р. бити остарбайтерів заборонялося, роботодавцям жодні наслідки, крім тих, що в них можуть відібрати або «не виділити» іноземних робітників, не загрожували. Ближче до кінця війни за вбивство навіть передбачалися суворі санкції. При цьому слід виходити з того, пише А.Нуссбаумер, що переважна більшість роботодавців у відносинах зі «своїми» іноземними працівниками в першу чергу робили ставку на символічну владу, а вже потім – на відкрите насильство.

Нерідко внутрішні конфлікти між господарем та його іноземним робітником доходили до жандармерії та суду. На початковому етапі політики працевикористання не існувало спеціально розробленої системи покарань для іноземних працівників. Згодом вона з'явилася, бралися до уваги національність, статус, стать, а «заходи впливу» виходили далеко за рамки положень, чинних

для громадян Райху. Наприкінці червня 1943 р. після узгодження з міністерством юстиції всі каральні функції перебрало на себе Головне управління імперської безпеки. Відтепер кримінальні процедури за участю робітників із Польщі та СРСР слід було передавати до органів ґестапо.

Найпоширенішими «злочинами» примусових робітників були втечі, ухилення від роботи, або, як це називали нацисти, «порушення трудового договору» та крадіжки. Автор детально розглядає обставини таких правопорушень, причину більшості з них він убачає в конфлікті з господарем. Утечі іноземців, що використовувалися в гірничій та інших трудомістких галузях промисловості, можна пояснити поганими умовами життя, праці, загрозою союзницьких авіанальотів. Але чому ж тікали з високогірних сільських господарств, особливо якщо взяти до уваги той факт, що ці працівники до кінця війни не зазнавали безпосередньої воєнної загрози, а також, працюючи у селянських сімейних господарствах, мали певну свободу та здебільшого отримували краще харчування на відміну від промислових робітників? Такою причиною, перш за все, міг бути конфлікт із господарем через недотримання так званих взаємних зобов'язань, які у відносинах патрон – клієнт реґулювали соціально-економічні стосунки між господарем і батраками. У цих патріархальних структурах селянського соціуму, які складалися з неписаних правил, працівники, з одного боку, повинні були безумовно слухатися хазяїна, а з іншого – могли розраховувати на «справедливу оплату, достатнє харчування, можливість у випадку хвороби не виходити на роботу й не бути звільненим у зимові місяці, коли мало роботи» (с.94). Тому втечі з сільського господарства, зазначає австрійський дослідник, не слід розуміти як політичний опір нацистському режимові. Це здебільшого був протест проти неприйнятних або неналежних, на думку робітника, умов праці й життя.

Крадіжки в обійстях траплялися не так через жагу особистого збагачення, як радше тому, що іноземні робітники намагалися забезпечити себе речами, необхідними їм для планованої втечі або через недостатнє забезпечення з боку господарів та нацистської держави. Автор детально аналізує матеріали кримінального розслідування, які зберігаються у Зальцбурзькому земельному архіві, про звинувачення у крадіжці польських цивільних робітників. Один із випадків, на його думку, особливо показовий. Польського працівника його господарі звинуватили в покражі у солдата охорони годинника, кусня копченого м'яса та сукні господині. Поляк визнав перші два випадки, але вперто заперечував крадіжку жіночого плаття. У рамках слідчих дій у січні 1943 р. до «високопоставлених керівників СС і поліції Кракова» з Австрії було надіслано пояс від буцімто викраденої сукні, щоб обшукати батьківський будинок підозрюваного юнака. «Уся ця історія виглядає як ґротеск, – зазначає А.Нуссбаумер. – Адже в той час, коли 6-та німецька армія була розбита під Сталінґрадом, а воєнне щастя остаточно відвернулося від вермахту, органи безпеки шукали в Польщі святкову сукню селянки з Леонберґа» (с.101). Насправді вся ця історія з платтям була демонстрацією всеохоплюючої влади режиму над цивільним робітниками та їхніми сім'ями; режиму, що був здатен завзято продовжувати вже явно програну війну.

Окремий розділ книжки присвячено маловідомій для українського читача темі «статевих злочинів». Розселення по австрійських сільськогосподарських обійстях великої кількості іноземців, цивільних та військовополонених, молодих чоловіків і жінок, не могло не призвести до близького спілкування та зрештою статевих контактів між місцевим населенням і примусовими працівниками, що становило загрозу виплеканій нацистськими ідеологами «чистоті крові». Із метою вирішення проблеми запроваджувалися суворі покарання. За сексуальні стосунки «німецької жінки» з іноземним робітником першій загрожувало ув'язнення в концентраційному чи виправному таборі, а другого нерідко чекала смертна кара. До «заборонених» відносилися й інші зв'язки, як-от передача листів, прийом і дарування подарунків (чайових, сигарет, напоїв тощо). Тобто будь-які контакти з військовополоненими, що виходили за рамки суто трудових відносин, підлягали покаранню. Кримінальне переслідування передбачалося для цивільних євреїв, ромів, поляків, українців, росіян та французьких і радянських військовополонених. Для представників «германських народів» (голландців, данців, норвежців) або громадян союзних Райхові держав (Словаччини, Хорватії, Румунії, Угорщини, Болгарії) статеві стосунки у принципі не заборонялися, але перебували під постійним наглядом поліції та населення, які мали «перешкоджати зближенню».

У Зальцбурзькому земельному архіві зберігається 12 справ надзвичайних судових процесів, які проходили в 1941–1943 рр. у місцевому суді над «німецькими жінками», звинуваченими у сексуальних стосунках із військовополоненими. А.Нуссбаумер наводить соціальні характеристики цих обвинувачених. На момент винесення вироків їх вік становив 18–52 років, за своєю професійною діяльністю і соціальним становищем серед підсудних були селянка, служниця, сільськогосподарська працівниця, помічниця, офіціантка, хатня робітниця тощо. Як зазначає автор, гостроти додавало й те, що одна із засуджених селянок була не просто членом нацистської партії, а керівником місцевого осередку Націонал-соціалістичної жіночої організації (с.111–112). Восьмеро із дванадцяти жінок мали дітей, шестеро були одруженими, а двоє – овдовілими. Усі вони отримали терміни ув'язнення в концтаборах від трьох місяців до трьох років. А.Нуссбаумер детально аналізує зміст протоколів судових засідань і стверджує про вуаєристські приниження, що їх зазнавали постраждалі жінки від суддів та службовців, котрі провадили допит. «Злочини», в яких звинувачували жінок, описувалися в найдрібніших деталях.

Із документації пінцґауської жандармерії випливає, що в реальності за «заборонені стосунки» було заарештовано й засуджено значно більше жінок, аніж збереглося цих судових справ. Також документи свідчать, що троє цивільних працівників із Польщі 18-ти, 21-го та 25-ти років за «заборонені статеві стосунки» або ж «повторний злочин проти суспільної моралі» були страчені через повішення. Автор пише про «холодну жорстокість режиму, який не забезпечив їм навіть людського поховання». Така лють націонал-соціалістів ховалася за ширмою ідеологічних міркувань про «захист чистоти крові», а насправді владі

необхідно було вжити показових заходів, які дали б змогу чоловікам, призваним в армію, не хвилюватися за «безпеку» їхніх жінок і дівчат, котрі залишилися вдома.

З іншого боку, людьми, які доносили на жінок через їхні «заборонені стосунки» з іноземцями, рухало не лише почуття відповідальності перед нацистською державою, але й такі емоції, як ревнощі, заздрість, ненависть, помста. Завдяки доносам можна було заплямувати репутацію будь-якої людини та позбутися її. А.Нуссбаумер наводить приклад однієї овдовілої селянки, чий син загинув на Східному фронті, на яку за «заборонені стосунки з військовополоненим» донесла її 31-річна дочка. Є ще одна причина такого жорстокого ставлення до місцевих жінок – це традиційні консервативні норми поведінки та моральні цінності австрійського суспільства й селянського соціуму. Особливо яскраво це підтверджує сюжет про повоєнні пошуки справедливості та соціальної опіки від держави жінками, котрі відбули покарання в концтаборах. Найчастіше на звернення визнати їх жертвами політичного переслідування вони отримували негативну відповідь. Нерідко ті самі судді, які виносили їм обвинувальний вирок, цинічно пояснювали цим жінкам, що «дружнє ставлення до військовополоненого у жодному разі не можна назвати боротьбою за відновлення вільної, демократичної Австрії» (с.121).

Якщо «німецьких жінок» карали за стосунки з іноземцями, то польок, українок чи росіянок сприймали суто як дешеву робочу силу, або ж їм відводилася роль «сексуального захисного валу перед тілом німецького народу». І до певного часу ніхто не замислювався над тим, що жінки зі Східної Європи можуть народити дітей. Проблемі й долі цих «небажаних» дітей у книжці А.Нуссбаумера присвячено окремий розділ. За підрахунками імперського міністерства внутрішніх справ, станом на червень 1944 р. чисельність дітей, народжених у Райху польками та остарбайтерками, становила 133 тис.[6] Авторові вдалося виявити в метричних книгах, актах реєстрації смертей та у списках окремих громад Пінцґау 163 дитини східноєвропейських жінок. Очевидно, що ці жінки не користувалися благами соціального захисту материнства, і смертність серед дітей становила майже 24,5% (порівняно з 6% для народжених німецьких дітей; с.132). Матері цих дітей були дуже молодими – 19–23 роки, третина була неодруженими, у рядку «Батько» найчастіше було вписано іноземця. Інший момент, який можна було виявити за спогадами очевидців і записами в метричних книгах, це активна участь місцевих мешканців у долі цих «небажаних дітей», причому незважаючи на офіційні заборони. Часто хрещеними матерями й батьками ставали пінцґауські селянки, господарі, доньки бауерів. «Таке кумівство, – як пише А.Нуссбаумер, – несло у собі не лише релігійний аспект, але й допомагало біднішим родинам зблизитися з більш заможними, нерідко отримати засоби для існування» (с.131). Автор наводить декілька історій, в яких діти іноземних працівників зростали в австрійських сім'ях, інших дітей довелося після війни примусово віддати на виховання до державних сирітських закладів.

[6] *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... – S.205.

Завершують цікаве дослідження А.Нуссбаумера сюжети про нелегку повоєнну долю примусових працівників, які повернулися додому, а також тих, хто залишилися в Австрії або еміґрував до англомовних держав. Автора вразили «позитивно забарвлені» спогади про працю в Пінцґау тогочасних робітників з України та Польщі, адже у жодному інтерв'ю не відчувалася ненависть до «колишнього ворога». Більше того, ці люди зустрічали його з вражаючою відкритістю, їх незмінно цікавило, що сьогодні відбувається в «їхніх» селянських обійстях у далекій Австрії. Це пояснюється не стільки гуманним ставленням до них там, але й через соціально-економічні проблеми в їхніх рідних країнах у повоєнний час.

Позитивна картина працевикористання іноземців постає й у спогадах представників воєнного та повоєнного поколінь корінних жителів Пінцґау. На думку автора, причина полягала в тому, що сільське господарство цього австрійського реґіону споконвіку залежало від трудової міґрації. З огляду на власні страждання, а також те, що місцеві мешканці виконували таку саму роботу під час війни, що й іноземці, «вони навіть із перспективи сьогодення не сприймають примусову працю актом несправедливості, зводячи все до природного для війни явища, яке "однаково" зачепило всіх людей» (с.158).

На завершення цього огляду хотілося б відзначити гарний переклад на українську мову, роботу літературного редактора, а також докладні довідковий апарат і коментарі, що значно полегшує читання неабияк насиченого специфічною термінологією тексту.

Т.В.Пастушенко (Київ)

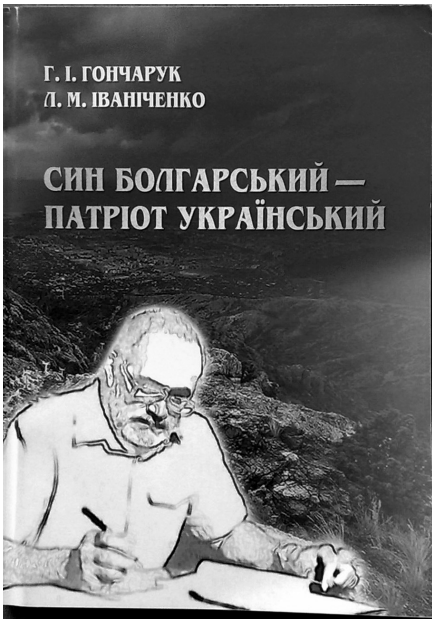

Гончарук Г.І., Іваніченко Л.М.
Син болгарський – патріот український. – Одеса: Астропринт, 2014. – 248 с.

Як відомо, історія – це процес, безперервний ланцюг причинно-наслідкових зв'язків. Хто не знає, що без знання минулого ми не можемо збагнути теперішнє та крокувати в майбутнє?! Історія вчить, свідчить, застерігає, примушує замислитися...

Парадокс: історія перебуває в увазі, а історики – «у тіні». Здебільшого про них широкий загал знає невиправдано мало. Наприклад, про Богдана Хмельницького чули якщо й не всі громадяни України, то переважна їх більшість. А от хто може назвати бодай десяток дослідників, котрі вивчали визвольні змагання українського народу XVII ст.? Окрім фахівців у цій царині – майже ніхто. Проте якщо б не вони, що ми нині знали б про козаків, гетьманів, їхні славетні перемоги?! Тому особливо важливо для дослідників минулого, коли виходить друком праця, спеціально присвячена діяльності їхніх колеґ. Так, нещодавно в Одесі побачила світ монографія, присвячена Володимирові Никифоровичу Станку. Цікава й наповнена яскравими фактами оповідь про талановитого сина болгарського народу назавжди ввійшла до біобібліографії відомих учених-істориків України.

Автори монографії – співробітники Одеського національного політехнічного університету, доктор історичних наук, професор Григорій Іванович Гончарук і його в минулому аспірантка, а тепер кандидат історичних наук – Лілія Михайлівна Іваніченко. Перший із них особливого представлення не потребує, адже видрукував уже понад 20 знакових книжок (серед них «Афганистан, прости», «Народний рух України: Історія», «Президент і Одеса», цикл монографій про визвольні змагання УПА та ін.), засновник наукової школи з вивчення діяльності сучасних українських політичних партій, організатор численних конференцій, активний публіцист. Л.Іваніченко – учениця Г.Гончарука, особисто знала головного героя рецензованої книги, натхненно вивчає його доробок. Монографію підготовлено на основі кандидатської дисертації «Наукова та освітянська діяльність Володимира Станка», яку Л.Іваніченко захистила у жовтні 2014 р. в Миколаєві.

Однією з ідей у книзі є те, щоб започаткувати окреме видання «Неукраїнці – Україні». Парадоксальна, на перший погляд, пропозиція. Адже природно вважати, що найщиріші патріоти України – це, власне, українці. Так воно і є. Проте буває й інакше, коли росіяни, поляки, євреї, молдовани чи представники іншої нації стають вірними синами нової Батьківщини, і все своє життя присвячують, наприклад, українській справі – а іноді й помирають у боротьбі

за неї. Зокрема таким був В.Станко – відомий археолог, історик, етнограф, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, дійсний член Російської академії природничих наук. Упродовж тривалого часу він обіймав посаду декана історичного факультету Одеського національного університету імені І.Мечникова, був головою вченої ради факультету та спецради із захисту докторських і кандидатських дисертацій при навчальному закладі, керівником ряду міжнародних проектів. У ньому органічно поєднувалися організаторські здібності, талант публіциста та вправного лектора. В.Станко був не просто науковцем – він жив наукою.

Перший із розділів книги під красномовною назвою «Вченим народжуються, а педагогом – стають» присвячено корінню роду Станків, а також дитинству, навчанню у школі, університеті та першим крокам у професії майбутнього вченого. На наш погляд, студію відрізняє досить вдалий виклад матеріалу за хронологічним принципом, насиченість яскравими фактами з автобіографії. Зокрема звернено увагу на те, що серед родичів В.Станка було чимало видатних осіб: Сергій Ілліч Цвєтко – фольклорист, етнолог, професор; Віктор Миколайович Бузник – доктор технічних наук, член-кореспондент НАН України; Іван Михайлович Бузник – доктор медичних наук, професор Вищої медичної академії у Санкт-Петербурзі.

Наступні розділи висвітлюють різні аспекти адміністративної, педагогічної та наукової діяльності Володимира Никифоровича: «Чудове життя, якщо поруч професори і студенти»; «Якщо у тебе іскра Божа, зроби так, щоби вона світила іншим» – про роботу на посаді завідувача відділу археології Північно-Західного Причорномор'я; «Створення любого дітища» – про наукові лабораторії (першу при кафедрі археології та етнології ОНУ імені І.Мечникова і другу – при інституті історії і права МДУ (МНУ) імені В.Сухомлинського); «Тебе колись навчили – навчи інших» – тут ідеться про створення кафедри археології та етнології України; «Якщо здатний – краще організуй навчання» – присвячено роботі на посаді декана історичного факультету ОНУ імені І.Мечникова; «Чомусь доля повертає туди, де народився» – охарактеризовано працю в Миколаєві.

Упродовж 1993–1999 рр. В.Станко очолював створену ним же кафедру археології та етнології України, де й нині здійснюється підготовка студентів за спеціальностями «Археологія» (з 1996 р.) та «Етнологія» (з 1998 р.). До В.Станка в Одесі не існувало наукової школи з вивчення пізнього палеоліту та мезоліту. Уперше за всю історію незалежності України почала складатися потужна за потенціалом реґіональна школа (с.63).

За час оголення ним відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України цей підрозділ перетворився на один із провідних центрів вивчення давньої історії південного реґіону України. Тут розроблялися різні відомчі теми та проводилися польові дослідження, відбувалося накопичення, систематизація та узагальнення археологічних пам'яток доби палеоліту, мезоліту, неоліту, мідно-бронзового віку, раннього та пізнього середньовіччя, написано значну кількість наукових робіт, захищено дисертації. Помітний внесок у розвиток української археології зробила Причорноморська

експедиція під керівництвом В.Станка, результати напрацювань якої стали основою для багатьох студій (с.98–99).

Завдяки творчому керівництву В.Станка лабораторії археології й етнології в Миколаєві перетворилися на потужні осередки інтеґрації дослідників кам'яного віку та етнологічних особливостей населення Північно-Західного Причорномор'я. На чолі зі В.Станком проведено археологічні розвідки та розкопки багатьох пам'яток, що дозволило вирішити складні питання палеоекономіки, палеосоціології та палеоетнології. Учений опікувався науковими пошуками молодих науковців, зокрема написанням дисертацій археологічного та етнологічного спрямування співробітниками лабораторії.

Науковим поглядам В.Станка присвячено окремий розділ «Без своїх поглядів ти не вчений». Проте саме до нього виникає застереження й побажання. Уважаємо, докладно зображувати еволюцію поглядів В.Станка тут є зайвим, адже можна було б обмежитися викладом саме цього аспекту в попередніх підрозділах.

При висвітленні тем «Давня історія України», «Історія первісного суспільства», «Історія Одеси», «Історія Тернівки», до написання та друкування відповідних студій долучився В.Станко, проявилася його висока кваліфікація як ученого – археолога й історика. Його численні статті, монографії, доповіді на конференціях було присвячено не тільки й не стільки віднайденим матеріалам, скільки концептуальній постановці та теоретично-практичному вирішенню широкого кола проблем первісної історії. Фахівець на реґіональному рівні став фактично одним із провідних спеціалістів у галузі історії палеоліту-мезоліту причорноморських степів. Наприклад, він не тільки довів на основі величезної кількості відкритих ним та його колеґами стоянок, що в цей період на території Причорномор'я мешкала людина, але й виявив нову археологічну (анетівську) культуру, простежив її зміни у просторі та часі. Його фундаментальні дослідження у цій царині дозволили вийти на вищий рівень історичних узагальнень, стали вагомим внеском у науку.

Здобутки, ідеї та знахідки цього талановитого вченого й нині не втратили свого значення. Він зумів реалізувати свої найкращі риси та дати довгостроковий імпульс розвиткові реґіональної історичної науки. Характерно те, що В.Станко вів творчу роботу відразу за трьома напрямами: історія, археологія, етнологія.

Загалом така подача матеріалу, коли кожен аспект життєвого шляху й наукової кар'єри умовно виділено в окремий розділ, на наш погляд, є вдалим рішенням. Книга наповнена фотографіями, які неабияк поліпшують сприйняття всього її змісту. Чималий список використаної літератури та джерел свідчить про те, що автори поставилися до справи відповідально й професійно.

Водночас книжка не позбавлена й доволі суб'єктивних оцінок. Так, у розділі «Визнання» в такому контексті оповідається про особисті взаємини з героєм книги, його друзями та ворогами, про захист дисертації Л.Іваніченко. Монографія містить певні дискусійні новації до вже визнаних стандартів. Безпосередньо на доказ визнання вченого, його доробку, уважаємо, непереконливо поціновано дискусію у ході захисту дисертації. Подеколи трапляється

й так, що автори «забувають» про те, що Володимир Станко був не тільки вченим, педагогом, деканом історичного факультету, а водночас і живою людиною зі своїми сумнівами та розчаруваннями.

На жаль, не вдалося авторам уникнути й деяких інших вад. Зокрема в розділі «Науковці й колеги про нього» висвітлено історіографію дослідження; розділ «А документи – вперта річ» присвячено джерельній базі. На наш погляд, вони занадто «роздуті», так би мовити «дисертаційні», помітно ускладнюють текст, відволікають широкого читача від основного змісту. Висновки до монографії, викладені в розділі «Є що узагальнювати», також не дуже вдалі, занадто «академічні». Можливо, така їх форма і прийнятна для дисертації, але в монографії, розрахованій на широкий читацький загал, вони явно недоречні (адже повторюють усе те, про що читач дізнався вище). Водночас беззаперечним уважаємо факт: автори належним чином проаналізували документальний матеріал архівних фондів, докладно вивчили спеціальну літературу. Утім у додатках хотілося б побачити щось з епістолярної спадщини вченого, його родини. Загалом же монографія справляє доволі позитивне враження. Це перше видання, в якому системно й комплексно висвітлено наукову, викладацьку та адміністративну діяльність В.Станка.

О.І.Гуржій (Київ),
М.С.Кучерук (Одеса)

ХРОНІКА

О.Л.Осіпян (Краматорськ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КУЛЬТУРИ ГОЛОСУВАННЯ В ДОМОДЕРНОМУ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Ї (1200–1700 рр.)»

Досліджуючи минуле, історики студіюють не тільки унікальні риси суспільств, що існували колись, але й ті явища, які продовжують своє буття у сьогоденні. Мова тут не тільки про підступну проблему «пошуку витоків». Вивчення явищ та інституцій, котрі мали місце в минулому, дає можливість більш критично поглянути на їх функціонування у сучасних нам суспільствах. Застосування порівняльного підходу може призвести до (несподіваного?) відкриття, що ми застосовуємо одне й те саме визначення по відношенню до явищ минулого та сучасності, які, насправді, мають небагато спільних рис. Одне з подібних явищ – феномен обрання влади. Здається, у світі не залишилося країни, де не відбувалися б вибори. Проходять вони й у більш консервативних державах із монархічним і теократичним ладом (вибори Папи Римського чи не найдавніші за формою та процедурою). Фальсифікація, імітація виборів, або «вибори без вибору» – неодмінна ознака авторитарних і тоталітарних режимів. Навіть диктатори змушені час від часу проводити «вибори». Годі й казати про те, що за останні 24 роки в Україні вибори перетворилися чи не на найбільш обговорювану та впізнавану рису новітньої української культури. У домодерний час на землях нашої країни функціонували різноманітні культури голосування – на сеймі та сеймиках, на козацькій раді, під час цехових зборів, обрання членів міського маґістрату та суддів. Можна також згадати середньовічні й сучасні «віча», ба навіть вибори різноманітних колеґій у грецьких полісах Північного Причорномор'я. Отже, феномен виборів влади й, зокрема, культури голосування – неозоре поле дослідження для українських істориків, яким не варто віддавати цю ділянку самим лише політологам та соціологам, залишаючи в тіні забуття досвід суспільств минулого.

Конференція, про яку йтиметься, відбулася 25–26 квітня 2014 р. у Дубровнику (Хорватія). Організували її місцеві філії Інституту історичних наук Хорватської академії наук та мистецтв і лондонського Кінґз-коледжу. Захід є частиною масштабного наукового проекту «Культури голосування в домодерній Європі», фінансованого Британською академією. Місце проведення було обране не випадково, оскільки впродовж кількох століть хорватський Дубровник був знаний у світі як Республіка Раґуза – торговельний конкурент самої Венеції. Відповідно, тут мали місце різноманітні практики голосування, інформація про які відклалася у фондах міського архіву, де, зокрема, працював із джерелами знаний дослідник історії Середземномор'я Ф.Бродель (1902–1985 рр.).

Вибори та голосування в домодерні епохи традиційно асоціюються з міським саморядуванням, комунами, містами-республіками, найбільш відомими з яких були Венеція, Ґенуя, Флоренція, Піза, Лукка та деякі інші. Отже, не дивно, що половина доповідей присвячувалася саме італійським та далматинським містам, більшість яких у XIV–XVII ст. входили до складу Венеціанської Республіки та наслідували чимало рис її політичної культури. Конференція розпочалася з доповіді *Лоренцо Танцині* (Університет Кальярі, Італія) «Від обговорення до голосування: Практики політичної зваженості та писемні джерела міських комун Італії», в якій було зроблено систематизований огляд джерел з історії самоврядування міст-комун Італії.

Серена Ферренте (Кінґз-коледж, Лондон, Великобританія) у своїй доповіді «Вибори та партії в Ґенуї XV ст.» зазначила, що політичний лад тут та в інших міських комунах можна охарактеризувати як олігархію міського патриціату. У політичному житті Ґенуї домінувало декілька впливових родин, тому вивчення місцевих виборів це, перш за все, дослідження мереж патронально-клієнтарних та родинних зв'язків. За цих умов політичні суперечки могли призвести до серйозних конфліктів, котрі загрожували цілісності маленької держави як ззовні, так і зсередини. Отже, верхівка намагалася демонструвати одностайність при ухваленні рішень. Звісно, під час виборів завжди були голоси проти, але їх не фіксували на письмі, що значно ускладнює роботу дослідника.

Непростій системі голосування на виборах венеціанського дожа було присвячено доповідь *Маарті ван Ґелдера* (Амстердамський університет, Нідерланди) «Голосування за нового дожа: Електоральна політика заміщення вакансії дожа у Венеції». Модель виборів була набагато складнішою, ніж ті, до яких ми звикли. Колеґія виборців із числа членів Великої ради (Maggior Consiglio), які врешті-решт обирали дожа, формувалась у вісім етапів. Доповідач зазначив, що політичну систему Венеції можна визначити як геронтократію – у віці 40 років політична кар'єра тільки починалася, а середній вік дожів у XV ст. становив 69, у XVI ст. – 75, у XVII ст. – 72, у XVIII ст. – 67 років.

Предметам, за допомогою яких відбувалося голосування у венеціанській Великій раді, присвятила свою доповідь «Золоті, кольорові та лляні кульки: матеріальні аспекти політичних виборів у палаці венеційського дожа» *Мод Гарівел* (Бернський університет, Швейцарія). Члени Великої ради голосували як за допомогою різних кульок (що мали значення «за» та «проти»), так і скручених клаптиків паперу стандартного розміру, котрі вкладались у спеціальні «машини для голосування» (декілька їх збереглося в музеях, найбільші нагадують якісь незграбні меблі дивовижної форми). Також доповідачка продемонструвала схеми та ґравюри, де зображено розміщення членів Великої ради у залі засідань під час голосування – весь простір поділявся на чотири сектори, вони мали назви у відповідності до тих найбільших споруд у місті, до яких відповідні сектори були ближчими.

Нелла Лонца (Хорватська академія наук та мистецтв) у виступі «Культури голосування у середньовічному Спліті: моделі та практики» розповіла про те, як відбувалось обговорення й ухвалення рішень на засіданнях міської ради XIV–XV ст. Доповідачка звернула увагу присутніх на те, що порядок денний визначав подеста (голова міського самоврядування), а обговорення завжди починалося з виступу одного й того самого члена ради, що вказує на попереднє узгодження питань. Намагання зберегти соціальну гармонію (в тому вигляді, як її тоді розуміли) та політичний консенсус призводили до того, що голоси «проти» і взагалі наявність альтернативних пропозицій не фіксувалися в писемних документах.

Зрінка Пешорда (Хорватський інститут історії) у доповіді «Голосування та вибори в елітарних братствах св. Антонія та св. Лазаря в Раґузі (XIV–XVI ст.)» сфокусувалася на групі, наступній за міським патриціатом. Авторка вказала, що заможні міщани, які, утім, не входили до міської ради (отже, до вузького кола патриціату), з XIV ст. об'єднувалися у два братства, що виконували функцію своєрідних трамплінів, за допомогою котрих багаті міщани сподівалися потрапити до кола патриціату Раґузи, шляхетний спосіб життя якого вони наслідували. Кожне братство обирало керівника («gastaldo»), який виконував свої обов'язки впродовж року.

Вінсент Байдал (Оксфордський університет, Великобританія) присвятив свою доповідь «Голосування в парламенті Каталонії (XIV–XVI ст.)» проблемі станового представництва. Із допомогою численних схем він розповів про особливості голосування у провінційних парламентах північної частини Іспанського королівства. Зокрема, доповідач зазначив, що наприкінці XVI ст. парламенти відмовилися від принципу одностайності й почали ухвалювати рішення простою більшістю (1585 р. – у Каталонії, 1592 р. – в Араґоні).

Олександр Осіпян (Краматорський економіко-гуманітарний інститут, Україна) виступив із доповіддю «Голосування на ходу: вибори караванбаші вірменськими купцями, що торгували в Османській імперії», розповівши про практики обрання керівника каравану купцями-вірменами – мешканцями кількох міст на заході України та здебільшого підданими польського короля, як напередодні виходу каравану, так і під час його руху по османських володіннях у XVI–XVII ст. Джерелами вивчення цього поки що малодослідженого питання стали щоденники європейців, котрі мандрували разом із вірменами, та нечисленні згадки в документах вірменських судів Львова й Кам'янця-Подільського. Значну увагу було приділено рисам, що обумовлювали вибір караванбаші.

Три доповіді присвячувалися практикам голосування на церковних соборах. *Весселіна Вачкова* (Національна академія мистецтв, Болгарія) у виступі «Голосуймо за новий світовий лад: процедурні, адміністративні, правові та ідеологічні виміри зустрічі на Дарданеллах 1235 р.» розглянула переговори, що відбулися між болгарським царем Іваном Асенем II та нікейським (візантійським) імператором Іоанном Ватацесом. Під час зустрічі було вреґульовано складні релігійні питання між двома державами, зокрема визнано автокефалію Болгарської православної церкви. Доповідачка зупинилася на релігійних аспектах виборів і голосування, та їх репрезентаціях у творах сакрального мистецтва. Вона проаналізувала іконографічні джерела, зокрема зображення сцен дискусій на Вселенських соборах. В.Вачкова наголосила на середньовічних уявленнях про надзвичайне, зокрема вказала на зображення Богородиці у труні на соборі, що, таким чином, узяла участь у голосуванні й освяченні його результатів.

Тему святого та грішного у природі голосування розвинув *Алекс Расселл* (Ворикський університет, Великобританія) у своїй доповіді на тему: «Участь мирян у церковних виборах: теорія та практики Західної церкви (1378–1462 рр.)». Автор зазначив, що одностайне голосування сприймалось у середньовіччі як вияв божественного натхнення та гармонії. Відповідно, розділення голосів – вияв безладу/хаосу (також пов'язане з гріхом гордині). Уважалося, що одностайне рішення наснажене Святим Духом, тоді як ухвалене більшістю голосів – лише прояв людської волі. Отже, в іконографії церковних соборів нерідке зображення Святого Духу у вигляді голуба. Доповідач також указав на фактор непрямої присутності мирян на церковних соборах, під час яких виникали суперечки через те, що єпископи з велелюдних та малозаселених єпархій мали рівні голоси.

Майлз Паттенден (Оксфордський Брукський університет, Великобританія) свою доповідь «Культури секретності на папському конклаві» присвятив змінам у виборах римського понтифіка у середні віки. Було зазначено, що випадки ізоляції конклаву під час виборів нового очільника церкви зафіксовано вже в XI ст. Поступово миряни усувалися від участі у виборах. Суттєві зміни у процес вніс папа Александр III у 1179 р. Доповідач наголосив, що духівництво вважало одностайність виявом натхнення й довіри один до одного, натомість складні, у кілька етапів процедури голосування в містах-республіках базувалися на недовірі між партіями, кланами тощо.

Роботу конференції завершив круглий стіл. Учасники заходу дійшли згоди, що у середні віки та ранній новий час голосування на виборах або під час ухвалення певних колективних рішень відбувалось у зовсім іншому культурному контексті. Цілісність (одностайність) розглядалась як абсолютний імператив, відповідно розділеність (конфлікт інтересів) – як гріх, котрий порушує цілісність. Отже за будь-яку ціну потрібно було уникати розділення та прагнути до одностайності. Оскільки в реальному житті запобігти конфлікту інтересів неможливо, правлячі еліти намагалися досягти компромісу або ж створити враження відсутності конфронтації. З одного боку, робилися зусилля для пошуку рішення, котре влаштувало б усіх, з іншого боку, результати виборів, ухвали, як правило, містили згадку про одностайність. Відповідно наявність кількох альтернативних позицій на письмі не фіксувалась, адже врешті-решт удалося досягти бажаної одностайності (бодай і позірної). Навпаки, у наш час одностайність викликає підозру у відсутності свободи вибору та розглядається як риса, притаманна авторитарним, тоталітарним режимам. Також було зазначено, що більш ретельного вивчення потребує роль секретаря або особи, котра фіксувала на письмі хід виборів та голосування.

І.Л.Паршин (Львів)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ 1264–2014»

Постать короля Данила Романовича (1204–1264 рр.) – ключова для дослідження державотворчих процесів на українських землях XIII ст., але окремі факти та події з його життя, суспільно-політичної та релігійної діяльності потребують подальшого аналізу й перегляду. Переосмислення внеску правителя до історичної спадщини Галицько-Волинської держави продемонструвала наукова конференція, що відбулася 24 грудня 2014 р. в Інституті українознавства імені І.Крип'якевича НАН України. Організатором заходу виступив відділ історії середніх віків.

Виступ д-ра архітект. наук, проф. *Миколи Бевза* (Національний університет «Львівська політехніка») було присвячено вивченню літописних повідомлень про зодчество катедри у Холмі й зіставленню свідчень письмових джерел із результатами археологічних розвідок. Перспективність і важливість проведення подальших пошуків, на думку дослідника, беззаперечна, адже храм став родинною усипальницею Данила. Водночас доповідач висунув гіпотезу про можливе існування щонайменше двох великих релігійних споруд у межах стародавнього волинського міста.

Промову свого колеґи фактично продовжив канд. архітект. наук *Юрій Лукомський* (Національний університет «Львівська політехніка», Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України). На підставі 10 розкопів, проведених у теперішній холмській базиліці Різдва Пресвятої Діви Марії, знайдено кладку брускової цегли XIII ст., яку можна пов'язати зі старим храмом, зведеним за князя Данила. Виявилося, що будівля храму скромніша, ніж сподівалися археологи, розміри її орієнтовно становлять 14х23 м. В обителі віднайдено поховання XIII–XIV ст., ідентифікувати які не вдалося, наявність горілого шару підтверджує літописну оповідь про пожежу у Холмі. Автор припустив, що катедра, імовірно, подібна до гродненського храму Св. Бориса та Гліба XII ст., про що з певною обережністю можна говорити на підставі спільних особливостей конструкції вівтаря й, зрештою, планування та масштабів.

Мікроскопічні та мікрохімічні результати аналізу археологічних матеріалів, зібраних при розкопках храму XIII ст. у Холмі, представив канд. іст. наук *Віктор Мельник* (Національний університет «Львівська політехніка»). Зокрема встановлено, що портал релігійної споруди було пофарбовано, прикрашено живописом, на деяких пробах виявлено залишки клею рослинного походження. Отримані висновки попередньо підтверджують слова літописця про багате оздоблення княжої катедри Пресвятої Богородиці. Доповідач підкреслив, що археологи не знайшли слідів фресок на стінах будівлі, відсутність розписів підкріплено й лабораторними дослідженнями.

Жваве обговорення викликала оригінальна концепція д-ра архітект. наук *Юрія Диби* (Національний університет «Львівська політехніка»), покликана потрактувати обставини та причини створення відомої прикраси столиці Данила Романовича – холмського монумента «з орлом»[1]. Розглянувши версії істориків і вдавшись до пошуку можливих аналогів загадкового «стовпа» на теренах Вірменії, Болгарії, Сербії, Туреччини, автор звернувся до невикористаних фольклорних джерел. Із літопису відомо, що «орел» стояв на «поприщі», яке в усній народній творчості трактувалося

[1] «[…] стоитъ же столпъ поприща отъ города каменъ, а на немъ орелъ каменъ изваянъ, высота же камени десяти локотъ, съ головами же и с подножькы 12 локотъ» (див.: Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. чл.-кор. НАН України М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.122).

також як «ристалище», тобто місце змагання, проведення лицарських турнірів тощо. Князь Данило після перемоги в битві під Ярославом 1245 р. одразу відбув до Холма, тому Ю.Диба поставив питання наступним чином: чи не був монумент «з орлом» пам'ятником звитязі над ворогами?

Д-р іст. наук, проф. *Володимир Александрович* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України) окреслив проблему дослідження малярської спадщини княжого Холма в галицько-волинському та східнохристиянському контекстах. На думку доповідача, візантійська мистецька традиція поза межами імперії найперше поширилася на ближчі слов'янські землі Балкан. Проте елементи культурного спадку завдяки політичним та релігійним впливам утвердилися й на давньоукраїнських теренах. На підставі візуального ряду віднайдених ікон XII–XIV ст. дослідник переконливо показав існування сталого генетичного зв'язку між грецькими елітарними зразками, які опинилися в Галицько-Волинському князівстві, та новішим надбанням місцевих середньовічних майстрів.

Другу частину конференції відкрив виступ д-ра іст. наук, проф. *Леонтія Войтовича* (Львівський національний університет імені І.Франка, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України), присвячений питанню так званої «подвійної» коронації Данила Романовича та пов'язаній із цим плутанині, відголоски якої досі трапляються на сторінках фахових видань. Історик указав, що повідомлення літописця, свідчення латиномовних «Житія папи Інокентія IV» авторства Ніколо де Кальві (помер 1273 р.) та «Рочника Красинських» беззаперечно вказують на прийняття руським володарем корони. Ця подія датується 1253-м роком. Водночас під впливом «Польської історії» Яна Длуґоша (1415–1480 рр.) до наукового вжитку потрапила ще одна дата – 1246 р. Наприклад, Мацей Меховський (1457–1523 рр.), розвинувши думку свого попередника, дійшов висновку, що коронація 1253 р. – це, власне, відновлення монаршого титулу 1246 р., якого старший Романович нібито був позбавлений за відмову приймати церковну унію. Як переконливо встановив Л.Войтович, джерела Я.Длуґоша невідомі, отже достовірність його версії вкрай сумнівна. Не виключено навіть, що польський пізньосередньовічний хроніст вигадав її на догоду політичній кон'юнктурі XV ст.

Проблем церковно-організаційної діяльності Романовичів XIII – початку XIV ст. у своїй доповіді торкнувся канд. філос. наук *Іван Паславський* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України). Дослідник наголосив, що збільшення кількості нових єпархій на теренах Галицько-Волинської держави ще від середини XIII ст. було ознакою чіткого курсу місцевих володарів на утворення окремого релігійного центру – Галицької митрополії. Також доповідач звернув увагу на те, що потрапляння Турово-Пінської єпархії на початку XIV ст. під вплив новоствореного церковного осередку (про що збереглися відомості в документах канцелярії Царгородського патріархату) потребує подальших студій.

Д-р іст. наук *Ігор Скочиляс* (Український католицький університет, Львів) у ґрунтовному повідомленні охарактеризував значення для історичної науки «Рукопису» Лева Кишки (1663/1668–1728 рр.), на підставі якого вдалося частково відтворити перелік православних єпископів Київської митрополії в державі Данила Романовича. Фахівець довів історичність третини ієрархів (шести з дев'ятнадцяти), яких у своєму творі згадав автор XVIII ст., адже інформація про них підтверджується також літописними матеріалами та сфрагістичними пам'ятками. Проте для визнання достовірності відомостей про решту високопоставлених кліриків необхідні додаткові пошуки, що, однак, не применшує наукової вартості «Рукопису».

Східному прикордонню Волинського князівства та проблемам Болохівської землі свій виступ присвятив д-р іст. наук *Святослав Терський* (Національний університет «Львівська політехніка»). Доповідач визначив, що претензії Романовичів на вказану територію були пов'язані з етнічним складом місцевого населенням, серед якого значну частину становили нащадки лучан та лендзян. С.Терський підкреслив, що, на жаль, археологічні розкопки в поселеннях болохівців проводяться не надто активно, хоча через існування тут у минулому значної кількості міст і містечок дослідження мали б дати вагомий матеріал для майбутніх ширших синтез.

Згадку про руського короля та його доньку на сторінках маловідомої «Всесвітньої хроніки» віденського містянина Янса Енікеля (помер після 1302 р.) представив канд. іст. наук *Ілля Паршин* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України). Велика середньовічна поема має небагато спільного з історією й у науковій літературі сприймається як зібрання казок і леґенд. Водночас, як уважає дослідник, ідея зробити героями однієї байки саме русів була пов'язана з активною австрійською політикою Романовичів.

Елементи ідеології галицького боярства на підставі билини про Дюка Степановича висвітлив канд. іст. наук *Ярослав Книш* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України). Історик підкреслив, що в переказі окрім опису багатств Галича відсутні відомості про місцевого князя. Цей факт, а також зневага головного героя оповіді до занепалого у XIII ст. Києва цілком вкладається до світогляду тогочасної прикарпатської еліти. На північ Русі билина потрапила через відхід туди частини галицького боярства.

У рамках роботи конференції відбувалися плідні дискусії. Розширені тексти доповідей планується опублікувати в окремому збірнику.

А.В.Блануца (Київ), В.А.Доброчинська (Рівне)

IV МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ, АСПІРАНТІВ, ЗДОБУВАЧІВ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ»

Захід, який традиційно проводиться історико-соціологічним факультетом Рівненського державного гуманітарного університету спільно з радою молодих учених Інституту історії України НАНУ та Університетом Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща), відбувся 11–12 грудня 2014 р. До нього долучилися й громадські наукові спільноти – Молодіжна організація науковців України та Всеукраїнська спілка молодих учених і новаторів. Конференція зібрала молодих учених-істориків із різних регіонів нашої країни, а також колеґ із Польщі, Білорусі, Молдови, Росії та Португалії. Доповіді учасників викликали жвавий інтерес серед вітчизняних та зарубіжних дослідників-гуманітаріїв, розширили діапазон нових методик дослідження.

На пленарному засіданні було виголошено доповіді, які тематично й хронологічно охоплюють актуальні проблеми сучасної історичної науки. Партнер конференції – директор Культурно-археологічного центру «Пересопниця» *М.Федоришин*, повідомив про нові дослідження «сакрального» на території центру. Д-р філос. наук, проф. *П.Яроцький* проаналізував питання інституційного становлення католицизму в незалежній Україні. Канд. іст наук *І.Рудняк* висвітлив питання розвитку освіти у Східній Галичині впродовж 1772–1914 рр. у контексті діяльності греко-католицького духівництва. Аспірант *М.Глібіщук* звернувся до теми пропаґанди при уряді А.Денікіна, а аспірантка *В.Пилипенко* порушила питання реалізації зовнішньої політики СРСР щодо Ірану в рамках ініціатив ООН 1979–1989 рр. Цікаві теми дослідження запропонували польські колеґи. Так, докторант *М.Урбан* доповів про формування героїчного образу С.Бандери у сучасній українській публіцистиці, а студент *М.Марек* охарактеризував сучасний стан розвитку етнореґіону Лемківщини.

Подальша робота конференції тривала в п'яти секціях, де відбувалася апробація результатів наукових пошуків молодих дослідників. Українознавчі студії об'єднали доповідачів секції «Проблеми суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України». Роль князів та шляхти в управлінні «українними» прикордонними містами/замками в ранній новий час проаналізував канд. іст. наук *А.Блануца* (Київ). Водночас він акцентував увагу на потребі подальших наукових розвідок, адже у сучасній вітчизняній історіографії ця проблема не розроблена й потребує вивчення специфіки міст/замків, системи управління та їх значення у житті українського прикордоння. Козакознавча тематика прозвучала у виступі аспіранта *Т.Прокопа* (Чернівці), який висвітлив політику російського царизму щодо створення Другої Малоросійської колеґії й реалізацію покладених на неї завдань на Лівобережжі України. Міжвоєнний період перебування українських земель у польській державі знайшов висвітлення в декількох виступах. Науковий інтерес викликали доповіді здобувачів *І.Левчук* (Рівне), яка зупинилася на діяльності Громадського об'єднання працюючих жінок, і *А.Безсмертного* (Львів) щодо взаємовідносин Союзу українських купців з українською кооперацією. Увагу дослідників привертають актуальні напрями наукових розробок подій Другої світової війни Дослідження ґендерного питання в контексті функціонування ОУН та УПА у своєму виступі проаналізувала аспірантка *О.Петрович* (Рівне). Участь закарпатських українців у бойових діях у складі чехословацьких військових формувань на території СРСР висвітлив аспірант *О.Каплюк* (Рівне). Дослідник

з'ясував обставини залучення українського населення Закарпаття до чехословацького війська та визначив його кількісний склад за національною складовою. Період сучасного національного державотворення крізь призму громадсько-політичної діяльності історика М.Брайчевського з 1991 р., часу становлення незалежності, проаналізував аспірант *В.Галішевський* (Острог), який підкреслив співпрацю вченого з представниками інтелектуальних кіл української діаспори та показав його роль у питаннях захисту й відродження рідної мови.

У секції «Духовна культура України: європейський контекст» основні напрями наукових студій торкалися релігієзнавчої проблематики. Виступ здобувача *І.Тимчука* (Чернівці) присвячувався процесу формування церковно-адміністративної структури середньовічного Новгорода та становлення християнського світогляду. У доповіді аспірантки *О.Іценко* (Рівне) було висвітлено перебіг подій, пов'язаних із трагічною загибеллю екзарха Автономної православної церкви Алексія (Громадського) в період Другої світової війни. Виступ аспірантки *Т.Сорочинської* (Рівне) присвячувався аналізу професійно-педагогічної підготовки вчителя в педучилищах Рівненщини в повоєнний період. Важливим компонентом у формуванні педагога стало нав'язування комуністичної ідеології з атеїстичним впливом. Окремий блок доповідей стосувався проблем сучасності. Так, канд. філос. наук *В.Мишков* (Рівне) дослідив стан і перспективи розвитку Білокриницької ієрархії старообрядців і проаналізував державне вреґулювання діяльності цієї конфесії в умовах незалежної України. Особливості проповідницької активності римо-католицької церкви в Україні на сучасному етапі обґрунтувала канд. іст. наук *О.Ворон* (Рівне). Спробу релігієзнавчого аналізу феномену політичного православ'я і його впливу на сучасне суспільство порушив у своїй доповіді аспірант *Ю.Лінник* (Рівне). Типологізацію форм православної релігійності сучасної Волині проаналізувала канд. філос. наук *І.Булига* (Рівне).

У рамках роботи секції «Всесвітня історія у сучасних дослідженнях» учасники конференції продемонстрували наукові напрацювання з цієї проблематики. Виступ канд. іст. наук *Н.Плюти* (Рівне) присвячувався розвиткові колоніальної ідеї у Франції в новий час. Аспірант *І.Гнідик* (Львів) проаналізувала церковно-організаційну діяльність єпископа Сотера Ортинського, завдяки якому відбулося становлення греко-католицької церкви у США на початку XX ст. У доповіді *С.Синяка* (Рівне) висвітлювалася співпраця парамілітарних організацій – Польського союзу офіцерів та Польського союзу підофіцерів резерву. Низка доповідей стосувалася історії Чехословаччини. Функціонування єврейських організацій у цій країні, пріоритетні напрями їх діяльності та значення у суспільно-політичному житті проаналізувала канд. іст. наук *О.Ворон* (Рівне). Розвиток чехословацької соціології в 1950–1960-х рр. висвітлив *І.Філіпчук* (Рівне). Позицію керівника соціалістичної Угорщини Я.Кадара щодо подій Празької весни 1968 р. у Чехословаччині обґрунтувала аспірантка *С.Віруцька* (Рівне). Доповідь аспірантки *І.Андрощук* (Рівне) присвячувалася комплексному аналізу міжнародних відносин Чехословаччини від 1968 р. й до подій сьогодення.

Доповіді, виголошені на секції «Історичне краєзнавство», засвідчили зростання наукового інтересу дослідників до спектру актуальних проблем реґіональної історії. Вивчення періоду середньовіччя окреслено в доповідях аспірантки *А.Пословської* (Луцьк), яка проаналізувала роль і значення археологічних джерел у студіюванні духовної культури та мистецтва Волині давньоруського часу, та *В.Балановича* (Рівне), котрий продемонстрував зразки свинцевих пломб дорогичинського типу, виявлених у с. Пересопниця. Ці предмети нині є окрасою музейної експозиції

Культурно-археологічного центру «Пересопниця». Становлення й динаміку розвитку дошкільної освіти на теренах Західної Волині за різних суспільно-політичних умов від початку XX ст. до 1944 р. проаналізувала канд. іст. наук *В.Доброчинська* (Рівне). Дослідницький інтерес викликають маловивчені проблеми міжвоєнного періоду. Так, розвиток хмелярської галузі як сеґменту економіки, створення хмелярських організацій у Волинському воєводстві висвітлено в доповіді здобувача *С.Федорчука* (Рівне). Медичне обслуговування волинян, зокрема діяльність та організаційну структуру аптечної мережі в умовах польської держави обґрунтувала здобувач *Н.Переходько* (Рівне). Окремі аспекти народознавчих традицій Черкащини висвітлила канд. іст. наук *Л.Горошко* (Львів), а порівняльний аналіз одного з елементів весільного ритуалу Волині й Покуття провів дослідник *В.Нємец* (Львів).

У секції «Джерелознавство, історіографія та спеціальні історичні дисципліни» частина виступів присвячувалася обговоренню сучасних наукових розробок питань джерелознавства та історіографії. *Ю.Крайнік* (Луцьк) виступила з джерелознавчим аналізом універсалів Б.Хмельницького. Аспірантка *К.Яремко* (Луцьк) проаналізувала діяльність політичної поліції Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в дослідженнях сучасних російських істориків. Доповідь канд. іст. наук *І.Мартинчук* (Рівне) присвячувалася характеристиці наявної джерельної бази, яка розкриває євроінтеґраційну трансформацію Словаччини.

На заключному спільному засіданні керівники секцій підбили підсумки та узагальнили роботу конференції. Проведення IV Міжнародної наукової конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» свідчить про поступ історичних знань, актуалізацію нових векторів досліджень, налагодження й підтримку творчих контактів істориків. Результати студій увійшли до збірника наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», який є фаховим виданням у галузі історичних наук.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Абліцов В.
Донбас: європейська Україна чи азійське дикопілля? – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 97 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Андрощук Ф.
Мечи викингов. – К.: Простір, 2013. – 712 с.

Археологічні дослідження у київському Гостинному дворі / М.Сергєєва, В.Івакін, С.Тараненко, Д.Бібіков, І.Зоценко. – К.: Ін-т археології НАН України, 2014. – 100 с.

Балей П.
Обезвласнене суспільство: Марксизм: утопія в теорії і терор у практиці. – 2-ге вид. – К.: Смолоскип, 2003. – 730 с.

Буркут К.С.
Норвезько-український словник = Norsk-Ukrainsk ordbok. – К.: Академперіодика, 2014. – 260 с. (серія «Словники України»)

Валерій Михайлович Геєць. – К.: Академперіодика, 2015. – 104 с. (серія «Біобібліографія вчених України»)

Веденеев Д.В.
Закулисный актер истории: Очерки истории разведки и контрразведки. – К.: К.И.С., 2015. – 392 с.

Вєдєнєєв Д.В., Вєдєнєєв В.Д.
Лікар і архіпастир: діяльність святителя Луки Кримського в контексті історії медицини і церковно-державних відносин СРСР: Історико-медичний нарис. – К.: Український фонд культури, 2015. – 72 с.

Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка: Історичні науки / Відп. ред. А.Г.Філінюк. – Вип.7: На пошану акад. П.Т.Тронька (до 100-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2014. – 576 с.

Воскобойнікова-Гузєва О.В.
Стратегії розвитку бібліотечно-інформаційної сфери України: генезис, концепції, модернізація / Наук. ред. І.Г.Ковальчук. – К.: Академперіодика, 2014. – 362 с.

Газін В.П., Копилов С.А.
Новітня історія країн Європи та Америки 1918–1945 рр. – Вид. 2-ге, доп., переробл. – К.: Слово, 2008. – 472 с.

Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи №475 / Упор. М.Герасименко, В.Удовиченко. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2014. – 560 с.

Граф М.
Эстония и Россия 1917–1991: анатомия расставания. – Таллин: Арго, 2007. – 536 с.

Демчук Р.
Українська ідентичність у модусі міфологем. – К.: Стародавній світ, 2014. – 236 с.

Добржанський О., Масіян Н., Никирса М.
Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775–1940): Довідник. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 172 с.

Древніцький Ю.
Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878–1942). – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – 304 с.

Енциклопедія сучасної України / Співгол. редкол. І.М.Дзюба, А.І.Жуковська. – Т.14: Кол–Кос. – К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – 768 с.

Енциклопедія сучасної України / Співгол. редкол. І.М.Дзюба, А.І.Жуковська. – Т.15: Кот–Куз. – К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – 711 с.

Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. пр. / За наук. ред. Г.Грінченко, К.Кобченко, О.Кісь. – К.: Арт книга, 2015. – 336 с.

Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2014 р. / Відп. ред. В.Л.Богданов. – К.: Академперіодика, 2015. – 536 с.

Ибрагимова Т.
Духовная жизнь азербайджанского народа и её роль в создании материальной культуры. – Баку, 2012. – 256 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.25. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 440 с.

Історія давньої зброї:
Дослідження 2014 = History of Antique Arms: Researches 2014 / Упор. Д.Тоїчкін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 308 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2013 р. / Уклад. Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 63 с.

Кашуба-Вольвач О.
Українська академія мистецтва. – Кн.1: Історія заснування (березень – грудень 1917): Хронологія подій. Документи. – К.: Фенікс, 2014. – 223 с.

Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти: Зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження Т.Шевченка та 250-річчю від дня народження М.Берлинського / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – К.: Фоліант, 2014. – 476 с.

Київ: погляд крізь століття: Нариси з історії Києва / Упор. С.С.Петров. – Вип.1. – К.: Кий, 2001. – 92 с.

Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження / Гол. редкол. Г.Папакін; упор. Д.Гордієнко, В.Корнієнко. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2015. – 268 с.

Київський археологічний з'їзд 1874 р.: (100 коротких біографій учасників) / Відп. ред. О.П.Реєнт; уклад. О.В.Серов. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2015. – 268 с.

Княжа доба: історія і культура / Відп. ред. В.Александрович. – Вип.VIII. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2014. – 420 с.

Ковалёв М.В.
Русские историки-эмигранты в Праге (1920–1940 гг.) / Под ред. И.Р.Плеве. – Саратов: Сарат. гос. техн. ун-т, 2012. – 408 с.

Колодий А.
Історіософія релігії. – К.: УАР, 2013. – 386 с.

Лиман І., Подколзіна С.
Поширення імперських практик взаємин держави і церкви: релігійне життя Бердянська першого десятиріччя його існування. – Бердянськ: Ткачук О.В., 2015. – 118 с.

Литвинов В.
Станіслав Оріховський: Історико-філософський портрет. – К.: Академперіодика, 2014. – 352 с.

Лук'яненко Л.
Де ти, доле України? – К.: Телерадіокомпанія ІК, 2011. – 267 с.

Лук'яненко Л.
До історії Української Гельсинської спілки. – К.: Фенікс, 2010. – 320 с.

Лук'яненко Л.
Злочинна суть КПРС – КПУ: Нюрнберг-2. – К.: Альфа Реклама, 2013. – 140 с.

Мариновський Ю.
Черкаська минувшина – 2001: Документи і матеріали з історії Черкащини: Альманах. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 216 с.

Одрін О.В.
Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я / Відп. ред. С.Д.Крижицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 312 с.

Оноприенко В.
Образ науки в меняющемся мире. – Saarbrucken: LAP Lambert Academik Publishing, 2015. – 181 с.

Панашенко Віра Василівна: Біобібліограф. покажч. / Відп. ред. О.І.Гуржій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 62 с.

Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів / За ред. І.Кривошеї, Н.Моравця. – Умань: Уманський держ. пед. ун-т ім. П.Тичини, 2014. – 185 с.

Попович М.
Григорій Сковорода: філософія свободи / Відп. ред. Т.Акулова. – 2-ге вид. – К.: Майстерня Білецьких, 2008. – 256 с.

Православ'я в Україні: Зб. мат. ІІІ Всеукр. наук. конф. (25 листопада 2013 р.) / Під ред. митроп. переяслав-хмельницького і білоцерківського Епіфанія (Думенка) та прот. В.Клоса. – Ч.1. – К., 2013. – 587 с.

Православ'я в Україні: Зб. мат. ІІІ Всеукр. наук. конф. (25 листопада 2013 р.) / Під ред. митроп. переяслав-хмельницького і білоцерківського Епіфанія (Думенка) та прот. В.Клоса. – Ч.2. – К., 2013. – 559 с.

Професор Андрій Введенський / Авт. кол.: І.Н.Войцехівська (кер.), Г.Ю.Баженова, В.В.Бездрабко, І.В.Верба, Н.А.Коломієць, О.Ю.Комаренко, В.В.Патик. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2013. – 176 с. (серія «Історики Київського ун-ту: історіографія персоналій»)

Реабилитированные историей:
Автономная Республика Крым / Предс. редкол. В.Ф.Солдатенко. – Кн.8. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2014. – 448 с.

Реабілітовані історією: Львівська область / Гол. редкол. Ю.Т.Підлісний; кер. упор. В.М.Савчак. – Кн.2: м. Борислав, Бродівський р-н. – К.; Л.: Астролябія, 2014. – 768 с.

Ревегук В.
Полтавщина в огні Української революції (1917–1921 рр.). – Полтава: Шевченко Р.В., 2014. – 408 с.

Ревегук В., Кочерга Н.
В.Г.Короленко: Громадська діяльність письменника (1917–1921 рр.). – Полтава: Дивосвіт, 2014. – 210 с.

Розовик Д., Розовик О.
Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки: До 180-ї річниці заснування Київського нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 406 с.

«Русский мир» Кирила не для України: Зб. наук. ст. / За ред. А.Колодного. – К.: УАР, 2014. – 343 с.

Свято-Успенська Пресвятої Богородиці церква с. Стайок: Історичний нарис: Кагарлицький район Київської обл. / Упор. М.Ф.Григор'ев, Т.Ф.Григор'єва. – К., 2010. – 184 с.

Симоненко Р.Г., Берестенко В.А.
Тарас Шевченко та його доба: Док.-хрестом. висвітлення життя й діяльності видатного сина України та найближчих у часі спадкоємців і продовжувачів його справи І.Я.Франка, Лесі Українки, М.П.Драгоманова: У 3 т. – Т.І. – Х.: Фоліо, 2013. – 495 с.

Симоненко Р.Г., Берестенко В.А.
Тарас Шевченко та його доба: Док.-хрестом. висвітлення життя й діяльності видатного сина України та найближчих у часі спадкоємців і продовжувачів його справи І.Я.Франка, Лесі Українки, М.П.Драгоманова. У 3 т. – Т.ІІ. – Х.: Фоліо, 2013. – 495 с.

Симоненко Р.Г., Берестенко В.А.
Тарас Шевченко та його доба: Док.-хрестом. висвітлення життя й діяльності видатного сина України та найближчих у часі спадкоємців і продовжувачів його справи І.Я.Франко, Лесі Українки, М.П.Драгоманова: У 3 т. – Т.ІІІ. – Х.: Фоліо, 2013. – 527 с.

Смиловицкий Л.
Цензура в БССР: послевоенные годы, 1944–1956. – Иерусалим, 2015. – 360 с.

Смоляр Л.
Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України ІІ пол. XIX – поч. XX ст.: Сторінки історії. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.

Соколенко О.Г., Мельничук Ю.Л.
Митрополит Петро Могила: Маловідомі сторінки життя: Зб. пр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2015. – 294 с.

Сообщения Совместной комиссии по изучению новейшей истории российско-германских отношений / Под ред. А.Чубарьяна, Х.Мёллера. – Munchen: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2010. – 500 с.

Стеблій Ф.
Шевченкознавчі студії. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2014. – 120 с.

Степан Бандера: документи свідчать = Stepan Bandera: Documentary Evidence: Каталог виставки (15 жовтня 2009 р. – 30 січня 2010 р.) / Уклад. Т.Ралдугіна, Л.Пекарська, О.Буняк. – К.: Фенікс, 2011. – 192 с. (серія «Герої українського національно-визвольного руху XX ст.»)

Стратегічні пріоритети детінізації економіки України у системі економічної безпеки: макро та мікро вимір / За ред. О.В.Черевка. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2014. – 442 с.

Сьогі Л.
Закарпатські студенти в європейських університетах 1407–1919. – К.; Будапешт: Леся, 2013. – 204 с.

Тарас Шевченко і Галичина: Статті та матеріали / Упор. і ред. Ф.Стеблій; гол. редкол. В.Мельник. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2014. – 424 с.

Тейковский Б.
В защиту Польши. В защиту славянства. – Варшава, 2013. – 448 с.

Ткаченко О.
Українська мова: сьогодення й історична перспектива / Наук. ред. Г.П.Півторак. – К.: Наук. думка, 2014. – 512 с.

Удварі І.
Образчикы з історії пудкарпатськых Русинув: XVIII столїтіе: Изглядованя з історії культуры и языка = Причинки до історії підкарпатських русинів: XVIII ст.: Дослідження з історії культури і мови / Ред. І.Керча; спередслово Д.Віґа. – Ужгород: Уд-во В.Падяка, 2000. – 340 с.

Україна в Центрально-Східній
Європі / Відп. ред. В.Смолій. – Вип.14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 362 с.

Україна Тараса Шевченка /
Гол. ред. О.П.Реєнт; упор. Р.В.Маньковська, В.М.Мельниченко. – Х.: Фоліо, 2015. – 573 с.

Українська біографістика
= Biographistica Ukrainica: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.С.Чишко, В.І.Попик. – Вип.3. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського НАН України, 2005. – 374 с.

Українська біографістика
= Biographistica Ukrainica: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.І.Попик. – Вип.4. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2008. – 554 с.

Українська біографістика = Biographistsca Ukrainica: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Т.І.Ківшар. – Вип.5. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2009. – 296 с.

Українська біографістика
= Biographistica Ukrainica: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Т.І.Ківшар. – Вип.6. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2010. – 336 с.

Українська біографістика
= Biographistica Ukrainica: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Т.І.Київшар. – Вип.7. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2010. – 412 с.

Українська біографістика
= Biographistica Ukrainica: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Т.І.Київшар. – Вип.8. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2011. – 340 с.

Українська біографістика
= Biographistica Ukrainica: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Т.І.Київшар. – Вип.9. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2012. – 456 с.

Українська біографістика
= Biographistsca Ukrainica: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Т.І.Київшар. – Вип.10. – [Б.м.]: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2013. – 532 с.

Українська революція 1917–1920 рр. в листівках та газетах: (з фондів Держ. архіву Сумської області): Присвяч. 80-річчю Держ. архіву Сумської обл. / Авт.-упор. Г.М.Іванущенко. – Суми: Козацький вал, 2005. – 85 с.

Ханко В.
Енциклопедія мистецтва
Полтавщини: У 2 т. – Т.1: А–Л. – Полтава: АСМІ, 2014. – 503 с.

Хромов А.
Південноукраїнське козацтво XIX ст.: урядові задуми, проекти, втілення. – Т.XXXIX: Праці Держ. архіву Одеської обл. – Одеса: Бровкін О.В., 2014. – 180 с.

Черкас Б.
Західні володіння Улусу
Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 386 с.

Черніков І.Ф.
Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник і будівничий республіканської Туреччини / Відп. ред. Д.А.Радівілов. – К.: Мошак М.І., 2015. – 56 с.

Чорноморська минувшина / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.9. – Одеса: Бровкін О.В., 2014. – 122 с.

Шип Н.
Тарас Шевченко, Павло Чубинський – духовні символи українства. – К.: Світ Успіху, 2014. – 120 с.

Шрагівські читання / Відп. ред. О.Б.Коваленко. – Вип.3. – Чернігів: Просвіта, 2014. – 264 с.

Юго-Запад: Одессика:
Историко-краеведческий научный альманах / Гол. ред. В.А.Савченко. – Вып.18: В.Савченко. Анархістський рух в Одесі (1903–1916 рр.). – Одесса: Печатный дом, 2014. – 308 с.

Юго-Запад: Одессика:
Историко-краеведческий научный альманах / Глав. ред. В.А.Савченко. – Вып.19. – Одесса: Печатный дом, 2015. – 302 с.

Літературу підібрали: завідуюча відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ ***Л.Я.Муха*** *та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ* ***І.Л.Островська***

CONTENTS

Historical Articles

Commemorating the 70th Anniversary of Victory over the Nazism in the Europe

Lysenko O.Ye. Overcoming the "Myth of War" or Which Heritage We Refuse: Scientific Discourse, Politics of Memory and Modern Challenges (On the 70th Anniversary of the Victory Over Nazism and Fascism) 4

Vrons'ka T.V., Pastushenko T.V. Back Side of War: Historical and Socio-Legislative Portrait of Soviet Encirclee 22

Stiazhkina O.V. (*Donets'k / Vinnytsia*). Ukraine's Women in Everyday Life of the Occupation: Differences, Intentions and Resources of Survival 42

Tytarenko D.M. (*Donets'k / Kryvyi Rih*). Cultural Life in the Donbas during Nazi Occupation 67

***

Odrin O.V. Nomads and Wheat Market in the Black Sea Coast in 6th–3rd Centuries BC 85

Vashchuk D.P. The Legal System Establishment and Development of Grand Duchy of Lithuania in the Second Half of 15th Century – First Third of 16th Century: by Example of Kyiv Region and Volyn' 99

Rusyna O.V. Radziwiłls and Ukraine: Cultural Connotations 113

Pekarchuk V.M. (*Dnipropetrovs'k*). Culture of Ethnic Minorities of Ukraine: Revival and Development (1990–2000s) 131

Methodology. Historiography. Sources

Aristov V.Yu. When and How the Initial Chronicle Compilation Arose? 148

Zakharchuk O.M. Napoléon Bonaparte and Ukrainian Society: Historical Documents in Researchers' Interpretations. 163

Historiographical Classic

Tomashivs'kyi S.T. East and West: Historical-Political Sketch **(*introductory article by O.V.Yas'*)** 184

Book Reviews and Surveys

Cherkas B. Ulus of Jochi Western Ownership: Political History, Territorial-Administrative Structure, Economics, Towns (13–14th Centuries) **(*D.S.Vyrs'kyi*)** 197

Masliichuk V. Ivan Mazepa and Sloboda Ukraine **(*V.P.Kononenko*)** 206

Nußbaumer A. Forced Laborers in Pinzgau: Employment Relationship during National Socialism, Life Stories **(*T.V.Pastushenko*)** 213

Honcharuk H.I., Ivanichenko L.M. Bulgarian Son – Ukrainian Patriot **(*O.I.Hurzhii, Kyiv; M.S.Kucheruk, Odesa*)** 222

Chronicles

Osipian O.L. (*Kramators'k*). International Scientific Conference "Cultures of Voting in the Mediterranean (ca.1200–1700)" 226

Parshyn I.L. (*L'viv*). Scientific Conference "King Danylo Romanovych 1264–2014" 230

Blanutsa A.V. (*Kyiv*), Dobrochyns'ka V.A. (*Rivne*). IV International Scientific Conference of Young Scientists, Postgraduates, Seekers "Actual Problems of Native and Global History" 233

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 236